

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

На правах рукопису

ЧЕКАВСЬКА ЯНА ОЛЕГІВНА

УДК 349.6

**ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ СИСТЕМ
ЕКОЛОГІЧНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ**

Спеціалізація 12.00.06 – земельне право; аграрне право;
екологічне право; природоресурсне право

Дисертація

на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Науковий керівник
Краснова Марія Василівна,
доктор юридичних наук, професор

Київ – 2016

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Теоретико-правові аспекти впровадження систем екологічного менеджменту	13
1.1. Наукові підходи до поняття впровадження систем екологічного менеджменту в правовій літературі	13
1.2. Генеза правового регулювання екологічного менеджменту та його систем.....	29
1.3. Юридичні ознаки, поняття, види та форми екологічного менеджменту та його систем	41
1.4. Сучасний стан правового регулювання систем екологічного менеджменту.....	73
Висновки до розділу 1	108
Розділ 2. Механізм впровадження систем екологічного менеджменту за законодавством України	110
2.1. Правові засади впровадження організаційно-правових форм систем екологічного менеджменту.....	110
2.2. Правове регулювання функцій екологічного менеджменту.....	131
2.3. Правове стимулювання впровадження систем екологічного менеджменту.....	155
Висновки до розділу 2	172
Висновки	174
Список використаних джерел	177

ВСТУП

Актуальність теми. Однією з проблем розвитку суспільства на сучасному етапі є протиріччя між зростаючими потребами людей і обмеженими можливостями природних ресурсів, що створює відповідну екологічну загрозу існування всього живого. Тому останні десятиліття характеризуються нагальною потребою проведення комплексних екологічних та природоохоронних заходів, спрямованих на докорінне поліпшення екологічної ситуації, в тому числі, й в Україні.

Вагомим заходом у цій сфері є вдосконалення системи екологічного управління, яке Основними засадами (стратегією) державної екологічної політики України на період до 2020 року (далі – Стратегія), затвердженими Законом України від 21 грудня 2010 року, визначено одним із принципів національної екологічної політики. Водночас існуюча система екологічного управління цим документом охарактеризована як одна з першопричин екологічних проблем в державі.

Вдосконалення системи екологічного управління можливе за рахунок реалізації однієї із цілей, визначених Стратегією, зокрема, інтеграції екологічної політики (ціль 4) шляхом: впровадження систем екологічного управління (менеджменту); підготовки державних цільових програм з екологізації окремих галузей виробництва; запровадження системи стимулів для суб'єктів господарювання, які впроваджують такі системи та застосовують сертифікацію виробництва; створення умов для впровадження екологічно орієнтованих технологій у галузі сільського господарства; розроблення стимулів і заохочень впровадження систем екологічного управління у військових формуваннях, у галузі туризму та рекреації та інше.

Такі політико-правові засади створюють надзвичайно актуальні передумови для здійснення наукового аналізу наявності належного правового механізму впровадження систем екологічного менеджменту як інноваційної форми екологічного управління, а також для дослідження шляхів оптимізації

забезпечення балансу економічних та екологічних інтересів при здійсненні господарської діяльності суб'єктами екологічного менеджменту. Актуальність цього дослідження полягає також у відсутності в Україні комплексних досліджень питань правових засад впровадження в Україні систем екологічного менеджменту.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до державної бюджетної науково-дослідної роботи за темою «Доктрина права в правовій системі України: теоретичний і практичний аспекти», яке проводиться на юридичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка (номер теми 11 БФ042-01, номер державної реєстрації 01016U006631).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертації є поглиблення теорії екологічного права теоретико-правовими знаннями про основи правового регулювання впровадження в Україні систем екологічного менеджменту, формулювання поняття, юридичних ознак, видів екологічного менеджменту та його систем, узагальнення існуючого стану науково-теоретичних розробок із цих питань і чинного нормативно-правового регулювання суспільних відносин у цій галузі, аналіз правового механізму впровадження систем екологічного менеджменту та його елементів, формулювання на його основі пропозицій щодо вдосконалення нормативно-правового регулювання суспільних відносин у сфері функціонування систем екологічного менеджменту.

Досягнення мети дисертаційного дослідження зумовило постановку таких завдань:

- вивчити й проаналізувати загальнотеоретичну та спеціально-юридичну літературу про підходи до поняття впровадження систем екологічного менеджменту;
- дослідити генезу правового регулювання відносин впровадження екологічного менеджменту та його систем;
- розкрити характерні юридичні ознаки поняття, види та форми екологічного менеджменту та його систем;

- проаналізувати сучасний стан правового регулювання функціонування систем екологічного менеджменту;
- дослідити й охарактеризувати основні складові механізму правового регулювання впровадження систем екологічного менеджменту, такі як організаційно-правові форми систем екологічного менеджменту та функції екологічного менеджменту;
- розкрити особливості правового стимулювання впровадження систем екологічного менеджменту;
- запропонувати шляхи вдосконалення національного законодавства з питань правового регулювання впровадження систем екологічного менеджменту.

Об'єктом дослідження є правовідносини, що складаються в галузі регулювання впровадження систем екологічного менеджменту в Україні.

Предметом дослідження виступають положення еколого-правової доктрини щодо правових засад впровадження в Україні систем екологічного менеджменту, наукові дослідження та положення інших галузевих наук, національні, міжнародні та європейські нормативно-правові акти, інші нормативні документи, що містять положення, покликані врегулювати здійснення об'єктового екологічного управління в Україні, а також практика їх застосування.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети дослідження використані загальнонаукові та спеціально-наукові методи наукового пізнання. Так, історичний метод пізнання правових явищ сприяв аналізу процесу становлення й розвитку правового регулювання впровадження систем екологічного менеджменту в Україні та світі. Формально-логічний та логіко-семантичний методи використано для проведення аналізу поняття та юридичних ознак екологічного менеджменту, понятійно-категоріального апарату у сфері впровадження його систем. Застосування структурно-функціонального методу дало змогу виокремити особливості складу правовідносин з екологічного менеджменту. Діалектичний метод використано для пізнання загальних закономірностей розвитку й нормативно-правового регулювання впровадження систем екологічного менеджменту. Порівняльно-правовий метод покладено в

основу аналізу національного, міжнародного, європейського законодавства, яке містить правові засади впровадження систем екологічного менеджменту. За допомогою комплексного методу та методу системного аналізу сформовано пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства України, сформульовано наукові визначення та положення дисертаційного дослідження, що виносяться на захист.

Науково-теоретичну базу дослідження склали праці вітчизняних вчених-правознавців України та інших країн, а саме: В.І. Андрейцева, С.О. Балашенка, Г.І. Балюк, В.М. Бевзенка, А.Г. Бобкової, М.М. Бринчука, Л.О. Бондаря, В.Л. Бредіхіної, А.П. Гетьмана, О.К. Голіченкова, Т.В. Григор'євої, О.І. Єфімової, А.І. Жмотова, В.А. Зуєва, О.С. Колбасова, В.В. Костицького, М.В. Краснової, Н.Р. Малишевої, Р.С. Мельника, А.М. Мірошниченка, О.А. Ніжніченко, В.В. Носіка, Н.М. Оніщенко, О.Ю. Піддубного, В.В. Петрова, Е.В. Позняк, В.К. Попова, Т.О. Рахнянської, А.К. Соколової, М.К. Черкашиної, Ю.С. Шемшученка, М.В. Шульги та інших.

При дослідженні питань управління та менеджменту, з огляду на комплексність такого дослідження, використані роботи науковців з теорії управління, менеджменту, екологічних, економічних, соціальних, філологічних та інших наук, зокрема: В.О. Аніщенко, Г.В. Белова, Г.О. Білявського, О.І. Вишницької, Т.П. Галушкіної, Б.М. Данилишина, В.І. Карабана, Н.В. Кучкової, О.А. Лук'янихіної, В.О. Лук'янихіна, Г.Л. Монастирського, Т.С. Мринської, В.М. Навроцького, С.В. Рудницького, Ю.М. Саталкіна, Л.Б. Тіунової, О.І. Шапоренко, В.Я. Шевчука та інших.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є одним із перших комплексних досліджень правових засад та особливостей впровадження систем екологічного менеджменту в Україні. Наукова новизна дисертації конкретизується в наступних науково-теоретичних положеннях, висновках і пропозиціях.

Уперше:

1. Здійснено аналіз наукових концепцій екологічного управління, більшість яких зводяться до розгляду питань реалізації екологічної функції державних,

самоврядних та громадських інституцій, натомість лише концепція корпоративного екологічного управління дозволяє говорити про екологічний менеджмент як про соціально-правову категорію об'єктного рівня. Доведено, що в сучасних дослідженнях питань впровадження систем екологічного менеджменту виокремлюються три основні напрями: соціальний, економічний та правовий.

2. Обґрунтовано, що впровадження систем екологічного менеджменту – це діяльність заінтересованих осіб, включаючи науковців, уповноважених органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських інституцій, суб'єктів господарювання, яка спрямована на реалізацію теоретичних та практичних здобутків сучасної науки в цілому, положень чинного законодавства та екологічного права, зокрема, про екологічний менеджмент і його системи з метою отримання позитивного результату у галузі раціонального використання природних ресурсів, охорони довкілля та забезпечення екологічної безпеки.

3. Досліджено генезу формування законодавства про впровадження систем екологічного менеджменту, яке пройшло два етапи розвитку, у межах першого з яких переважали заходи державного адміністрування екологічних правовідносин, а в межах другого мають місце заходи щодо підвищення ролі суб'єктів господарювання у здійсненні об'єктного екологічного управління шляхом розробки та запровадження систем такого управління. Встановлено, що в розвинених країнах світу, зважаючи на важливість таких систем, на зміну заходам адміністративного примусу, приходять заходи стимулювання та заохочення до суб'єктів, що впроваджують системи екологічного управління, що й бажано запозичити для української правової системи.

4. Окреслено юридичні ознаки екологічного менеджменту: 1) екологічний менеджмент – це один з принципів екологічної політики, закріплений в законодавстві; 2) екологічний менеджмент – це відповідна система правових норм; 3) екологічний менеджмент – це відповідний тип екологічних правовідносин; 4) екологічний менеджмент – це правова форма та система екологічного управління конкретним господарюючим об'єктом; 5) екологічний

менеджмент – це система основних екологічних напрямів діяльності (функцій) суб'єкта господарювання.

5. Наведено визначення екологічного менеджменту як інноваційної форми екологічного управління, втіленої в системі правових норм у складі комплексного міжгалузевого інституту екологічного управління, які спрямовані на регулювання суспільних відносин із здійснення організаційних повноважень суб'єктами екологічного менеджменту щодо впровадження відповідних систем, шляхом створення спеціальних органів, підрозділів, служб, відділів, управлінь, спеціальних посадових чи службових осіб у їх структурах, діяльність яких спрямована на реалізацію національної, регіональної, місцевої екологічної політики та екологічної політики підприємства, установи, організації шляхом здійснення ними функцій управління у галузі раціонального використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища, забезпечення екологічної безпеки.

6. Доведено, що екологічний менеджмент знаходить своє практичне застосування у вигляді спеціальних систем управління – систем екологічного менеджменту, які пропонується розглядати як сукупність організаційної структури, відповідних ресурсів та методів, що спеціально впроваджуються на підприємстві, в установі чи організації для здійснення та актуалізації внутрішньо господарської екологічної політики з метою попередження, зниження або усунення негативного впливу їх діяльності на навколишнє природне середовище, забезпечення раціонального використання природних ресурсів та екологічної безпеки.

7. Здійснено наукову класифікацію систем екологічного менеджменту за різними критеріями: залежно від сфери впровадження; залежно від виду використання та охорони природних ресурсів; залежно від виду здійснюваної екологічно небезпечної діяльності; в залежності від внутрішньої організації суб'єкта господарювання, що зумовлює існування відповідних форм екологічного менеджменту.

8. Здійснено аналіз сучасного законодавства, спрямованого на регулювання діяльності систем екологічного менеджменту та обґрунтовано висновок про комплексний характер правових норм, які формують окремий підінститут екологічного менеджменту в межах міжгалузевого інституту екологічного управління в системі екологічного права України.

Удосконалено:

1. Положення про те, що механізм впровадження систем екологічного менеджменту формується за рахунок сукупності таких елементів як: створення організаційно-правових форм його впровадження; реалізація основних напрямів діяльності таких організаційних форм, тобто, функцій екологічного управління суб'єктів господарювання; закріплення та реалізація правових стимулів для впровадження таких систем.

2. Обґрунтування, що організаційно-правова форма системи екологічного менеджменту – це юридично закріплена форма організації здійснення екологічної діяльності суб'єктом внутрішньо господарських відносин – екологічний відділ, управління, служба, лабораторія, уповноважена особа тощо.

3. Наукові підходи до визначення функцій екологічного менеджменту як основних напрямків організаційної діяльності суб'єктів господарювання у сфері забезпечення ефективного використання природних ресурсів, реалізації заходів з охорони навколишнього природного середовища, гарантування екологічної безпеки, з метою дотримання вимог екологічного законодавства, попередження екологічних правопорушень.

Набули подальшого розвитку:

1. Положення про те, що функції екологічного менеджменту можуть бути загальними та спеціальними. Правові засади загальних функцій екологічного менеджменту визначені статтею 16 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», а правові засади спеціальних функцій екологічного менеджменту – Національним стандартом ДСТУ 14004:2006, та які складають екологічне планування, зовнішнє та внутрішнє екологічне інформування,

організацію виробничого та операційного екологічного контролю, проведення первинного екологічного моніторингу, здійснення екологічного аудиту та інше.

2. Обґрунтування, що в системі екологічного стимулювання відповідна роль має відводитись заходам стимулювання впровадження систем екологічного менеджменту, до яких можна віднести: а) податкові пільги та інші фінансові механізми впровадження систем екологічного менеджменту; б) заходи заохочення до впровадження систем екологічного менеджменту; в) заходи стимулювання за впровадження систем екологічного менеджменту; г) заходи відповідальності за порушення вимог екологічного законодавства щодо впровадження систем екологічного менеджменту.

Сформульовано пропозиції щодо змін та доповнень до чинного законодавства з метою удосконалення існуючого механізму впровадження систем екологічного менеджменту, зокрема, до Законів України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про охорону атмосферного повітря», «Про відходи», а також запропоновано прийняти на рівні Кабінету Міністрів України Типове положення «Про обов'язкову систему екологічного менеджменту».

Теоретичне значення одержаних результатів полягає в можливості їх використання: в подальших наукових дослідженнях щодо правових засад та особливостей впровадження в Україні систем екологічного менеджменту; при підготовці підручників, навчальних посібників, методичних матеріалів; при викладанні навчальних дисциплін «Екологічне право України», «Актуальні проблеми екологічного права», «Право екологічної безпеки», «Міжнародне екологічне право», «Екологічне право Європейського Союзу», а також спецкурсів еколого-правового спрямування.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання їх для вдосконалення чинного екологічного й іншого законодавства України.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною, завершеною науковою роботою. Сформульовані теоретичні положення, висновки та пропозиції одержані автором самостійно.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні положення, висновки та пропозиції, що містяться в дисертації, обговорювались і були схвалені на засіданні кафедри екологічного права юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Основні положення дисертації були апробовані у виступах з науковими повідомленнями та доповідями на: міжнародній науково-практичній конференції студентів, магістрів, аспірантів, докторантів та молодих вчених «Актуальні питання державотворення в Україні» (м. Київ, 30 березня 2012 р.); науково-практичному Круглому столі «Розвиток наук земельного, аграрного, екологічного та природоресурсного права» (м. Київ, 19 жовтня 2012 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Сім'я в контексті демографічних та гендерних проблем сучасного суспільства» (м. Мінськ, 31 травня – 1 червня 2013 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції студентів, магістрів, аспірантів, докторантів та молодих вчених «Актуальні питання державотворення в Україні» (м. Київ, 24 квітня 2013 р.); науково-практичному Круглому столі «Актуальні проблеми становлення і розвитку права екологічної безпеки в Україні» (м. Київ, 28 березня 2014 р.); Всеукраїнському науково-практичному Круглому столі «Проблеми інтеграції та диференціації в екологічному праві» (м. Дніпропетровськ, 25 вересня 2014 р.); міжнародній конференції «Права та свободи людини та громадянина: механізм їх реалізації та захисту різними галузями права» (м. Братислава, 19-20 вересня 2014 р.); Круглому столі «Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічні та прикладні аспекти» (м. Харків, 5 грудня 2014 р.); міжнародній науковій конференції «Тринадцяті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 14-15 листопада 2014 р.); V Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Техногенно-екологічна безпека України: стан та перспективи розвитку» (м. Київ, 10-20 листопада 2015 р.).

Публікації. Основні теоретичні положення та висновки дисертації знайшли відображення в 13 опублікованих автором працях за темою дисертації, з яких 3 статті у фахових виданнях України, 2 статті в іноземних наукових періодичних виданнях та тези 8 доповідей на наукових конференціях.

Структура і обсяг дисертації зумовлені метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, двох розділів, що містять сім підрозділів, висновків і списку використаних джерел з 295 позицій. Загальний обсяг дослідження становить 207 сторінок, із них основного тексту 176 сторінок.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВПРОВАДЖЕННЯ СИСТЕМ ЕКОЛОГІЧНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ

1.1. Наукові підходи до поняття впровадження систем екологічного менеджменту в правовій літературі

З урахуванням нашої теми звернемося до дослідження питань впровадження систем екологічного менеджменту через семантику та значення таких понять як «впровадження» та «системи екологічного менеджменту».

Так, словосполучення «впровадження» досить часто зустрічається в науковій літературі. Зокрема, загальноживаними є такі словосполучення, як: впровадження досягнень науки; впровадження інноваційних технологій тощо. У такому випадку, на нашу думку, мова йде про реалізацію різноманітних наукових та теоретичних здобутків суспільства на практиці.

Вчені-економісти розглядають «впровадження» як поширення нововведень, досягнення практичного використання прогресивних ідей, винаходів, результатів наукових досліджень [253].

В англійській літературі для позначення процесу впровадження використовується термін «implementation», що у перекладі означає введення в дію, виконання, реалізацію, здійснення [79, с. 509] тощо, і використовується виключно для позначення практичної діяльності.

У соціології термін «впровадження» використовується для позначення процесу практичного застосування і використання наукових висновків, сформульованих у вигляді управлінських рішень, проектів і систем заходів [91].

Деякі дослідники пропонують розглядати термін «впровадження» у контексті взаємозв'язку між наукою та практикою, при цьому це поняття розглядається як у широкому, так і у вузькому значенні. У широкому значенні «впровадження» репрезентує систему «наука-практика», починаючи з постановки наукової

проблеми, і закінчуючи практичним застосуванням теоретичних здобутків, що і являє собою «впровадження» у вузькому значенні [71, с. 132–142].

Як зазначає В.А. Зуєв, «впровадження», як філософська категорія, – це насамперед суспільно організована і закріплена наявними та такими, що утверджуються в дійсності, новими інституційними формами діяльність людей, покликана опрідметнити їхні знання. Як форма опрідметнення, впровадження є певним чином організованою діяльністю суб'єктів. Як засіб здійснення діяльності та функціонування суспільних відносин, впровадження розгортається у функціях, які воно виконує, забезпечуючи спільну, асоційовану діяльність людей» [76, с. 19].

Водночас в юриспруденції термін «впровадження» широко використовується як позначення процесу імплементації європейських та міжнародних норм і правових принципів, або ж процесу застосування норм міжнародного та європейського права органами судової влади [27], чи ж як механізму впровадження законів [209], програм [214] та концепцій [206], – тут під «впровадженням» розуміється правовий механізм реалізації вже існуючих норм законодавства.

Хоч наведені підходи до визначення поняття «впровадження» розглядають його у різних площинах та в межах різноманітних наук, аналіз запропонованих позицій дає нам можливість виокремити такі ключові ознаки терміну «впровадження»: 1) «впровадження» – це цілеспрямована діяльність; 2) «впровадження» здійснюється відповідними суб'єктами – заінтересованими особами або уповноваженими органами; 3) мета такої діяльності – реалізація теоретичних здобутків сучасної науки, а в юридичній сфері – реалізація положень законодавства; 4) кінцева ціль – отримання певного результату.

Таким чином, у правовому полі, «впровадження» слід розглядати як цілеспрямовану діяльність заінтересованих осіб, включаючи науковців, уповноважених органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських інституцій, суб'єктів господарювання, спрямовану на реалізацію теоретичних та практичних здобутків сучасної науки в цілому, та екологічного

права зокрема, та на реалізацію положень чинного законодавства про екологічний менеджмент і його системи з метою отримання позитивного результату.

Тому цілком допустимим наступним кроком буде показати, як в науці екологічного права та в інших соціальних науках впроваджувалися ідеї екологічного менеджменту, яким, для цілей дисертаційного дослідження пропонується позначати більш прийнятне для нашої правової системи поняття – екологічне управління. При цьому я беру до уваги, що питання управління в системі взаємовідносин «Природа – Суспільство», чи «Навколишнє середовище – Людина» завжди викликало інтерес вчених з точки зору виявлення особливих ознак правових зв'язків між суб'єктами та об'єктами такого управління, які виникають у галузі використання природних ресурсів, охорони довкілля та забезпечення екологічної безпеки. Доцільно зазначити, що системно процеси формування та впровадження управління в галузь екології як напрямку в межах науки екологічного права, вже були предметом дослідження. Наприклад, російська вчена Єфімова О.І. зверталась до вивчення генези правового інституту екологічного управління в еколого-правових дослідженнях [67, с. 2–9].

Зазначимо, що питання управління в сфері екології починають розглядати передусім з появою проблем якості навколишнього середовища. Це спричинило у 80-х роках ХХ століття виникнення низки наукових концепцій в галузі екологічного управління [67, с. 2]. Зокрема, у 1976 році О.С. Колбасов обґрунтував необхідність вдосконалення існуючої на той час системи державного управління в галузі охорони природи, шляхом консолідації системи органів природоохоронного управління [86, с. 214]. Консолідація, на його думку, була викликана необхідністю правильного застосування об'єктивних законів єдності природи і забезпечення потреб теперішнього та майбутнього поколінь в збереженні, відновленні й покращенні природних умов життя. Крім об'єктивних законів єдності природи, передумовою консолідації слугувала необхідність розмежування господарсько-виробничих та природоохоронних функцій в діяльності органів державного управління, обумовлених розбіжністю екологічних та економічних інтересів суспільства, іншими словами – розбіжністю змісту і

цілей експлуатації природних благ і охороною природи. Автор рішуче виступав проти «ототожнення раціонального використання природних благ і охорони природи» [86, с.214].

Для виходу із ситуації що склалась, О.С. Колбасовим було запропоновано створити орган консолідації державного управління, який зможе піднятися вище економічних інтересів будь-якої галузі виробництва і будь-якого відомства, основні напрямки діяльності якого мають бути наступними: координація всіх заходів, спрямованих на збереження, відновлення й покращення сприятливих природних умов країни, контроль за забезпеченням раціонального використання природних ресурсів та виконанням усіх вимог охорони навколишнього середовища, розробка пропозицій щодо довгострокових й короткострокових заходів покращення якості навколишнього природного середовища [86, с. 217].

Згодом В.В. Петров у 1980 році порушив питання про необхідність розробки та впровадження оптимальної моделі системи управління в галузі взаємодії суспільства і природи, яка б відображала процеси, що спостерігались як у економічній, так і в екологічній підсистемах. Об'єктивною мірою співвідношення економічних та екологічних факторів суспільного розвитку виступала якість навколишнього природного середовища, визначена вченим як такий стан звичайних, модифікованих і трансформованих в процесі господарської діяльності екологічних систем природи, який зберігає здатність постійно й незмінно здійснювати обмін речовин і енергії всередині середовища існування людини, між людиною і цим середовищем» [128, с. 90].

Основний зміст запропонованої теорії, актуальної й сьогодні, можна сформулювати наступним чином: якість навколишнього середовища повинна стати основним чинником «сприятливості» навколишнього середовища і основним показником роботи системи управління [128, с. 92]. В рамках системи управління основне місце посіла розробка моделі правової підсистеми з чотирьох частин: 1) науково-методологічні основи системи управління якістю навколишнього природного середовища та її правового механізму; 2) структури

правового механізму цієї системи; 3) факторів ефективності правового механізму; 4) критеріїв ефективності правового механізму [128, с. 92].

На основі створеної еколого-економічної системи управління В.В. Петровим була розроблена концепція системи управління якістю навколишнього природного середовища. Вчений розкрив її зміст наступним чином: формування системи управління якістю навколишнього природного середовища почалося на певному етапі розвитку суспільства й суспільної свідомості з виникнення протиріччя між двома основними суспільними підсистемами: «природа – суспільство» та «суспільство – природа»; перша відображала екологічні інтереси суспільства в здоровому навколишньому середовищі, а друга, – економічні інтереси суспільства; двоєдина сутність людини, її необхідність одночасна потреба в задоволенні як економічних, та і екологічних інтересів, консолідувала натуральну й соціальну підсистеми в єдину еколого-економічну систему «природа – суспільство – природа», де зіткнулися протилежні інтереси суспільства [128, с. 72]. Спочатку, це відношення діяло виключно в підсистемі «суспільство – природа», індустріалізація й науково-технічна революція призвели до виникнення іншого від натурального, якісно нового навколишнього середовища. В модифікованій системі «навколишнє середовище – суспільство – навколишнє середовище» змінене під впливом господарської діяльності природне середовище виявилось вже не в змозі самотійно, без втручання людини зберегти оптимальні біологічні умови життя [128, с. 72].

Для усунення протиріччя, що виникло необхідною стала перебудова управлінських правовідносин в бік орієнтації на здійснення екологічної функції держави. Для того, щоб поєднати в єдиних управлінських правовідносинах дві різнохарактерні функції, що впливають на один об'єкт управління, було знайдено їх раціональне співвідношення – якість навколишнього середовища [128, с. 73]. Таким чином, оптимальним та єдиним можливим варіантом співвідношення екологічних та економічних показників виявилось забезпечення якості навколишнього середовища на основі науково-обґрунтованого і раціонального регулювання співвідношення економічних та екологічних інтересів з метою

збереження оптимального, найбільш сприятливого для життя людини і здоров'я її навколишнього природного середовища, процесу обміну речовин та енергії. Основною метою нової системи управління було визначено забезпечення якості середовища довкілля в умовах стрімкого економічного розвитку суспільства [128, с. 74].

Однак, варто відзначити, що на початку 90-х років ХХ сторіччя хоч і були закладені основи формування демократично-правової системи управління охороною навколишнього середовища, проте це стосувалося переважно державного управління. Наукові дослідження того часу заклали початок формуванню нової моделі системи управління, яка повністю ґрунтувалась на якісно нових принципах, відмінних від тогочасних. Так, Ю.С. Шемшученко заявив про формування в науці нової моделі системи управління, яка була покликана забезпечувати науково обґрунтований вплив на всі процеси природокористування, всебічно впливати на формування сприятливої якості навколишнього середовища людини [278, с. 8]. Така система діяла на основі якісно нових принципів державного управління охороною навколишнього середовища, а саме: функціонування державного управління виключно на правовій основі згідно із законом, а не на підставі відомчих актів (інструкцій, наказів та ін.); відповідальності не тільки громадян перед державою, а й держави перед громадянами; руйнування старих психологічних установок споживацького ставлення до природи й формування до неї бережливого ставлення [278, с. 32].

Саме останній принцип вченим було розглянуто особливо детально. Для вироблення нової психологічної установки пріоритету екологічних інтересів над економічними, на його думку, необхідно, щоб представники управлінської підсистеми мали чітко виражену установку правомірної поведінки та в усіх випадках орієнтувалися та тверде й послідовне дотримання еколого-правових норм. Значна увага зверталася на впровадження стимулів для спонукання господарюючих суб'єктів діяти з метою дотримання екологічних інтересів (включення виконання заходів з охорони природи в число основних показників діяльності підприємств й установ, міністерств й відомств, екологічне

стимулювання природоохоронної діяльності, замість виконання квартального, річного плану тощо) [278, с. 32].

Ю.С. Шемшученко головним критерієм ефективності управлінської діяльності в галузі охорони навколишнього середовища вважав рівень змін якості навколишнього середовища в необхідному для суспільства напрямку [278, с. 32].

Дещо іншої думки притримується Андрейцев В.І., який зазначає, що для побудови ефективної системи екологічного управління в Україні необхідно звернути увагу на формування пріоритетної спрямованість будь-якої діяльності, що створює загрозу життєдіяльності населення [3, с. 79]. На його думку, організаційно-управлінська діяльність повинна здійснюватися, у першу чергу, на місцевому та регіональному рівнях, які є складовими національної системи екологічного управління, узгоджуватись з принципами транснаціональної екологічної політики, що зумовлює застосування екосистемного підходу, що є найбільш виправданим для вирішення безлічі регіональних екологічних проблем. Також, автор наголошує на необхідності запровадження у межах екологічного управління механізму забезпечення екологічних прав, свобод і законних інтересів громадян відповідного регіону, що поєднується і об'єднується з національними екологічними інтересами держави та відповідними особливостями потреб місцевих та територіальних громад [3, с. 79].

Окремо Андрейцев В.І. звертає увагу на те, що основний вектор координації, організації, контролю за виконанням цієї політики слід зосередити на регіональному та місцевому рівнях з орієнтацією на розміщення та специфіку діяльності суб'єктів, особливо тих, що здійснюють еколого-небезпечну діяльність, експлуатують будь-які небезпечні для життя і здоров'я людини і навколишнього середовища шкідливі речовини і об'єкти [3, с. 81–82].

В умовах сучасного розвитку економіки західні та деякі вітчизняні дослідники запропонували концепцію глобального екологічного управління [7]. Її автори виходять з того, що в матеріальному світі все взаємопов'язано і ефективної охорони довкілля можна досягти лише колективними зусиллями усієї міжнародної спільноти. Керуючись цими основними постулатами, вони

пропонують створити наддержавний орган, який би здійснював управління в галузі екології в усіх країнах чи регіонах. Раніше вважалось, що ця концепція занадто утопічна, оскільки в умовах протистояння капіталістичної та соціалістичної систем створення такого органу було неможливе. Але у зв'язку з сьогоdnішніми умовами та тенденціями розвитку міжнародного порядку, існування такого наддержавного утворення, яке б здійснювало контроль за використанням та охороною міжнародних та національних об'єктів навколишнього середовища, безперечно, можливе [7, с. 15].

У межах нашого дослідження особливої уваги заслуговує і концепція корпоративного екологічного управління. Її автори зазначають, що в умовах децентралізації управління, акціонування капіталу, у зв'язку з розширенням підприємництва, корпоративне управління набуває все більшого поширення [64, с. 204]. Центр діяльності і відповідальності в системі екологічного управління зміщується в бік корпоративного управління, а його функції спрямовані на раціональне природокористування й забезпечення екологічної безпеки, тоді як система екологічного управління пов'язана більшою мірою з охороною навколишнього природного середовища [64, с. 203].

Корпоративне управління ґрунтується на принципах взаємодії корпорацій (або окремих підприємств, установ, організацій), уряду та суспільства. Як зазначають автори концепції, загальнолюдською, національною цінністю є природа в усіх її проявах (земля, надра, вода, повітря, ліси та ін.); усе це й має бути корпоративною цінністю, але не з погляду капіталу, а з погляду національного надбання; тільки за такого підходу можна говорити про раціональне природокористування й охорону навколишнього природного середовища [64, с. 204–208]. Для реалізації зазначеного підходу, кожна корпорація повинна мати свою корпоративну екологічну політику і реалізувати її в контексті глобальної, європейської, міжнародної екологічної політики. Проте, проблема полягає у перетворенні діючої системи корпоративного управління ресурсовикористанням на корпоративну систему екологічного управління [64, с. 204–208]. На сьогодні, в системі загального корпоративного управління

України функціонує комплексна система управління раціональним використанням ресурсів, яка за своїм змістом не відповідає як вимогам Європейського регламенту 1836/93, так і міжнародним та державним стандартам серії ISO 14000 (ДСТУ ISO 14000) [64, с. 208].

В сучасній науковій, в тому числі в юридичній літературі, питання впровадження систем екологічного менеджменту як такого розглядаються дуже обмежено. Еколого-правова наука розглядає такі питання досить побічно. Переважно питання щодо них розглядаються економічними та іншими соціальними науками, наприклад, теорією систем [121].

Проблеми, на нашу думку, в цій царині пов'язані з відсутністю єдиного підходу до назви самого інституту «екологічне управління». Так, Колбасов О.С. з цих питань використовував такі словосполучення: державне управління у сфері охорони природи [86, с. 176], державне управління охороною навколишнього (природного) середовища [87, с. 181]. Петров В.В. вважав, що доцільно зазначений інститут позначати як управління еколого-економічною системою [128, с. 80]. Шемшученко Ю.С. у своїх роботах одночасно використовує декілька категорій, що позначають діяльність держави щодо управління у галузі екології: державне управління у сфері охорони навколишнього середовища, управління природокористуванням, управління охороною природи і використанням природних ресурсів, управління охороною навколишнього середовища [280, с. 130–131].

Іншої позиції притримується Бринчук М.М., який вважає, що найбільш вдало комплекс відносин, що виникають у процесі управління у сфері екології характеризує термін «управління природокористуванням та охороною навколишнього середовища» [15]. Натомість Голіченков О.К. взагалі ототожнює поняття «організаційний механізм у сфері охорони навколишнього природного середовища, охорони та стійкого використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки людини та інших об'єктів» з поняттям «екологічне управління» та «екологічний менеджмент» [35, с. 222, 374, 379].

Тобто, у еколого-правовій літературі пострадянського простору звертається увага переважно на види екологічного управління (у сфері використання, охорони і відтворення вод, лісів, земель, об'єктів природно-заповідного фонду тощо), меншою мірою – на його форми (державне, громадське, самоврядне, виробниче, екологічний менеджмент).

Натомість в інших правових системах перевага віддається такій формі управління як екологічний менеджмент. Зокрема, у межах дисертаційного дослідження звернімось до розуміння поняття екологічний менеджмент та інших споріднених категорій в зарубіжній літературі. Так, в англomовних країнах використовуються два терміни для позначення відносин з екологічного управління: «environmental management» (екологічний менеджмент) та «environmental administration» (екологічне управління). Як в англomовних, так і в україномовних словниках «management» та «administration» перекладаються як управління і є синонімами [79, с. 43, 638; 119, с. 11, 116]. В англomовній літературі, ці два поняття використовуються як взаємозамінні, хоча насправді виступають різними рівнями управління суб'єкта господарювання [291]. Так, «administration» (управління) – це тип управління, який полягає у визначенні загальної політики підприємства, основних цілей, завдань, мети діяльності, тощо, і відповідно належить до управління вищого рівня, в той час, як «management» (менеджмент) розуміється як діяльність з практичного втілення такої політики, завдань тощо. Оскільки «administration» зазвичай вживається в контексті діяльності урядових, військових, освітніх установ та організацій, на нашу думку, доцільно як відповідник в українській мові використовувати поняття «управління». «Management» же навпаки – використовується в контексті діяльності різноманітних бізнес-структур та інших суб'єктів господарської діяльності [287], тому в межах цього дисертаційного дослідження пропонуємо вживати поняття «менеджмент» для позначення управління на рівні окремих об'єктів – підприємств, установ, організацій.

Аналіз сучасної англomовної літератури та законодавства, де зустрічаються ці поняття також дає підстави говорити про певні семантичні розбіжності у

значенні цих словосполучень. Так, термін «environmental administration» використовується для позначення діяльності з реалізації владних повноважень органами державної влади та місцевого самоврядування у сфері охорони навколишнього природного середовища та природних ресурсів, в той час, як словосполучення «environmental management» використовується переважно для позначення діяльності суб'єктів господарювання щодо управління екологічними характеристиками та ризиками в межах конкретних виробничих та невиробничих об'єктів – підприємств, установ та організацій [288]. В українських перекладах англо- і німецькомовної літератури можна зустріти такі формулювання: менеджмент охорони навколишнього природного середовища, менеджмент навколишнього середовища, екологічний менеджмент, екологічна політика підприємства тощо [127, с. 142].

Отже, проблематика екологічного менеджменту не є абсолютно новою як для вітчизняної, так і для зарубіжної літератури, адже, як наголошують українські вчені В.О. Аніщенко та Т.Л. Галькевич, ідеї екологічного менеджменту зародилися в далекому минулому, коли у 1871 році американський еколог Б. Коммонер зробив спробу сформулювати закони екології, в яких чітко простежувалась необхідність управління у сфері збереження довкілля [4, с. 31]. Розвиток ідей щодо необхідності побудови системи управління в сфері екологічних ресурсів на ґрунті якісно нової ідеології ноосфери знайшли своє відображення у працях В. І. Вернадського [21, 22] та Т. де Шардена [261].

Аналіз робіт вказаних дослідників дозволяє прийти до висновків про те, що їх дослідження лише заклали основи вивчення явища екологічного менеджменту як правового явища. Зокрема, у роботах Б. Коммонера, В. Вернадського, Т. де Шардена та інших провідних мислителів концепція екологічного менеджменту відзначається занадто фрагментарною розробкою та відсутністю системного підходу. Система управління охороною довкілля розглядалась як «додаток» до існуючих технологічних, економічних та адміністративних систем [100]. Дослідження екологічного менеджменту, як вказує Н. Ю. Таран, «було сфокусовано на вирішенні проблем забруднення «на виході з труби»; охорону

довкілля пов'язували з управлінням станом певної частини навколишнього природного середовища, його компонента; створювались нові інституції для вирішення екологічних питань» [260, с. 76–77]. Проте таке екологічне управління не відображало складну взаємодію різних компонентів довкілля та галузей економіки, не наголошувало на необхідності розгляду нормативно-регламентованих природоохоронних заходів на початкових стадіях економічного і технологічного планування. Оскільки такий підхід спричинював перенесення проблем з однієї частини довкілля в іншу, що зумовило збільшення витрат і дублювання у процесах регулювання та впровадження нормативних вимог, у більшості країн набув популярності інтегрований підхід до встановлення екологічної політики. Певною мірою це пояснюється тим, що взагалі екологічна проблема в державі на тлі всіх інших проблем багатьма вважалася другорядною.

Разом з тим, із всього загалу досліджень, що в тій чи іншій мірі стосуються систем екологічного менеджменту, можна виокремити, на нашу думку, три основні напрями: 1) соціальний, 2) економічний та 3) правовий.

Так, в рамках соціального напрямку, дослідження засад екологічного управління зародилось у рамках соціоекології – науки про гармонізацію взаємовідносин між суспільством та природою. Одним із шляхів такої гармонізації було визначено перехід до цілеспрямованого управління соціально-економічним розвитком підприємств, міст, регіонів, держави, заснованому на соціоекологічному принципі природокористування, відповідно до якого критерієм ефективності господарської діяльності було визнано отримання максимальних економічних благ при мінімальних затратах та при обов'язковому дотриманні динамічної рівноваги соціоекосистем [8]. Такий перехід було зумовлено необхідністю створення такої системи управління, яка виключала б саму можливість виникнення конфліктних ситуацій між суспільством та природою. І хоча дослідження у сфері соціоекології безпосередньо не торкалися питань саме управління, як діяльності уповноважених органів або осіб, проте досить чітко обґрунтовували необхідність напрацювання нових підходів до взаємодії

суспільства та природи за принципом єдності економічних, екологічних та соціальних складових.

Соціальні основи екологічного менеджменту виокремлює Е.М. Коротков, який зазначає, що екологічний менеджмент – це «тип управління, побудований на соціально-економічному і соціально-психологічному мотивуванні гармонії людини з природою і орієнтований на формування і розвиток економічного виробництва і екологічної культури життєдіяльності людини» [90, с. 22–23]. Недоліком запропонованого визначення, на нашу думку, є відсутність вказівки на імперативний характер такої взаємодії людини та природи. Хоча, науковець і визначає екологічний менеджмент як тип управління, орієнтований на розвиток екологічного виробництва, проте обумовлює його існування необхідністю гармонії між людиною та природою, сподіваючись таким чином на внутрішнє усвідомлення людиною необхідності дотримання екологічного законодавства, забуваючи про економічну складову та низький рівень екологічної свідомості, культури та виховання наших громадян. Таким чином, дослідження у межах соціального напрямку не вирізняються чисельністю, та створюють лише загальне враження про сутність систем екологічного менеджменту.

Економічний напрям, натомість, представлений найбільшою кількістю робіт цієї тематики. Вивчення еколого-економічних аспектів систем екологічного менеджменту зосереджується переважно у площині економіки, менеджменту, охорони праці, виробничих дисциплін тощо. Така «першість» економічних засад екологічного менеджменту перед правовими засадами характерна практично для всіх робіт, що можуть бути віднесені до цього напрямку вивчення.

Академічні економічні джерела трактують екологічний менеджмент як «підсистему загальної системи управління будь-яким об'єктом, діяльністю, виробництвом, яка гармонізує роботу і розвиток підприємства, галузі в навколишньому середовищі та екологічному правовому полі» [17, с. 682]. Як бачимо, запропоноване визначення екологічного менеджменту розглядає його лише як підсистему, тобто елемент загальної системи менеджменту підприємства, окреслюючи переважно економічні риси досліджуваної проблематики. Окрім

того, якщо слідувати логіці запропонованого визначення, основна мета системи екологічного менеджменту – гармонізація роботи підприємства, а не захист навколишнього природного середовища.

Більш ґрунтовне розуміння екологічного менеджменту пропонують автори російського навчального посібника під редакцією Г.В. Белова. Сутність екологічного менеджменту вони трактують як «тип управління, принципово орієнтований на формування й розвиток екологічного виробництва й екологічної культури життєдіяльності» [68]. Хоча запропоноване визначення і є дещо поверховим, проте воно вказує на основну мету створення систем екологічного менеджменту – розвиток екологічного виробництва.

Доповнює таку точку зору і визначення О. А. Лук'янихіної, яка сутність екологічного менеджменту репрезентує як «сукупність принципів, форм, методів, прийомів та засобів управління виробництвом та виробничим персоналом підприємства з метою досягнення високої еколого-економічної ефективності виробництва» [101, с. 11].

Аналіз вищенаведених точок зору свідчить про те, що розглянуті нами підходи до розуміння екологічного менеджменту, що запропоновані представниками економічного напрямку, зосереджують увагу на тих чи інших відокремлених аспектах проблематики без прагнення її аналізу як цілісної системи. У зв'язку з цим на особливу увагу заслуговує точка зору українського дослідника В.О. Мартиненка, який намагається певним чином узагальнити існуючі теоретичні напрацювання і розглядає екологічний менеджмент як «систему, за допомогою якої здійснюється управління тими видами діяльності підприємств, які завдають або потенційно можуть завдати шкоди навколишньому середовищу. Це тип управління, принципово орієнтований на формування й розвиток екологічного виробництва й екологічної культури, життєдіяльності людини, який побудований на соціально-економічному й соціально-психологічному мотивуванні гармонії взаємовідносин людини з природою» [106].

Дещо по іншому розглядає екологічний менеджмент І. Карагодов. Автор вводить новий термін – «економічний менеджмент природокористування»,

визначаючи його як сукупність організаційно-управлінських і економічних інструментів регулювання взаємовідносин суб'єктів та об'єктів управління [80, с. 3–7]. Таким чином, цей термін у його тлумаченні включає сукупність засобів та методів регулювання економічної відповідальності природокористувача за використання природних ресурсів, які розглядаються як сировина і як джерело техногенного забруднення, питання формування еколого-економічного, фінансово-кредитного механізму організації природоохоронної діяльності в масштабі держави, регіону, міста, району, фірми, підприємства, організації тощо.

На основі аналізу вищенаведених точок зору вітчизняних та зарубіжних дослідників економіки, прийнятним видається висновок, що крізь призму економічного підходу до трактування сутності екологічного менеджменту його визначають як діяльність, яка пов'язана з розробленням, запровадженням, реалізацією, контролюванням різноманітних заходів природоохоронного характеру, з метою досягнення високої еколого-економічної ефективності виробництва.

Ціллю ж системи екологічно орієнтованого менеджменту в його економічному розумінні є управління сучасним виробництвом таким чином, щоб досягти поєднання економічних та екологічних інтересів, зведення до мінімуму ймовірності виникнення екологічних криз і екологічних катастроф, а відповідно і витрат на їх ліквідацію чи попередження та отримання максимального прибутку при мінімальних витратах, тобто запровадження економічно обґрунтованих заходів з охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки таким чином, щоб витратити найменше коштів та отримати найбільше вигоди. При цьому, заходи з екологічного менеджменту мають переважно превентивний та фрагментарний характер, оскільки стосуються лише того напрямку діяльності підприємства, в межах якого можливе порушення природоохоронного законодавства та настання передбаченої законодавством відповідальності.

С. К. Харичков і Т. П. Галушкіна пропонують розглядати екологічний менеджмент як міждисциплінарну науку, що розробляє оптимальні варіанти

конкурентоспроможних управлінських рішень щодо природоохоронної діяльності [29, 271]. Така точка зору заслуговує на увагу. У процесі розвитку кожної науки, об'єкти її вивчення також еволюціонують та ускладнюються. Інтенсифікація досліджень на перетині суміжних наук поступово об'єднала наукові напрями [105]. Дослідження діяльності підприємства виключно в межах економіки вже неможливе. Так само, наука екологічного права вже давно виходить за межі дослідження виключно державного чи громадського управління. Вивчення систем екологічного менеджменту відбувається у межах адміністративного та господарського права, економіки природокористування.

Вказана точка зору знаходить своє підтвердження у роботах Бобкової А.Г., яка на засадах поєднання здобутків юридичної та економічної наук досліджує проблеми екологічного підприємництва як новітньої галузі економіки, одним з механізмів впровадження якого є екологічний менеджмент [11].

Повертаючись до вищезгаданого висновку щодо усього загалу дослідницької літератури, у якій висвітлюється дана проблематика, повторимося, що на відміну від соціальних та економічних досліджень, відповідних юридичних розвідок як у вітчизняній, так і у зарубіжній літературі надзвичайно мало, тому правові засади впровадження систем екологічного менеджменту практично не досліджені.

Отже, вказаний напрям на разі не був предметом окремого вивчення на рівні дисертаційних робіт. Більше того, у публіцистичній, навчальній та монографічній літературі таких робіт також надзвичайно мало. Очевидно, що така ситуація може вимагати свого виправлення. І першим етапом на цьому шляху є узагальнення існуючих наукових підходів до проблеми систем екологічного менеджменту та констатація фундаментально-концептуальних засад їх юридичного трактування. Лише окремі його аспекти опрацювали О.О. Погрібний (в частині екологічного оподаткування підприємств)[62], В.І. Андрейцев [2] та колектив харківських науковців [137] (в аспекті правового забезпечення екологічної безпеки), О.Л. Кашенко (в частині фінансових аспектів екологічного менеджменту) [81], Т.О. Рахнянська (як складова механізму реалізації правового режиму земель капітального будівництва) [245].

Отже, як видно, підходи щодо впровадження систем екологічного менеджменту в науковій літературі пов'язані з особливостями історичного розвитку правового регулювання систем екологічного управління в різних правових системах. Власне термін «впровадження систем екологічного менеджменту» доцільно розглядати як цілеспрямовану діяльність заінтересованих осіб, включаючи науковців, уповноважених органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських інституцій, суб'єктів господарювання, спрямовану на реалізацію теоретичних та практичних здобутків сучасної науки в цілому, та екологічного права зокрема на реалізацію положень чинного законодавства про екологічний менеджмент та його системи.

В наступному підрозділі спробуємо розкрити історичні аспекти впровадження екологічного менеджменту в право.

1.2. Генеза правового регулювання екологічного менеджменту та його систем

Питання виникнення правового регулювання екологічного менеджменту та його систем, що історично виник як форма екологічного управління, доцільно розглядати за допомогою історичного методу пізнання, з урахуванням того, що охорона та захист природи, в тому числі заходи їх організації, цікавили людство завжди. Звичайно, що екологічний менеджмент як інноваційна форма екологічного управління існував не завжди, однак в усі часи розвитку людства мали місце певні організаційні начала у взаєминах Суспільства і Природи.

Так, на ранніх етапах розвитку суспільства основна увага приділялась організації захисту права власності владних категорій осіб на природні ресурси. Одними із перших так званих «екологізованих» правових норм на теренах України у цій сфері стали положення «Руської Правди» (1016), зокрема, про відшкодувальні і карні заходи до осіб, які заподіювали збитки княжим угіддям крадіжкою, підпалом, відстрілом, іншим знищенням борти, дерев, птахів і риби [93, с. 174]. Такі заходи могли застосовувати лише уповноважені князем на це

посадові особи. Згодом, Литовський статут (1588) досить детально регулював питання організації набуття та відчуження земель, лісів та інших природних ресурсів, відповідальність за незаконне полювання та ін. Також було запроваджено посаду ревізора, повноваження якого були дуже подібні до повноважень сучасних екологічних інспекторів [256].

У подальшому відбулося зміщення акцентів у характері правовідносин з охорони природи. Увага починає приділятися не лише захисту прав на природні ресурси окремих осіб, а й охороні окремих видів природних ресурсів та природних комплексів. Так, виникає потреба правового регулювання добування особливо цінних об'єктів тваринного світу, зокрема, бобрів, соболів, окремих видів риб, з метою задоволення передусім потреб знаті, а вже потім з метою попередження їх повного знищення [16, с. 30].

За часів Петра I особлива увага приділялась охороні лісів, що пов'язувалося із значним розвитком будівництва суден у Російській Імперії. З метою належної організації такої охорони лісів було здійснено їх поділ на категорії, виділялися казенні, удільні, приватні, селянські та ін. ліси. Окремі категорії лісів були оголошені особливо цінними, підлягали особливій охороні, а управління такими лісами здійснювалось спеціально створеним органом [16, с. 30]. З 1724 року управління казенними лісами було віднесено до відання спеціально створеного відділу при адміралтействі [7, с. 17].

Пізніше мало місце надання повноважень у сфері охорони природного середовища спеціально уповноваженим державним органам, які здійснювали контрольні-наглядові функції та займались попередженням і усуненням порушень законодавства [93, с. 179]. Зокрема, починаючи з XVIII ст., відповідну компетенцію мала поліція, особливо щодо нагляду за чистотою в населених пунктах, пожежною безпекою, очищенням річок, укріпленням берегів, насадженням дерев, охороною природи в гірничій, лісовій справі тощо [122, с.163]. Із 1792 року поліція вела облік земель, розглядала земельні спори, відводила місця під забудову та виконувала багато іншого [122, с. 163]. Окремі повноваження покладались і на органи місцевого самоврядування, зокрема,

відповідно до «Учреждения для управления губерний» (1775), земський управник був зобов'язаний слідкувати за чистотою на вулицях та дорогах [16, с. 30].

Проте, на нашу думку, впровадження власне виробничого екологічного управління пов'язано з промисловою революцією та переходом у XVIII – XIX ст. від ручного до фабричного-заводського виробництва. У цей період починає формуватися так зване «санітарне» законодавство, що містило основні вимоги щодо захисту повітря, води, громадських місць від забруднення внаслідок діяльності фабрик та мануфактур [16, с. 31]. Відповідно до положень «Уложення про покарання кримінальні та виправні» (1845) та «Правил розміщення та облаштування приватних заводів, мануфактурних, фабричних та інших закладів у С. Петербурзі» (1833), власники зобов'язувались вживати заходів з утилізації відходів виробництва та недопущення потрапляння їх у повітря або водні об'єкти [103, с. 19–20]. Можемо припустити, що така діяльність вимагала впровадження окремої посади на виробництві. Можливо такі повноваження виконував відповідний технічний працівник – інженер, наділений повноваженнями ревизора, оскільки недотримання таких вимог тягло за собою накладення штрафу на виробництво або навіть ліквідації фабрики чи заводу за рахунок власника.

Розвиток виробничого управління продовжувався і у наступний період, який характеризується впровадженням системи забезпечення раціонального використання природних ресурсів, з огляду на усвідомлення суспільством того факту, що природні ресурси вичерпні [7, с. 19]. Так, у період формування радянської держави з прийняттям 27 травня 1918 року на II Всеросійському З'їзді Рад Декрету «Про землю», земля та ліси були проголошені власністю усього народу. В цей період створюється Центральне управління лісами з лісовими відділами у містах, серед повноважень яких виділялося «слідкування за станом лісів, усіма можливими засобами збільшувати їх площу» [7, с. 20]. На розвиток вказаних положень у 1922 році було прийнято Земельний кодекс РРФСР [73], відповідно до положень якого управління земельними угіддями здійснювалось членами земельних товариств, комун та артіль (п. 42, 50).

Засади виробничого екологічного управління було закладено і у Лісовому кодексі РРФСР 1923 року [97], де передбачався поділ державного лісового фонду на лісництва, управління якими здійснювали лісничі (п. 64, 65). Окремо запроваджувалась посада інспектора лісу та створювався спеціальний підрозділ – лісова сторожа, до складу якої входили лісники та лісові об'їждчики (п. 66, 67). Окремо у Розділі 7 визначались повноваження вказаних осіб щодо охорони лісів. З метою здійснення контролю за виконанням інструкцій, постанов та спеціальних правил у сфері охорони природи, в 1918 році було створено Міжвідомчий комітет з охорони природи при Народному комісаріаті просвітництва РРФСР [274].

У 1919 – 1930 роках екологічне управління здійснювалось Секцією, а з 1924 року – Комісією охорони природи Сільськогосподарського наукового комітету Народного комісаріату земельних справ Республіки, яка проіснувала до 1928 року [77]. Проте, варто відзначити, що природоохоронна діяльність мала епізодичний характер, і основна увага приділялась збереженню заповідників і інших пам'яток природи [279].

Проведення індустріалізації, колективізації, інші проблеми економічного розвитку, що поставали перед керівництвом Радянського Союзу, а також швидкі темпи їх здійснення не залишали місця для вирішення екологічних проблем, тому існуючі природоохоронні структури з їх незначними повноваженнями було ліквідовано, і тривалий час подібних структур взагалі не існувало [278, с. 96]. Проте, переважна більшість промислових підприємств мали в своїй структурі підрозділи, наділені управлінськими, здебільшого контрольними повноваженнями з охорони навколишнього середовища [77].

З прийняттям у 1960 році Закону УРСР «Про охорону природи в Українській РСР» [240] було закріплено обов'язок природокористувачів систематично здійснювати заходи спрямовані на збереження та підвищення родючості ґрунтів (ст. 5), відповідальність за здійснення необхідних водогосподарських заходів, раціональне використання водних ресурсів, утримання в належному стані, а також охорона водних об'єктів покладалась на підприємства, установи, організації в експлуатації у яких вони знаходяться (ст. 7), а охорона лісів та зелених насаджень

покладалась на підприємства, установи, організації у віданні яких вони знаходились (ст. 11) тощо. Аналогічні норми почали закріплюватись і у поресурсовому законодавстві. Зокрема, Земельним кодексом Української РСР від 8 липня 1970 року [75] було визначено обов'язки землекористувачів щодо охорони та меліорації земель, підвищення родючості ґрунтів (Глава 6). Окремо у статті 34 було навіть передбачено можливість застосування заходів матеріального заохочення до землекористувачів. Також, постановою Ради Міністрів Української РСР від 12 вересня 1960 року було затверджено «Обов'язковий для всіх землекористувачів мінімум заходів по боротьбі з ерозією ґрунтів і по відновленню родючості та продуктивному використанню еродованих земель в УРСР» [161], відповідно до п. 1 якого, кожен колгосп, радгосп, підсобне господарство, а також підприємство у користуванні яких є земельні угіддя зобов'язані здійснювати повний поточний облік земель, що зазнають ерозії та спостереження за її поширенням.

Впровадження виробничого екологічного управління передбачалось положеннями Лісового кодексу Української РСР від 13 грудня 1979 року [99]. Так, у статті 25 визначались суб'єкти такого управління – лісогосподарські та інші підприємства, установи, організації, а у статті 26 – їх обов'язки щодо ведення лісового господарства, а саме: відтворення, охорона, захист, поліпшення санітарного стану лісів, догляд за ними, підвищення продуктивності лісів, організація користування лісами, облік лісів та інші обов'язки по веденню лісового господарства, встановлювані законодавством Союзу РСР і Української РСР.

Аналогічні норми містились і у Водному кодексі Української РСР від 9 червня 1972 року [26], зокрема щодо визначення прав та обов'язків водокористувачів як суб'єктів управління (статті 44-49) при користуванні водами для різних потреб. Наприклад, обов'язок вести облік води, здійснювати постійний контроль за станом води в джерелах водопостачання (ст. 57), вживати заходів для скорочення витрат води на фільтрацію і випаровування в меліоративних системах (ст. 69), регулярно проводити очищення сплавних шляхів від деревини, що

затонула (ст. 83), проводити технологічні, лісомеліоративні, агротехнічні, гідротехнічні, санітарні та інші заходи, що забезпечують охорону вод (ст. 118) та ін.

Після проголошення України незалежною державою, вищевказані процеси набули свого логічного розвитку через вдосконалення системи органів екологічного управління та законодавства [278, с. 102]. Інші форми екологічного управління, як-от: місцеве (самоврядне), громадське, – формувалися на теренах України в свій відповідний порядок, проте дослідження цих процесів дещо виходить за межі цієї дисертаційної роботи, оскільки основна увага у дослідженні відводиться такій інноваційній формі екологічного управління як екологічний менеджмент.

Така форма екологічного управління хоча прямо і не передбачена у законодавстві незалежної України, але знаходить своє закріплення у вигляді окремих функцій в галузі екології, які у загальному вигляді визначені у Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 року [220] як обов'язки підприємств, установ та організацій у сфері екології здійснювати спостереження за станом навколишнього природного середовища та рівнем його забруднення (ст. 22), вести первинний облік об'єктів, що шкідливо впливають на стан навколишнього природного середовища (стаття 24), здійснювати екологічне інформаційне забезпечення (стаття 25), проводити екологічну експертизу та виконувати висновки державної екологічної експертизи (стаття 29), дотримуватись вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища (стаття 34), додержуватись екологічних вимог при використанні природних ресурсів (стаття 40), здійснювати обов'язкове екологічне страхування та проводити обов'язковий екологічний аудит (стаття 49) та ін.

Правові засади здійснення виробничого екологічного управління на теренах незалежної України передбачено нормами Лісового [98], Водного [25], Земельного кодексів України [74], в частині визначення суб'єктів такого управління – лісо-, водо- та землекористувачів, їх прав та обов'язків щодо реалізацій функцій екологічного управління на об'єктному рівні – в межах

конкретного підприємства, установи, організації. Об'єктне екологічне управління здійснюється і в межах територій природно-заповідного фонду та інших природних комплексів (статті 8, 12, 16, 59, 60 Закону України «Про природно-заповідний фонд України» від 16 червня 1992 року [227], стаття 19 Закону України «Про курорти» від 5 жовтня 2000 року [208]), на об'єктах підвищеної небезпеки (статті 8-11 Закону України «Про об'єкти підвищеної небезпеки» від 18 січня 2001 року [215], статті 15-17 Закону України «Про відходи» від 5 березня 1998 року [143], та ін.) тощо.

Дещо у іншому напрямку у 20-х роках ХХ століття відбувався розвиток ідей екологічного управління у Європі та Сполучених Штатах Америки. Тут, у зв'язку з розвитком технічного прогресу та рядом промислових революцій, що спричинило запровадження ресурсомістких та небезпечних для життя і здоров'я людини технологій, починається активізація екологічної свідомості суспільства. На цьому етапі екологічне управління набуває нової форми – відбувається перехід ініціативи щодо захисту навколишнього природного середовища від держави та державних органів до безпосередніх забруднювачів довкілля – виробників продукції, товарів та послуг. Відповідно змінюються і методи управління – від адміністративно командного, коли виключно держава в особі уповноважених органів за допомогою суворих приписів та норм впливає на поведінку суб'єктів, до добровільних, коли самі суб'єкти господарювання усвідомлюють шкоду, що заподіюється довкіллю їх діями та намагаються самостійно знизити шкідливий вплив на навколишнє природне середовище. Як результат, виникають неурядові організації та об'єднання представників різних галузей промисловості та міжнародні агентства екологічного спрямування, які намагаються за допомогою розробки відповідних стандартів та вимог до своєї діяльності врегулювати вказані питання. Така активізація екологічної свідомості мала надзвичайно важливе значення, оскільки в її основі лежало не сліпе виконання норм законодавства, а бажання самостійно встановити вимоги до своєї діяльності, що в першу чергу свідчить про усвідомлення наявної проблеми вичерпності природних ресурсів та неможливості компенсувати шкоду, що вже заподіяна суспільством.

Одними з перших у 1919 році представники нафтопереробної та суміжних галузей промисловості Сполучених Штатів Америки створили Американський інститут нафти (API) – національну неурядову організацію, яка розпочала свою діяльність з розробки стандартів виробництва та охорони праці у галузі з метою зниження рівня забруднення довкілля та зменшення кількості нещасних випадків на виробництві.

Перші стандарти API, які було розроблено та впроваджено у США у 1924 році [255], стали поштовхом до формування такої практики вже на міжнародному рівні. Так, у 1948 році було засновано Міжнародний союз охорони природи (міжнародна неурядова організація), в складі якої і до сьогодні діє Комісія з екологічної, економічної та соціальної політики, яка проводить експертизу та розробляє рекомендації з оптимізації економічних та соціальних факторів роботи підприємства з метою охорони довкілля. Але важливе значення для розвитку екологічного управління мала Конференція ООН з навколишнього середовища у Стокгольмі (1972), в результаті якої з метою сприяння координації охорони природи на загальносистемному рівні було створено Програму ООН по навколишньому середовищу (ЮНЕП) та визначено перші принципи міжнародного екологічного права.

У 1984 році у Канаді за ініціативою Канадської асоціації представників хімічної промисловості було прийнято «Програму відповідального поводження» (Responsible Care Programme, далі – RCP) [292]. RCP являла собою прообраз міжнародного екологічного стандарту, та вже у 1989 році почала широко застосовуватись у США та країнах Європи [292]. RCP базувались на таких основних принципах як самооцінка та добровільність. Виробники хімічної продукції, які бажали приєднатись до RCP зобов'язувались подавати звіти по таких основних показниках, як: обсяг витрат на охорону навколишнього природного середовища, рівень безпеки виробництва, що оцінювався за кількістю нещасних випадків на виробництві, обсяг викидів забруднюючих речовин в навколишнє природне середовище, данні щодо розміщення відходів, рівень споживання електроенергії [295]. Не зважаючи на значну критику,

обумовлену можливістю надання недостовірних даних щодо роботи підприємства, RCP і сьогодні залишається надзвичайно популярною серед виробників хімічної промисловості.

На міжнародному рівні вказані заходи зазнали подальшого розвитку у 2006 році у Дубаї на Міжнародній конференції, присвяченій питанням управління в галузі виробництва хімічної продукції (International Conference on Chemicals Management), де було прийнято «Глобальну хартію відповідального поводження» (далі – Хартія), останні зміни до якої було внесено у 2014 році [290].

Відповідним кроком у формуванні засад екологічного менеджменту стала доповідь «Наше спільне майбутнє», опублікована Міжнародною комісією з навколишнього середовища і розвитку. У документі, в основу якого було закладено Концепцію сталого розвитку, комісія закликала представників промисловості розробити ефективну систему екологічного менеджменту. З метою реалізації вказаних пропозицій, за підтримки світових лідерів у 1992 році було скликано Конференцію з екології та розвитку у Ріо-де-Жанейро. За результатами роботи конференції було прийнято «Порядок денний на XXI століття» у якому вже офіційно закріплено поняття «екологічний менеджмент» та зазначалось, що «екологічний менеджмент варто віднести до ключової домінанти сталого розвитку і одночасно до вищих пріоритетів промислової діяльності і підприємництва» [275, с. 68].

Початковим етапом нормативного забезпечення екологічного менеджменту можна вважати розробку з метою розвитку положень «Порядку денного на XXI століття» в 1992 році Стандарту в галузі систем екологічного менеджменту BS 7750 (Specification for Environmental Management Systems), що був підготовлений і випущений Британським Інститутом Стандартизації відповідно до запиту Британської Конфедерації Промисловості, а також французьких стандартів AFNOR X30-200, що було пов'язано з бажанням Європейського Союзу створити єдиний європейський ринок та тверду систему екологічного законодавства і контролю виконання його вимог [126, с. 339].

Стандарт BS 7750 не встановлював і не визначав вимог до природоохоронної діяльності підприємства, але містив рекомендації, корисні для створення систем екологічного менеджменту підприємств. Основна ідея полягала у необхідності регулярного еко-аудиту і постійного відновлюваного циклу покращень, що досягались за допомогою таких механізмів: 1) відкритість і гнучкість системи менеджменту для контролю та перевірок з боку громадськості та забезпечення швидкої реакції на пропозиції щодо покращення системи екологічного менеджменту підприємства, 2) підприємство повинно поставити собі за мету «перевиконати» мінімальні законодавчі вимоги шляхом постійних покращень своєї діяльності, 3) всі плани та стратегії підприємства, показники впливу на навколишнє природне середовище, результати екологічного аудиту, а також всі зауваження отримані від споживачів чи партнерів повинні підтверджуватись відповідними документами та відображатись у звітах підприємства [126, с. 339].

Відповідно до вимог стандарту BS 7750 проводилась інвентаризація наступних активів: споживання (враховуються всі матеріали, що використовуються підприємством у визначений часовий проміжок, особливо природні ресурси та особливо небезпечні речовини), усіх виготовлених підприємством товарів, усіх викидів в атмосферне повітря, скидів у водні об'єкти, розміщених відходів та оцінка їх впливу на стан навколишнього природного середовища [126, с. 339].

Також, у 1991 році Європейська комісія починає працювати над створенням документу щодо врегулювання питань екологічного менеджменту та аудиту. У 1993 році для країн Європейського Союзу, Норвегії та Ісландії було розроблено Схему екологічного менеджменту та аудиту (EMAS), яка встановлювала вимоги до систем екологічного менеджменту. На початковому етапі, стандарти EMAS призначались для використання лише на промислових підприємствах, проте, згодом EMAS почали впроваджуватись і у публічному секторі, а також сільському та лісовому господарствах. У 2001 році була прийнята уточнена версія EMAS згідно з якою, стандарти могли застосовуватись і до непромислових підприємств, більш детально визначено процедуру впровадження для малих та

середніх підприємств, передбачалися певні переваги та пільги для підприємств, установ та організацій, які отримали сертифікати відповідності EMAS [293].

Наступним етапом створення та запровадження систем екологічного менеджменту стала розробка стандартів серії ISO 14000 Технічним комітетом Міжнародної Організації Стандартизації з урахуванням уже зарекомендованих міжнародних стандартів по системах менеджменту якості продукції (ISO 9000). При цьому слід зазначити, що офіційно стандарти ISO 14000 є добровільними, оскільки не заміняють законодавчих вимог [43].

В Україні засади створення систем екологічного управління вперше було передбачено Постановою Верховної Ради України від 5 березня 1998 року № 188/98 ВР «Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки» [217]. Зазначеною програмою стан екологічної ситуації в Україні було охарактеризовано як кризовий, що було спричинено, зокрема, відсутністю належних природоохоронних систем, значною централізацією сучасної (з елементами відомчості) державної системи управління природоохоронною діяльністю. Пунктом 33 вказаного документу було передбачено створення трірівневої системи екологічного управління з диференціацією на: національний, регіональний та місцевий рівні з визначенням та перерахуванням функцій кожного з них.

Таким чином, на підставі проведеного аналізу пропонуємо виокремити наступні етапи правового регулювання екологічного менеджменту та його систем.

Перший етап: тривав від найдавніших часів до 1991 року, і припинився з проголошенням незалежності України. Цей етап характеризується появою перших норм, які регулюють відносини з організації використання окремих видів природних ресурсів, встановлюють відповідальність за незаконне полювання, рибальство тощо. На початку XVIII століття значний вплив на довкілля починають справляти мануфактури, а пізніше фабрики та заводи, а від так питання правового регулювання права власності на природні ресурси набуває вигляду, більш наближеного до сучасного, у межах якої виокремлюється так

зване «санітарне право», що заклало основи формування природоохоронного права, що у свою чергу вплинуло на виокремлення видів (управління лісами, землями, водами тощо) та форм екологічного управління (державного, в особі поліції, самоврядного, в особі земського управника, виробничого, в особі власника виробництва чи уповноваженої ним посадової особи) та основних напрямів (функції) такого управління, зокрема, контролю та нагляду, обліку природних ресурсів, розгляд спорів та ін.

У кінці ХХ століття суспільство починає усвідомлювати необхідність захисту навколишнього природного середовища та раціонального використання природних ресурсів. На теренах Радянського союзу приймається низка актів типу декретів та поресурсових кодексів, що передбачають порядок із діяльністю спеціально-уповноважених органів державної влади в галузі управління охороною навколишнього природного середовища створення та функціонування органів виробничого управління в особі спеціальних підрозділів чи просто посадових осіб. Паралельно у Європі та Сполучених Штатах Америки починають виникати різноманітні неурядові організації, діяльність яких спрямовується на підвищення ролі самих забруднювачів у захисті довкілля. Активізується міжнародна екологічна спільнота.

Другий етап: від моменту проголошення незалежності України по теперішній час. В цей період знаходить своє документальне закріплення принцип сталого розвитку, людство починає шукати шляхи поєднання трьох складових: економічного, екологічного та соціального. Починається розробка перших стандартів у галузі екології, зокрема, в сфері екологічного менеджменту, відбувається зміна у тенденції методів екологічного управління шляхом підвищення ролі суб'єктів господарювання у здійсненні екологічного управління, розробляються та запроваджуються системи екологічного менеджменту, а розвинені країни світу, усвідомлюючи важливість таких систем, починають застосовувати заходи стимулювання та заохочення до таких суб'єктів замість заходів адміністративного примусу. Більш предметно правове регулювання екологічного управління цього періоду ми дослідимо в спеціальному підрозділі.

З розвитком відносин екологічного менеджменту та початком масового впровадження систем екологічного менеджменту в зарубіжній та вітчизняній науці починає формуватися значна кількість наукових підходів щодо визначення юридичної природи та сутності цього явища. Розглянемо найбільш важливі з них.

1.3. Юридичні ознаки, поняття, види та форми екологічного менеджменту і його систем

Гносеологія будь-якої проблеми з царини правового регулювання суспільних відносин з об'єктивністю детермінує виокремлення комплексності та, водночас, структурованості цієї проблеми. Як правильно зазначає Н. М. Оніщенко, «правова наука покликана охопити і дослідити правову дійсність у всій її єдності, цілісності, взаємозв'язках. Основоположним її принципом є розмежування правових реалій на факти і цінності чи засоби і цілі, на частини і ціле» [123, с. 63]. З огляду на це, можна говорити про те, що правова наука має системне та, одночасно, структурно-функціональне спрямування. Тому, для визначення суті та значення такої категорії як «екологічний менеджмент» доцільно, на нашу думку, окреслити ряд її юридичних ознак: 1) екологічний менеджмент як правова форма та система екологічного управління; 2) екологічний менеджмент як тип екологічних правовідносин; 3) екологічний менеджмент як система основних напрямів екологічної діяльності (функцій) суб'єкта господарювання; 4) екологічний менеджмент як один з принципів екологічної політики; 5) екологічний менеджмент як система правових норм.

Отже, зупинимось на дослідженні зазначених юридичних ознак.

1. Для з'ясування сутності поняття екологічного менеджменту як інноваційної правової форми екологічного управління дослідимо співвідношення цих категорій.

В сучасному законодавстві відсутній єдиний підхід щодо поняття екологічного управління. Причому, нерідко, навіть у межах одного закону вживаються декілька різних термінів. Так, Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» [220] у статті 16 визначає повноваження

органів управління охороною навколишнього природного середовища, хоча на нашу думку, такий підхід є застарілим та звуженим, оскільки поза увагою залишаються природоресурсні (раціональне використання природних ресурсів) та антропоохоронні (забезпечення екологічної безпеки) відносини. Проте, у статті 49 цього ж Закону вже йдеться про необхідність проведення екологічного аудиту з метою якісного формування системи екологічного управління.

Така ж неоднозначність законодавця прослідковується і у положеннях Концепції національної екологічної політики України на період до 2020 року [235], в якій мова йде про необхідність створення інтегрованої системи екологічного управління. В положеннях Закону України «Про підтвердження відповідності» від 17 травня 2001 року [223], який, нажаль, втратив чинність, вже вживається поняття «система екологічного управління», яке визначається як сукупність організаційної структури, діяльності та відповідних ресурсів і методів для формування, здійснення, аналізу і актуалізації екологічної політики.

Очевидно, що положення Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» та інших нормативно-правових актів, у яких все ще вживаються словосполучення «управління охороною навколишнього природного середовища» тощо, потребують зміни шляхом запровадження єдиного для законодавства поняття – «екологічне управління», як такого, що найбільш повно окреслює правовідносини, що виникають у процесі здійснення управління в галузі охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки, оскільки, як зазначає О.Ю. Піддубний, відсутність єдиного термінологічного стандарту в міжнародному масштабі, на зразок єдиної системи мір і вагів, заважає фахівцям різних наукових галузей і практичним працівникам розмовляти однією «предметно-об'єктною мовою», яку слід виробити на основі аналізу варіантів існуючої термінології і практики їх застосування [130, с. 429].

На лаконічність застосування вказаного терміну має впливати, на нашу думку, його стандартне визначення. Так, в офіційному перекладі міжнародного стандарту ISO 14001 Environmental Management Systems. Requirements with

guidance for use – Національному стандарті України ДСТУ ISO 14001:2006 «Системи екологічного керування. Вимоги та настанови щодо застосування» [116], використовується термін «екологічне керування», в той час, як у тексті самого стандарту російською мовою «management» перекладається як «управление», а сама назва звучить як: «Системы экологического управления. Требования и руководящие указания по применению». В той же час, у офіційному перекладі стандарту ISO 14001 Environmental Management Systems. General guidelines on principles, systems and support techniques – Національному стандарті України ДСТУ ISO 14004:2006 «Системи екологічного управління. Загальні настанови щодо принципів, систем та засобів забезпечення» [117], що здійснювався одними і тими ж фахівцями вже використовується словосполучення «системи екологічно управління».

Окреслюючи законодавчі засади екологічного управління, Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» [220] у статті 16 розкриває зміст такого управління шляхом перерахування його функцій. У цій же статті законодавець вказує на систему управління у галузі охорони навколишнього природного середовища, виділяючи при цьому державне та громадське екологічне управління. Водночас, положення статті 19 цього Закону відносить до цієї системи органи місцевого самоврядування, а отже, дозволяє говорити про існування самоврядного екологічного управління, поряд з державним та громадським.

Екологічним законодавством України передбачено й існування виробничого екологічного управління. Наприклад, статтею 29 Закону України «Про охорону атмосферного повітря» від 16 жовтня 1992 року [218] прямо передбачено обов'язок суб'єктів господарювання здійснювати виробничий контроль за охороною атмосферного повітря.

Такі законодавчі підходи дозволили в доктрині екологічного права розглядати форми екологічного управління, зокрема, державне, громадське, самоврядне та виробниче управління, взявши за критерій класифікацію суб'єктів такого управління [1, с. 136; 63, с. 39; 78, с. 47].

Водночас виробниче управління, яке співвідноситься з поняттям «виробничий», тобто такий, який здійснює вироблення, виготовлення будь-якої продукції [251, с. 474], може реалізовуватись в окремих сферах екології. Наприклад, в сфері використання, відтворення, охорони та захисту лісів державну політику може забезпечувати орган, на який покладається й організація ведення лісового господарства. В такому випадку відбувається консолідація державного та виробничого управління. Бувають і такі випадки, коли є потреба в управлінні екологічними характеристиками конкретних суб'єктів господарювання, або підприємств, установ, організацій у віданні яких знаходиться територія чи об'єкт природно-заповідного фонду, інші особливо цінні землі, мисливські угіддя тощо, але оскільки така діяльність не є виробничою, і потребує організації та правової регламентації, ми пропонуємо вказану форму екологічного управління вважати об'єктним управлінням.

При цьому керуємось як методом аналогії в праві, зокрема, така позиція підтверджується положеннями законодавства, яке передбачає, наприклад, здійснення моніторингу довкілля на об'єктному рівні [217], так і здобутками науки екологічного права. Зокрема, позицією представників одеської школи екологічного права, які теж використовують поняття «об'єктне управління» у своєму підручнику «Екологічне право» за загальною редакцією Каракаша І.І., виокремлюючи серед принципів екологічного управління принцип поєднання об'єктного та адміністративно-територіального управління в організації природокористування та охорони навколишнього природного середовища, [61, с. 185]. Саме таку форму управління ми і пропонуємо називати екологічним менеджментом.

Такий підхід підтверджується науковою позицією Н. В. Кучкової про те, що «для екологічного менеджменту характерний істотний розвиток, поглиблення і розширення функцій і відповідної діяльності, що у традиційному екологічному управлінні реалізуються поверхово і формально, наприклад, у частині обґрунтування екологічної політики і зобов'язань, організації зовнішньої екологічної діяльності, перегляду й удосконалення системи стимулів» [95, с. 61].

Останнє передбачає два основних блоки: 1) наявність узгоджених організаційно-правових структур з реалізації законодавства у сфері екологічної безпеки та 2) організаційно-функціональне забезпечення екологічної безпеки на стадії відтворення екологічного ризику та ліквідації наслідків його прояву.

Водночас Л.О. Бондар не ототожнює поняття «екологічне управління» та «екологічний менеджмент», та зазначає, що «важливою складовою концепції екологічного менеджменту є взаємодія екологічного менеджменту і державного управління в галузі екології. Екологічний менеджмент розвиватиметься відповідно до своїх «точкових» і практично оптимізованих нормативних актів, але немає жодного сумніву, що від державного контролю і нагляду у царині екології, від державного регулювання забезпечення екологічної безпеки відмовлятися не можна» [14, с. 81].

Інші вітчизняні науковці, зокрема, Аніщенко В.О. та Кайстренко Т.Л. певним чином продовжуючи логіку Л.О. Бондаря, звертають увагу на те, що «державне управління здійснюється і на загальнонаціональному, і на регіональному, і на локальному, і на об'єктному рівні. Діяльність державних органів, спеціально створених для управління конкретними об'єктами чи комплексами на локальному і об'єктному рівнях теж є екологічним менеджментом. Що ж стосується діяльності державних органів, що управляють не конкретним об'єктом чи комплексом, а здійснюють управління за функціональною чи територіальною ознакою, то така діяльність потребує особливого підходу до її правового регулювання» [5].

Малишева Н.Р., навпаки, пропонує розглядати екологічний менеджмент (екологічне керування) лише як одну з функцій екологічного управління, та вказує на мету такого управління, що спрямована на забезпечення гармонізації діяльності та розвитку господарських та інших об'єктів із еколого-правовими вимогами та яка реалізується на об'єктному рівні в будь-якій галузі господарювання [60, с. 237].

Ще конкретніше визначення екологічного менеджменту міститься у підручнику вітчизняних соціальних економістів за авторством Л.Ф. Кожушка та

П.М. Скрипчука, які вказують, що це поняття позначає ніщо інше, як «цілеспрямовану, свідому діяльність, пов'язану з розробленням, запровадженням, реалізацією, контролюванням різноманітних заходів природоохоронного характеру, які повинні забезпечити раціональне використання і збереження природних ресурсів, дотримання екологічної безпеки» [85, с. 16].

Разом з тим, аналіз юридичних аспектів екологічного менеджменту суттєво ускладнюється тим, що правовий механізм, наприклад, забезпечення екологічної безпеки, як зазначає Л.О. Бондар, є якісно неоднорідним і складним утворенням. «Історично він виник у вітчизняному праві як реакція на прояв екологічних загроз. Відтак, законодавство України про екологічну безпеку розвивалося як сукупність незалежних правових систем управління екологічними загрозами: боротьба з забрудненням довкілля, виснаженням природних ресурсів, утворенням відходів, ядерною загрозою, біологічними загрозами, хімічними загрозами тощо. Наразі законодавство України про екологічну безпеку розвинулося до того ступеня, що вчені почали говорити про появу у вітчизняній правовій системі права екологічної безпеки як комплексної галузі права, в рамках якої, очевидно, і слід розглядати сутність поняття екологічного менеджменту» [13].

На думку Бондар Л.О., у найбільш узагальненому вигляді сутність поняття екологічний менеджмент в його юридичному розумінні може бути викладена як управління екологічними характеристиками конкретних суб'єктів екологічно небезпечної діяльності, джерел екологічної небезпеки або окремих природних комплексів [14].

На нашу думку, найбільш вдалим є підхід, який запропонували В.М. Трегобчук та О.О. Веклич, вказуючи, що екологічний менеджмент слід розглядати як «управління найнижчого локального рівня: управління екологічними характеристиками окремих екологічно небезпечних об'єктів чи окремих природних комплексів, що здійснюється спеціальним органом управління цього об'єкту. Екологічним менеджментом, наприклад, є управління екологічними характеристиками окремого підприємства, або лісом чи природним

заповідником, що здійснюється їх адміністраціями (для лісу – власниками лісів чи постійними лісокористувачами)» [265, с. 12–13].

На практиці екологічний менеджмент розглядається у вигляді відповідних систем – систем екологічного менеджменту. На нашу думку, з метою найбільш якісного висвітлення питання юридичної природи систем екологічного менеджменту доцільно застосувати метод системного аналізу, в основі якого лежить принцип вивчення закономірностей будь-якого явища чи процесу шляхом його розчленування на окремі складові та вивчення характеристик кожного з них. Такий підхід дозволяє застосовувати в соціальних дослідженнях деякі загальні уявлення та методи аналізу, отримані в ході розробки системної проблематики в інших галузях знань, зокрема в біології і кібернетиці [250]. У свою чергу, розвиток системного підходу в соціальній сфері має важливе загальнонаукове значення з точки зору побудови загальної логіки і методології системних досліджень.

На думку Л. Тіунової, системний підхід – це аспект, ракурс дослідження, що передбачає розгляд об'єкта як складного, багатогранного, різноякісного явища, який складається з елементів, зв'язки між якими утворюють відносно незмінну структуру і забезпечують його цілісність. При цьому вся дана система (видова), яка знаходиться в безперервному русі, розвитку, володіє певною автономією щодо навколишнього середовища, яке слугує для даного об'єкта родовою системою [262, с. 9–10].

Поняття «система» (грец. «systema» – складне з частин, сполучене) не має наразі однозначного трактування у наукових розвідках. У філософській і загально-соціологічній літературі є близько п'ятдесяти визначень системи. Найбільш загальним з них є наступне: система – це множина пов'язаних між собою елементів, що має той чи інший вид упорядкованості по певних якостях і зв'язках і має відносно стійку єдність, яка характеризується внутрішньою цілісністю, що виражена у відносній автономності поведінки і(чи) існуванні цієї множини в навколишньому середовищі [6, с. 109].

Точки зору Скібіцької Л.І., такі категорії, як управління і системність нерозривні один від одного, управління може здійснюватись лише в тому випадку, коли існує реально діюча система, яка вирішує завдання управління. Якщо ця система є органічною частиною організації, її діями здійснюється управління організацією й вона не вирішує завдань, які відрізняються від управлінських, тоді її можна розглядати як спеціалізовану систему або як систему управління [248, с. 53]. Під системою управління вона розуміє «форму реального втілення управлінських взаємозв'язків, сукупність управлінських органів, підрозділів і виконавців, які виконують закріплені за ними функції й вирішують поставлені перед ними завдання, а також сукупність методів, за допомогою яких здійснюється управлінський вплив. Система управління виступає ніби у вигляді реально існуючої субстанції, за допомогою якої управління набуває конкретного змісту й конкретного вияву, а функції управління – практичної реалізації. В реальній дійсності управлінська діяльність – це функціонування системи управління» [248, с. 53].

Як зазначає Бачинський Г.О., система – це будь-який реальний або уявний об'єкт, цілісні властивості якого можуть бути представлені як результат взаємодії його складових частин [10, с. 20]. Таким чином, у найбільш загальному вигляді, систему можна розглядати як сукупність елементів, складових. Проте, важливо відзначити, що будь-яка хаотична комбінація елементів не може вважатись системою, оскільки такі елементи можуть бути випадковою комбінацією і будуть виконувати свого призначення. Тому, обов'язковою характеристикою елементів в середині кожної системи є взаємозв'язок та пов'язаність її елементів. Цього можливо досягти шляхом цілеспрямованого впливу на такі складові.

На нашу думку, таким цілеспрямованим впливом та обов'язковою складовою системи виступає управління, яке Монастирський Г.Л., визначає як «елемент, функцію організованих систем різної природи (біологічних, соціальних, технічних), що забезпечує збереження їх певної структури, підтримку режиму діяльності, реалізацію їх програм та цілей. Управління відіграє роль

координуючого начала, що формує та приводить в рух ресурси організації для досягнення нею своїх цілей» [111, с. 156].

Отже, якщо будь-яка система розглядається як сукупність елементів, то управління виступає одним з основних її складових і приводить всю систему в дію. Лише за наявності цілеспрямованого впливу, що об'єднує елементи та зумовлює їх взаємозв'язок неконтрольоване поєднання складових перетворюється на систему.

Розрізняють біологічні, технічні, фізичні, соціальні та інші системи. Для цілей нашого дослідження, інтерес становлять соціальні системи, тобто ті, які створюються людиною або функціонують для людей.

В теорії управління виділяються наступні системоутворюючі чинники соціальних систем: загальна мета всієї сукупності компонентів, підпорядкування цілей кожного компонента загальній цілі системи та усвідомлення кожним елементом своїх завдань і розуміння загальної цілі, виконання кожним елементом своїх функцій, обумовлених поставленим завданням, відносини субординації та координації між компонентами системи, наявність принципу зворотного зв'язку між керуючою та керованими підсистемами [111, с. 104].

На нашу думку, такі чинники можна вважати характерними ознаками соціальних систем, які в межах системи екологічного менеджменту знаходять своє втілення наступним чином: загальна мета створення та функціонування системи екологічного менеджменту – реалізація державної екологічної політики, шляхом законодавчого визначення повноважень та їх закріплення і розподілу між відповідними суб'єктами управління; ієрархія і підпорядкування в системі уповноважених органів державної влади і місцевого самоврядування; внутрішня взаємоорганізація суб'єктів господарювання; таке управління передбачає свідомий вплив керуючої підсистеми (суб'єкти управління) на керовану підсистему (об'єкти управління); здійснюється людьми по відношенню до людей, суб'єктами і об'єктами такого управління є люди – все це і дозволяє нам зробити висновок про те, що екологічний менеджмент як форма екологічного управління є

різновидом соціального управління, а враховуючи його системний характер, соціальною системою.

Залежно від ступеня участі людини в процесі управління, представники економічної кібернетики виокремлюють 3 основні типи систем: технічні (основні елементи – технічні пристрої, функціонують без участі людини), ергатичні (основні елементи технічні пристрої та люди, що взаємодіють з цими пристроями) та організаційні системи управління (група людей, діяльність яких свідомо координується) [276, с. 165]. Виходячи з того, що екологічне управління є соціальним управлінням, а технічні і ергатичні системи управління можуть функціонувати взагалі без участі людини, робимо висновок про те, що системи екологічного управління належать до організаційних систем управління.

До основних ознак організаційних систем управління належать:

здатність самостійно формулювати цілі та самоорганізовуватись;

необхідність врахування політичних, соціальних, екологічних та інших факторів;

наявність численних різноманітних зв'язків та відносин між органами управління та окремими керівниками, складної ієрархічної структури;

зорієнтованість на соціальні потреби [276, с. 165].

До організаційних систем управління належать системи управління підприємствами, галузями і секторами промисловості, державою, чи будь-яким іншим колективом людей. Також, в теорії систем загальноприйнятним є поділ на закриті та відкриті системи [18, с. 49]. Поняття закритої системи виникло у фізиці. Її головна характеристика полягає в тому, що вона істотно ігнорує ефект зовнішнього впливу. Відкрита система передбачає динамічну взаємодію з навколишнім світом. Прикладом такої системи є підприємства, установи та організації, які одержують сировину або людські ресурси з зовнішнього середовища. Вони залежать від зовнішніх користувачів, які споживають їх продукцію чи отримують послуги, що надаються [109, с. 30].

Системи екологічного менеджменту належать до систем відкритого типу, вони, постійно взаємодіють з зовнішнім середовищем, спочатку отримують

інформацію, людські ресурси, капітал, тощо, який у процесі роботи системи трансформується у прийняття відповідних рішень, здійснення впливу на ту чи іншу сферу, реалізацію функцій управління, тощо. В рамках системного підходу, система екологічного менеджменту, як відкрита система, існує, розвивається та функціонує завдяки наявності та роботі відповідних складових – елементів системи, «набір» яких залежить від призначення самої системи.

Порядок впровадження систем екологічного менеджменту, принципи їх побудови та функціонування передбачено Міжнародними стандартами серії ISO 14000 [116, 117], а також Схемою екологічного менеджменту та аудиту (EMAS) у редакції від 25 листопада 2009 року, затвердженою Рішенням Європейського Парламенту № 1221/2009 [200]. Впровадження систем екологічного менеджменту є добровільним, проте виконання усіх вимог, передбачених міжнародними стандартами є обов'язковою вимогою сертифікації системи підприємства.

На превеликий жаль, офіційний переклад Міжнародних стандартів серії ISO 14000 на сьогодні є єдиним джерелом інформації для суб'єктів господарювання, які прагнуть запровадити систему екологічного менеджменту на своєму підприємстві. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 19 червня 2013 року було затверджено План заходів щодо розроблення, впровадження і функціонування систем управління якістю, екологічного управління та інших систем управління [165].

Перелік заходів передбачав прийняття національних стандартів, гармонізованих з міжнародними, з питань розроблення, впровадження і функціонування систем управління якістю, екологічного управління та інших систем управління, розробку настанов, методичних рекомендацій пов'язаних з розробленням, впровадженням і функціонуванням таких систем, а також розробку нормативно-правового акта, спрямованого на заохочення вітчизняних підприємств, установ та організацій до впровадження систем екологічного управління. Виконання заходів покладалось на центральні органи влади.

На даний час виконання плану залишається під питанням, оскільки остання редакція перекладу міжнародних стандартів серії ISO 14000 датується ще 2006 роком (стандарт ISO 14004:2010 було переглянуто ще у 2010 році [284], що ніяк не відобразилось на редакції ДСТУ ISO 14004:2006 [117]), а EMAS, яка передбачає настанови для впровадження систем екологічного менеджменту, у тому числі і в Україні, взагалі не має перекладу українською мовою, а відповідно може використовуватись лише обмеженим колом суб'єктів господарювання.

Відповідно до визначення системи екологічного менеджменту, запропонованому у стандарті ДСТУ ISO 14004:2006 [117], система екологічного менеджменту – це частина системи управління організації, яку використовують, щоб розробити та запровадити її екологічну політику та керувати її екологічними аспектами. Система екологічного менеджменту як відповідна система управління охоплює організаційну структуру, діяльність з планування, обов'язки, методи, методики, процеси та ресурси. Система екологічного менеджменту, описана у вказаному стандарті, відповідає моделі «Плануй-виконуй-перевірй-дій» та розглядається як організаційна структура.

Як уже зазначалось, законодавче визначення системи екологічного управління містилось у статті 1 Закону України «Про підтвердження відповідності» [223], де визначено, що система екологічного управління – це сукупність організаційної структури, діяльності та відповідних ресурсів і методів для формування, здійснення, аналізу і актуалізації екологічної політики. Оскільки, будь-яка система це сукупність елементів, слідуючи такій логіці, визначення системи управління повинно містити перерахування чи опис основних її складових або їх ознак.

Таким чином, виходячи із положень законодавства, система екологічного менеджменту – це сукупність організаційної структури, яка охоплює діяльність з планування, виконання, перевіряння та постійного покращення, функціонує, використовуючи власні та залучені ресурси (матеріальні і нематеріальні) дозволеними законодавством методами для формування, здійснення, аналізу і актуалізації відповідної екологічної політики.

Вже згадувана вітчизняна дослідниця Н.М. Оніщенко зазначає, що адаптація загальної теорії систем до дослідження проблеми правової системи дозволяє усвідомити її як комплексну інтегруючу категорію, що відображає всю правову організацію суспільства, цілісну правову дійсність [123, с. 63].

Такий підхід дозволяє нам, взявши за основу основні положення теорії систем, та застосувавши їх до систем екологічного менеджменту виділити їх загальні засади (принципи): 1) ефект синергії – односпрямованість дій компонентів посилює ефективність функціонування системи, тобто в основі ефективної роботи системи екологічного менеджменту лежить злагоджена та цілеспрямована робота усіх її складових (органів управління, належний рівень законодавчого забезпечення, наявність механізмів юридичної відповідальності, тощо) та підсистем (системи екологічного менеджменту локального типу, системи загальнодержавного екологічного менеджменту, тощо); 2) цілеспрямованість – діяльність системи підпорядкована певній цілі, у нашому випадку це – реалізація державної екологічної політики, екологічної політики підприємства, екологічних цілей та завдань організації; 3) ієрархічність – кожен компонент системи може розглядатися як система (підсистема) ширшої глобальної системи, наприклад, системи екологічного менеджменту на підприємствах, установах, організаціях, система інтегрованого управління водними ресурсами за басейновим принципом, система менеджменту об'єкту чи території природно-заповідного фонду; 4) комунікативність – існування складної системи комунікацій із середовищем у вигляді ієрархії. У межах підприємства це – найвище керівництво, що здійснює планування, виконавці в особі персоналу, спеціально підготовлені фахівці для здійснення перевіряння шляхом проведення екологічного аудиту, вимірювань, моніторингу тощо, або система органів екологічного управління, побудована за принципом підпорядкування та розподілу повноважень; 5) розвиток – характеризує зміну стану системи у часі, зокрема, можливість розробити, запровадити та підтримувати екологічну політику, або ж перехід від командно-адміністративних до економічних принципів охорони навколишнього природного середовища тощо.

На мою думку, у складі будь-якої системи екологічного менеджменту можна виділити дві підсистеми: 1) зовнішню (інституційну) та 2) внутрішню (функціональну). Під зовнішньою підсистемою слід розуміти предметну форму вираження керуючої та керованої підсистем в особі органів державної влади (загальної та спеціальної компетенції), органів місцевого самоврядування, підприємств, установ організацій, їх структурних підрозділів, фізичних осіб в залежності від рівня управління, на якому така система впроваджена та реалізується. Внутрішня підсистема представлена у вигляді основних напрямів діяльності суб'єкта господарювання, тобто функцій екологічного менеджменту, а система екологічного менеджменту власне і покликана організувати роботу підприємства так, щоб максимально ефективно реалізувати ці функції.

Так само, впровадження систем екологічного менеджменту можна розглядати як один з інструментів забезпечення екологічної безпеки шляхом здійснення в їх межах управління ризиками, які неминуче супроводжують будь-яку екологічно небезпечну діяльність. Про це неодноразово наголошується в еколого-правовій науковій літературі, де вважається, зокрема, що екологічний ризик є віддзеркаленням об'єктивно здійснюваної екологічно ризикової діяльності, та що продукує доцільність відповідного режиму правового забезпечення у чинному законодавстві, створює нові правила поведінки для невизначеного кола осіб, діяльність яких підпадає під ознаки екологічно небезпечної (ризикової) [2, с. 42].

Правові засади такої діяльності містяться в положеннях статті 8 Закону України «Про об'єкти підвищеної небезпеки» [215], відповідно до якої на суб'єктів господарювання серед іншого покладається обов'язок забезпечення експлуатації об'єктів підвищеної небезпеки з додержанням мінімального можливого ризику. Вказаним законом наводиться також визначення ризику як ступеню імовірності певної негативної події, яка може відбутися в певний час або за певних обставин на території об'єкта підвищеної небезпеки і/або за його межами. Визначення власне екологічного ризику міститься у ДСТУ 2156-93 «Безпечність промислових підприємств. Терміни та визначення» [51], відповідно

положень якого екологічний ризик – це імовірність негативних наслідків від сукупності шкідливих впливів на навколишнє середовище, які спричиняють незворотну деградацію екосистем.

Таким чином, ризик законодавцем тлумачиться як можливість настання або ненастання якоїсь негативної події, наприклад, аварії, катастрофи тощо або її наслідків, якої за умови реалізації певних заходів можна уникнути. Такі заходи у загальному вигляді отримали назву управління ризиком, який у статті 1 Закону України «Про об'єкти підвищеної небезпеки» визначено як процес прийняття рішень і здійснення заходів, спрямованих на забезпечення мінімально можливого ризику. Окрім того, управлінню ризиком повинен передувати процес аналізу ризику, який визначається як процес отримання інформації, необхідної для запобігання негативних наслідків для здоров'я і життя людини [108].

На думку Скрипко Т.О., ризиком можна управляти, використовуючи різні заходи, які б давали змогу певним чином прогнозувати виникнення ризикової ситуації і вживати заходів для зниження рівня ризику [249]. Такими заходами, на нашу думку, є розробка та впровадження на підприємстві системи екологічного менеджменту, в межах якої має здійснюватись аналіз можливих ризиків та управління ними. На підтвердження сказаного наведемо позицію Бондар О.В., на думку якої управління ризиками – це частина діяльності організації, спрямована на її захист від небажаних свідомих або випадкових обставин, що наносять шкоду її діяльності [12, с. 161]. Таким чином, управління ризиками являє собою цілеспрямовану діяльність з прийняття рішень щодо того, як уникнути настання певної події або як діяти у випадку її настання з метою усунення її негативних наслідків.

Як уже зазначалось раніше, впровадження систем екологічного менеджменту дозволяє використовувати комплексний підхід в управлінні підприємством, установою, організацією. Як вказує В.О. Василенко, реалізація комплексного системного підходу полягає в розробці адекватних інструментальних методів та засобів, що дозволяє виявляти й описувати

потенційні кризові ситуації, проектувати варіанти процедур їх розв'язання і відповідну цим процедурам інформаційну базу управління [18, с. 8].

Управління ризиками потребує спеціальних знань, навичок, ресурсів для аналізу інформації на предмет можливості виникнення ризику та пошуку шляхів їх подолання, а також вміння приймати швидкі та точні рішення. Окрім того, виникає питання, як скоординувати роботу усіх структурних підрозділів таким чином, щоб отримати достовірні дані з усіх сфер роботи суб'єкта господарювання.

На нашу думку, виконання вказаних завдань повинно здійснюватися в межах та за допомогою засобів системи екологічного менеджменту суб'єкта господарювання, до основних функцій якої входять збирання, аналіз та обробка інформації, моніторинг показників якості довкілля, контроль за роботою підприємства та належним функціонуванням його підрозділів, розробка прогнозів можливих ризиків, планування ліквідації їх наслідків та ін. Здійснення внутрішнього та інших аудитів допоможе тримати під контролем злагодженість роботи як самої системи екологічного менеджменту, так і підприємства, установи, організації в цілому.

Таку діяльність, на нашу думку, можна позначити терміном «ризик-менеджмент», який вже використовується в економіці, зокрема у банківській сфері та означає систему управління ризиками, яка включає в себе стратегію та тактику управління, направлені на досягнення основних бізнес-цілей банку та включає: систему управління, систему ідентифікації і вимірювання, систему супроводження (моніторингу та контролю) [236].

2. У процесі здійснення екологічного менеджменту як інноваційної форми екологічного управління, взаємодіючи між собою, його учасники вступають у відповідні правовідносини з метою реалізації функцій екологічного менеджменту. Така позиція підтверджується положеннями еколого-правової літератури, в якій екологічне управління розглядають як урегульовані правовими нормами суспільні відносини, в яких реалізується діяльність органів державної влади, місцевого самоврядування, юридичних фізичних осіб та їх об'єднань, що спрямована на

забезпечення ефективного використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки юридичними і фізичними особами, дотримання екологічного законодавства, попередження екологічних правопорушень та захист екологічних прав громадян [1, с. 135].

Тому екологічний менеджмент як відповідний тип правовідносин ми спробуємо розглянути через традиційну структуру правовідносин, а саме: його суб'єкти, об'єкти та зміст.

Науковці по різному визначають суб'єкти управління. Як зазначає Годунов А.А. [34, с. 33], суб'єктами управління є люди. Петров А.С. [129, с. 69] уточнює таку позицію, розглядаючи суб'єктом управління спеціальні групи людей. Попов С.М. вказує на міждисциплінарний характер поняття «суб'єкт управління», яке він пропонує визначити як структурно-організовану соціальну цілісність, що виконує функції управління та впливу на об'єкт з метою переведення його в новий стан [135, с. 166–167].

На мою думку, з метою систематизації суб'єктів екологічного менеджменту, доцільно їх класифікувати на загальних та спеціальних. Так, до загальних суб'єктів екологічного менеджменту можна віднести, відповідно до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [220], органи державної влади, органи місцевого самоврядування та органи громадського управління (статті 16, 21).

Повноваження органів місцевого самоврядування, як загального суб'єкта екологічного менеджменту, визначено у статтях 13-15 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [220], статтях 25-27, 33 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 року [211]. На нашу думку, спірною є позиція законодавця щодо однозначного віднесення місцевих рад та їх виконавчих органів до органів державної влади та відповідно до суб'єктів державного екологічного управління. З одного боку, відповідно до статті 2 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [211], місцеве самоврядування здійснюється територіальними громадами через місцеві ради та

їх виконавчі органи, а отже, вказані представницькі органи є органами місцевого самоврядування, а відповідно і суб'єктами самоврядного екологічного управління. Проте, згідно зі статтею 1 вказаного закону, ради та їх виконавчі органи реалізують як власні, так і делеговані повноваження органів виконавчої влади, а отже в цій частині вони таки є суб'єктами державного екологічного управління.

Ще однією проблемою в галузі самоврядного екологічного управління є питання розподілу повноважень між органами виконавчої влади на місцях та органами місцевого самоврядування. Так, відповідно до статті 2 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [211], місцеве самоврядування в Україні – це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста – самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.

Повноваження органів місцевого самоврядування в галузі екології визначено також і у статті 15 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [220], серед яких, зокрема, забезпечення реалізації екологічної політики України, екологічних прав громадян, надання згоди на розміщення на своїй території підприємств, установ і організацій у порядку, визначеному законом, видача і скасування дозволів на відособлене спеціальне використання природних ресурсів місцевого значення, затвердження місцевих екологічних програм, організація вивчення навколишнього природного середовища, організація проведення екологічної експертизи та ін. Як бачимо, такі повноваження носять переважно загально-організаційний, тобто менеджментний характер.

Покажемо це на прикладі. Так, 25 квітня 2015 року з ініціативи Закарпатської обласної організації Національної спілки краєзнавців України у рамках Всеукраїнської акції «Чиста Україна» у с. Кам'яниця Ужгородського району на базі місцевого лісового господарства відбувся круглий стіл «Сучасні виклики

екологічної безпеки Закарпаття та шляхи їх вирішення» [52]. Одним з питань, що обговорювалось, стало безвідповідальне ставлення органів місцевого самоврядування до виконання своїх організаційних обов'язків в галузі екології, що призвело до виникнення сміттєзвалищ на берегах річок, масової незаконної забудови на території державних заповідників та парків, вирубки лісів та ін. На думку учасників круглого столу, проблема полягає у відсутності як достатньої кількості власних повноважень у органів місцевого самоврядування в галузі екології, так і через відсутність відповідних організаційних структур, які такі повноваження мали б виконати [66].

Корисним при розгляді даного питання може стати досвід Великобританії, екологічне законодавство якої вважається одним з найдосконаліших у Європейському союзі. Низка нормативно-правових актів, таких як: Закон про охорону довкілля (Environmental Protection Act) 1990 року (далі – EPA 1990) [289], Закон про планування населених пунктів (Town and Country Planning Act) 1990 року [294], Закон про приміську зону (Countryside Act) 1968 року [286], а також юридичні прецеденти покладають на місцеві ради повноваження не лише з управління та вирішення концептуальних та загальних питань, але й повноваження з розслідування випадків негативного впливу на довкілля, до яких призводять протиправні дії мешканців, припинення таких дій та притягнення до відповідальності винних осіб.

Стаття 79 EPA 1990 року [289] визначає випадки неналежної («statutory nuisance»), або такої що може призвести до погіршення або ушкодження здоров'я («prejudicial to health») поведінки, а також про обов'язок місцевого органу управління час від часу, або ж у випадку звернення особи зі скаргами на таку поведінку, здійснювати нагляд та контроль з метою виявлення такої небезпечної активності.

Компетенція місцевої ради поширюється на перевірку будь-яких будівель та споруд, що знаходяться у стані, що може завдати шкоди здоров'ю, випадків потрапляння диму, пару, запаху в повітря або забруднення довкілля пилом, чи іншими побічними продуктами діяльності промислових підприємств, офісів, що

можуть завдати шкоди здоров'ю або є випадками неналежної поведінки, складування або накопичення шкідливих речовин, утримання тварин у неналежних або жорстоких умовах, а також перевіряти джерела надмірного шуму, штучного світла на предмет відповідності рівню, що вважається безпечним для населення.

Щороку, у зв'язку з виникненням нових прецедентів, зазначений перелік розширюється та деталізується, проте ціль залишається одна – надання органам місцевого самоврядування якомога ширших повноважень з екологічного управління, контролю та нагляду з метою найшвидшого та максимально ефективного вирішення екологічних проблем. Якщо у випадку перевірки буде підтверджено факт негативного впливу на довкілля, орган місцевого самоврядування надсилає порушнику повідомлення («an abatement notice») з вимогою припинити діяльність, що спричинила такий вплив або з вимогою знизити рівень шуму, освітлення, скоротити викиди диму, пару, тощо. Зазначений документ містить і термін усунення негативного впливу або кінцеву дату припинення такої діяльності.

Також, у Великобританії до повноважень органів місцевого самоврядування належить контроль за використанням азбесту (здебільшого у покрівлях), сприяння у його заміні та утилізації [283]. Відповідно до статей 215 та 219 Закону про планування населених пунктів [294], ради уповноважені здійснювати контроль за накопиченням сміття та розташуванням сміттєзвалищ, а також на власний розсуд можуть прибирати таке сміття, стягуючи у майбутньому кошти з власників домоволодінь.

На нашу думку, одним з напрямів вдосконалення існуючої системи екологічного управління повинно стати надання більш широких повноважень органам місцевого самоврядування в галузі екології, зокрема щодо впровадження систем екологічного менеджменту у межах адміністративно-територіальної одиниці управління якою здійснюється. Це дозволить більш оперативно реагувати

на екологічні загрози¹, самостійно формувати місцевий бюджет (в частині фінансування природоохоронних заходів) та розставляти пріоритети у такій діяльності, як це зроблено у Великобританії.

До загальних суб'єктів екологічного менеджменту, відповідно до положень статей 16 – 20-4 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [220], можна віднести й органи державної влади загальної та спеціальної компетенції, що забезпечують державне екологічне управління. Враховуючи обмеженість обсягу дисертації, мету та завдання дослідження, система цих органів автором розглядатись не буде.

Цікавою з цієї точки зору є позиція представників науки адміністративного права, які стверджують, що поняття «державне управління» має звужене розуміння в радянській та пострадянській науці [70, с. 125]. Натомість, в умовах сучасного розвитку суспільства та з метою адаптації законодавства України з міжнародним та європейським законодавством, вони пропонують використовувати термін «публічна адміністрація», який є більш вдалим еквівалентом англійського терміну «public administration» який розуміється як: 1) сукупність органів, установ та організацій, які здійснюють адміністративні функції, 2) адміністративна діяльність, що здійснюється цією адміністрацією в інтересах суспільства, 3) сфера управління публічним сектором тією самою адміністрацією [244, с. 13–14].

До суб'єктів публічної адміністрації, вчені-адміністративісти відносять не лише органи державної влади і місцевого самоврядування, але і інших суб'єктів, наділених державно-владними повноваженнями. Зокрема, до таких суб'єктів відносять Національні комісії регулювання природних монополій. Наприклад, Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг, яка, відповідно до «Положення про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг»,

¹ Так, Кабінетом Міністрів України не було своєчасно виділено достатньо коштів для проведення аварійно-відбудовних робіт на шахтах Солотвинського солорудника (Тячівський район), ліквідації наслідків затоплення гірничих виробок, гальмування утворення карстових провалів тощо, що, зокрема, призвело до утворення нових провалів [66].

затвердженого Указом Президента України від 10 вересня 2014 року № 715/2014 [177], бере участь у формуванні та забезпеченні реалізації єдиної державної політики у сферах централізованого водопостачання і водовідведення, перероблення та захоронення побутових відходів, регулюванні платіжно-розрахункових операцій у тому числі у сферах водопостачання і водовідведення, перероблення та захоронення побутових відходів, на ринку природного газу та ін.).

До інших суб'єктів публічної адміністрації віднесено також установи (заклади) публічного права, зокрема, наукові та науково-дослідницькі установи, наприклад, Академію правових наук України. Окреме місце в системі суб'єктів публічної адміністрації займають фонди публічного права. В галузі екології до таких суб'єктів можна віднести Державний фонд охорони навколишнього природного середовища, місцеві фонди охорони навколишнього природного середовища, інші цільові фонди. Фонди, як суб'єкти публічної адміністрації визначаються такими особливостями: є неприбутковими, організаційними, державними та самоврядними організаціями, існують поза системою органів державної влади, накопичують, розподіляють, перерозподіляють кошти зі спеціальною метою [70, с. 167].

Також, до суб'єктів публічної адміністрації належать суб'єкти делегованих повноважень, зокрема, громадські об'єднання та представники самоврядних професій.

На перший погляд, таке положення видається дещо дискусійним, оскільки, громадськість в особі громадських природоохоронних організацій відповідно до положень статей 16 та 21 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [220] є самостійним суб'єктом екологічного управління, наділеним функціями у багатьох його сферах. Проте, якщо розглянути більш детально положення статті 21 Закону України «Про громадські об'єднання» [146], згідно з якою громадське об'єднання зі статусом юридичної особи має право брати участь у роботі консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів, що утворюються органами державної влади та місцевого самоврядування для

проведення консультацій та підготовки рекомендацій з питань, що стосуються їхньої діяльності, то приходимо до висновку про те, що участь громадськості в екологічному управлінні можлива у двох різних формах: як окремого суб'єкта управління, (тоді ведемо мову про громадське екологічне управління), так і у якості зацікавленої особи, що реалізує свої екологічні права – право на доступ до екологічної інформації, право на участь у прийнятті екологічно значимих рішень тощо².

Представниками самоврядних професій, на нашу думку, в галузі екології можуть вважатись, наприклад, виконавці екологічного аудиту (екологічні аудитори). Проте, по-перше, відповідно до статті 16 Закону України «Про екологічний аудит» від 24 червня 2004 року [148], яка визначає їх права та обов'язки, виконавці екологічного аудиту самостійно визначають форми і методи екологічного аудиту, можуть викладати особливу думку у щодо суті висновку екологічного аудиту, тощо. По-друге, у статті 17 цього ж закону визначено гарантії незалежності екологічного аудитора, по-третє, як визначено у статті 19 закону, екологічний аудит проводиться на договірній основі. Таким чином, навіть загальний аналіз положень законодавства у галузі проведення екологічного аудиту, дає нам можливість виключити екологічних аудиторів зі складу суб'єктів публічної адміністрації, оскільки такі відносини, на нашу думку, є приватно-правовими.

До спеціальних суб'єктів екологічного менеджменту належать підприємства, установи, організації, їх структурні підрозділи, управління, відділи, цехи тощо, що здійснюють екологічне управління на об'єктному рівні, тобто в межах конкретного суб'єкта господарювання, природного комплексу чи об'єкту, річкового басейну тощо. Такими суб'єктами є, наприклад, суб'єкти господарювання, у межах яких створено спеціальну екологічну службу,

² Яскравим прикладом останнього є діяльність Громадської ради при Міністерстві екології та природних ресурсів України (далі – Громадська рада при Мінприроди України). Як визначено в п. 1.1 Положення про Громадську раду при Міністерстві екології та природних ресурсів України, Громадська рада при Мінприроди України є постійно діючим колегіальним виборним консультативно-дорадчим органом, утвореним для *забезпечення участі Інститутів громадянського суспільства в управлінні державними справами*, здійснення громадського контролю за діяльністю Мінприроди України, налагодження ефективної взаємодії з громадськістю, врахування громадської думки під час формування та реалізації державної екологічної політики [132].

адміністрація об'єкту природо-заповідного фонду, Басейнове управління водних ресурсів, спеціальний відділ або служба лісгоспу, та ін.

Таким чином, суб'єктами екологічного менеджменту можуть бути органи державного, самоврядного, громадського управління, однак перевагу в системі цих суб'єктів слід віддати органам виробничого, особливо об'єктного управління, правові засади функціонування яких передбачено екологічним законодавством. У такому значенні суб'єкти екологічного управління формують управляючу (керуючу) підсистему, яка у процесі здійснення владних повноважень, через прямі зв'язки здійснює безпосередній цілеспрямований вплив на іншу підсистему – підсистему, яка управляється (керовану), тобто яка фактично виступає об'єктом управління, з метою впорядкування функціонування всієї системи.

Що ж стосується об'єкту (об'єктів) екологічного менеджменту, то в літературі ми зустрічаємо позицію про об'єкти загального менеджменту, якими прийнято вважати будь-яку складну соціально-технічну систему (підприємство, фірму, організацію), незалежно від сфери діяльності та форм власності [20, с. 10] або їх підрозділи [92, с. 5]. Об'єктами екологічного менеджменту, на нашу думку, є працівники підприємства, установи або організації, які, реалізуючи свою трудову функцію здійснюють вплив на навколишнє природне середовище, змінюють його якісні та кількісні показники. Такий вплив можливий у двох напрямках: від природи до людини (наприклад, використання природних ресурсів) та від людини до природи (зокрема, забруднення навколишнього природного середовища). Такий вплив є кінцевим результатом діяльності управління та критерієм його ефективності [64, с. 33].

Варто відзначити, що суб'єкти та об'єкти менеджменту знаходяться у тісному взаємозв'язку один з одним та є взаємозамінними залежно від рівня такого управління. Кожен елемент може розглядатись як самостійна система нижчого рівня, так само як і самостійна система вищого рівня. Система екологічного менеджменту виступає як підсистема загального менеджменту підприємства, система екологічного менеджменту річкового басейну як підсистема системи управління водними ресурсами тощо.

Іншими словами, за своєю природою екологічний менеджмент є соціальною категорією, тобто, здійснюється людьми по відношенню до людей, які і виступають об'єктами управління. У такому значенні об'єкти екологічного менеджменту відрізняються від об'єктів екологічного права, якими є навколишнє природне середовище, природні ресурси, природні комплекси та об'єкти, життя та здоров'я людей тощо. Не можливо чинити цілеспрямований вплив, тобто спонукати до вчинення певних дій або утримуватись від них басейн річки чи природний заповідник.

У літературі соціальне управління визначають як цілепокладаючий, організуючий та регулюючий вплив людей та їх організаційних структур на суспільство в цілому або окремі його ланки для забезпечення їх необхідними умовами життєдіяльності, вдосконалення та розвитку [264, с. 152]. Його основне завдання полягає у тому, щоб організувати взаємодію суб'єктів та об'єктів управління таким чином, щоб максимально ефективно виконувати поставлені завдання. Екологічний менеджмент тут виступає своєрідним впливом на трудові колективи підприємства, установи, організації та має на меті реалізацію норм, передбачених чинним законодавством щодо реалізації екологічної політики держави.

Традиційно зміст правовідносин складають права та обов'язки (повноваження) їх учасників, які визначені у чинному законодавстві та які будуть розглянуті нами більш детально у відповідному підрозділі дисертаційного дослідження.

3. Пропонуємо розглядати екологічний менеджмент і як систему основних напрямів діяльності, тобто функцій управління суб'єкта господарювання. На нашу думку, увесь загал функцій екологічного менеджменту доцільно розподілити на загальні та спеціальні функції.

До загальних функцій екологічного менеджменту як інноваційної форми екологічного управління, можна віднести ті, реалізація яких передбачена Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» [220], зокрема: моніторинг навколишнього природного середовища; ведення кадастрів

природних ресурсів та облік об'єктів, що шкідливо впливають на стан навколишнього природного середовища (статті 22 – 24); екологічне інформаційне забезпечення (статті 25 – 26); організація здійснення екологічної експертизи та оцінки впливу запланованої діяльності на стан довкілля (статті 26 – 31); стандартизацію і нормування в галузі охорони навколишнього природного середовища (статті 31 – 33); контроль та нагляд у галузі охорони навколишнього природного середовища (статті 34 – 37); регулювання використання природних ресурсів, у тому числі шляхом видачі спеціальних дозволів на використання природних ресурсів (стаття 38) та встановлення лімітів їх використання (статті 42 – 44); екологічне стимулювання (ст. 48); здійснення екологічного аудиту та екологічного страхування (ст. 49); встановлення відповідальності та притягнення винних осіб до відповідальності за порушення у галузі охорони навколишнього природного середовища (статті 68 – 70); законодавчо-нормативне регулювання та ін.

До спеціальних функцій екологічного менеджменту, як форми екологічного управління, можна віднести ті, що реалізуються суб'єктом господарювання підчас організації, впровадження та безпосередньо функціонування системи екологічного менеджменту. Відповідно до положень Національного стандарту України ДСТУ ISO 14004:2006 [117], до таких функцій можна віднести: планування, зовнішнє та внутрішнє інформування, організація операційного контролю, перевіряння (включає моніторинг, оцінювання та коригування), внутрішній аудит.

Особливості здійснення окремих функцій екологічного менеджменту будуть розглянуті у спеціальному підрозділі цієї роботи.

4. Екологічний менеджмент беззаперечно може розглядатися і як один із принципів екологічної політики, що реалізується на міжнародному, національному, регіональному, місцевому, об'єктному рівнях.

Як принцип національної екологічної політики екологічний менеджмент знаходить своє законодавче закріплення у Основних засадах (Стратегією) державної екологічної політики на період до 2020 року (далі – Стратегії) [216], у

якій, зокрема, йдеться про необхідність посилення ролі екологічного управління в системі державного управління України з метою досягнення рівності трьох складових – економічної, екологічної, соціальної – що зумовлює орієнтування на пріоритети сталого розвитку, а впровадження систем екологічного управління, екологізація господарської діяльності та інтеграції екологічної політики до всіх сфер суспільного життя визнано єдиним шляхом до запровадження сучасної екологічної політики, що реалізується в країнах Західної та Центральної Європи. Одночасна реалізація вищевказаних положень повинна мати місце саме у формі впровадження систем екологічного менеджменту на всіх рівнях управління, а особливо на об'єктному – в межах конкретних суб'єктів господарювання – підприємств, установ та організацій, що власне і здійснюють безпосередній вплив на довкілля. Досвід розвинених країн Європи та світу свідчить про те, що система екологічного менеджменту є дієвим механізмом реалізації принципу сталого розвитку, оскільки виступає важелем поєднання економічних, соціальних та екологічних інтересів в умовах ринкової економіки.

Вказане підтверджується положеннями «Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії їхніми державами-членами, з іншої сторони» [269] (далі – Угода про асоціацію), ратифікованої Україною 16 вересня 2014 року. Зокрема, загальні засади співробітництва сторін у сфері навколишнього природного середовища визначаються у Главі 6 «Навколишнє середовище», де передбачено шляхи реалізації довгострокових цілей сталого розвитку і зеленої економіки у таких напрямках: екологічне управління та аналогічні питання, якість води та управління водними ресурсами, управління відходами та ресурсами. Загальні засади екологічного менеджменту, як принципу екологічної політики містяться і у положеннях статей 378, 379 Глави 10 «Політика у сфері промисловості та підприємництва» у формі закріплення взаємних обов'язків сторін здійснювати співробітництво з питань політики та промисловості з особливою увагою до малих та середніх підприємств, за допомогою обміну інформацією та передовим

досвідом, включаючи сфери управління охороною навколишнього природного середовища, енергоефективності та чистого виробництва.

Аналогічна позиція, згідно з якою екологічний менеджмент розглядається як принцип міжнародної та національної політики та інструмент реалізації принципу сталого розвитку, міститься у положеннях Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020», схваленої указом Президента України від 12 січня 2015 року № 5/2015 [233] (далі – Стратегія сталого розвитку). Відповідно до положень Стратегії сталого розвитку, з метою впровадження в Україні європейських стандартів життя та виходу України на провідні позиції у світі, Україна має стати державою з сильною економікою та передовими інноваціями, а для цього необхідно відновити макроекономічну стабільність та забезпечити стійке зростання економіки екологічно невиснажливим способом, зокрема, шляхом впровадження систем екологічного менеджменту.

Як принцип регіональної екологічної політики екологічний менеджмент може розглядатись в контексті положень Концепції державної регіональної політики, затвердженої указом Президента України від 25 травня 2001 року [153], де передбачено широкий розвиток екологічного підприємництва, вдосконалення системи охорони довкілля та використання природних ресурсів, механізмів та інструментів вироблення і реалізації екологічної політики.

Більш предметно вказані заходи можуть бути втілені й на місцевому рівні шляхом впровадження систем екологічного менеджменту, які, на нашу думку, є оптимальним варіантом поєднання економічних, соціальних та екологічних інтересів територіальних громад.

Такий підхід застосовується й на практиці. Так, рішенням сесії Сумської міської ради «Про програму охорони навколишнього природного середовища м. Суми» від 14 червня 2006 року у складі такої програми було затверджено Концепцію екологічної політики міста [41], якою одним зі шляхів вирішення екологічних проблем міста є впровадження та удосконалення систем екологічного менеджменту та аудиту відповідно до вимог ДСТУ ISO 14004:2006 [117].

Водночас, сам суб'єкт господарювання має формувати екологічну політику підприємства, визначати свої цілі в сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки, виконання яких дозволить досягти прибутку без затрат на можливі компенсаційні заходи при виникненні надзвичайних екологічних ситуацій. Так, один з найбільших виробників сільськогосподарської продукції ТОВ «Нібулон» розробило документ «Екологічна політика» та розмістило його на офіційному сайті компанії з метою доведення до відома усіх зацікавлених сторін. У документі визначено мету екологічної політики підприємства – забезпечення ефективного використання та відтворення природних ресурсів, охорону навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки виробництв. Окремо наголошується на тому, що керівництво і персонал підприємства повною мірою усвідомлюють важливість і необхідність впровадження технологій з мінімальним впливом на довкілля [58].

У «Екологічній політиці» визначено 4 основні напрями діяльності (цілі), а саме: захист атмосферного повітря від забруднення – шляхом застосування закритої технології транспортування зернових вантажів, використання пилоочисних установок світового рівня, використання енергозберігаючих технологій, благоустрій та озеленення території підприємства; захист водних ресурсів від забруднення – шляхом використання безфосфатних миючих засобів, впровадження сучасного світового досвіду при будівництві флоту, додержання режиму санітарної охорони вод; захист здоров'я людини – шляхом контролю продукції за показниками якості та безпечності; скорочення утворення відходів – шляхом впровадження європейського досвіду роздільного збирання відходів, облаштування місць тимчасового зберігання відходів у відповідності з санітарними та екологічними стандартами [58].

Іншим прикладом є екологічна політика ПАТ «Волинь-Цемент» – підприємства, діяльність якого включає приймання, транспортування, зберігання сировини, допоміжних матеріалів та ведення технологічних процесів виробництва цементу. До основних принципів екологічної політики підприємства належать:

здійснення виробничої діяльності згідно з вимогами нормативних документів та екологічного законодавства, проведення регулярного моніторингу впливів діяльності підприємства на навколишнє природне середовище, розробка й реалізація заходів щодо раціонального використання природних ресурсів, підвищення рівню обізнаності персоналу у сфері охорони навколишнього природного середовища, регулярний перегляд зобов'язань у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки [54].

Постійне вдосконалення системи екологічного менеджменту на підприємстві з метою підвищення загальної ефективності екологічної діяльності підприємства визначено одним із принципів екологічної політики й ТОВ «Науково-дослідне виробниче підприємство «Екологія» – підприємства, що надає комплексні послуги з атестації робочих місць [57].

5. Екологічний менеджмент пропонуємо розглядати і як систему правових норм, що входять у комплексний міжгалузевий інститут екологічного управління в системі екологічного права. Таку юридичну ознаку екологічного менеджменту ми розглянемо більш детально у наступному підрозділі нашої роботи.

Таким чином, пропонуємо екологічний менеджмент визначати як інноваційну форму екологічного управління, втілену в системі правових норм у складі комплексного міжгалузевого інституту екологічного управління, які спрямовані на регулювання суспільних відносин із здійснення організаційних повноважень суб'єктами екологічного менеджменту щодо впровадження систем екологічного менеджменту, шляхом створення спеціальних органів, підрозділів, служб, відділів, управлінь, спеціальних посадових чи службових осіб у їх структурах, діяльність яких спрямована на реалізацію національної, регіональної, місцевої екологічної політики та екологічної політики підприємства, установи, організації шляхом реалізації функцій управління у галузі раціонального використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища, забезпечення екологічної безпеки.

Як правове явище, екологічний менеджмент знаходить своє практичне застосування у вигляді спеціальних систем управління – систем екологічного менеджменту, які ми пропонуємо розглядати як сукупність організаційної структури, відповідних ресурсів та методів, які спеціально впроваджуються на підприємстві, в установі чи організації для здійснення та актуалізації внутрішньогосподарської екологічної політики з метою попередження, зниження або усунення негативного впливу його діяльності на навколишнє природне середовище, забезпечення раціонального використання природних ресурсів та екологічної безпеки.

Системи екологічного менеджменту можна класифікувати на відповідні види за різними критеріями. Так, залежно від сфери впровадження, системи екологічного менеджменту можна поділити на:

- системи екологічного менеджменту суб'єктів використання, охорони та відтворення природних ресурсів,
- системи екологічного менеджменту територій природо-заповідного фонду та інших комплексних об'єктів,
- системи екологічного менеджменту суб'єктів екологічно небезпечної діяльності.

Системи екологічного менеджменту суб'єктів використання, охорони та відтворення природних ресурсів, залежно від виду природних ресурсів, у свою чергу, можна класифікувати на:

- 1) системи екологічного менеджменту суб'єктів використання, охорони та відтворення вод, з подальшою диференціацією на: системи екологічного менеджменту суб'єктів спеціального водокористування, що включають менеджмент: суб'єктів питного водопостачання населення, суб'єктів користування водами для лікувальних, курортних та оздоровчих цілей, суб'єктів господарювання, що здійснюють користування водними об'єктами для потреб галузей економіки, суб'єктів експлуатації водогосподарських систем, а також системи інтегрованого управління водними ресурсами за басейновим принципом тощо;

2) системи екологічного менеджменту суб'єктів охорони, відтворення та сталого використання лісів, з подальшою диференціацією на менеджмент суб'єктів ведення лісового господарства, лісовпорядних організацій тощо;

3) системи екологічного менеджменту суб'єктів охорони, захисту та використання земель, з подальшою класифікацією на менеджмент сільськогосподарських підприємств, суб'єктів здійснення меліоративних заходів тощо;

4) системи екологічного менеджменту суб'єктів використання та охорони об'єктів рослинного світу та тваринного світу, з подальшою диференціацією на менеджмент суб'єктів ведення мисливського господарства, суб'єктів ведення рибного господарства та аквакультури, менеджмент для забезпечення належного утримання та розведення диких тварин, які знаходяться у неволі та напіввільному стані, менеджмент для збереження біологічного різноманіття тощо;

5) системи екологічного менеджменту суб'єктів використання та охорони надр, яку можна класифікувати за видами надрокористування (зокрема, менеджмент геологічного вивчення корисних копалин, видобування корисних копалин, будівництва та експлуатації підземних споруд, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин, створення геологічних територій та об'єктів, що мають важливе наукове, культурне, санітарно-оздоровче значення тощо).

б) системи екологічного менеджменту суб'єктів охорони атмосферного повітря, які можна класифікувати за характером небезпечного впливу на нього.

Системи екологічного менеджменту територій природо-заповідного фонду та інших комплексних об'єктів залежно від об'єкту охорони пропонуємо класифікувати на:

системи екологічного менеджменту об'єктів та територій природо-заповідного фонду,

системи екологічного менеджменту водно-болотних угідь міжнародного значення, як середовища існування водоплавних птахів,

системи екологічного менеджменту курортів, рекреаційних зон та інших лікувально-оздоровчих територій,

системи екологічного менеджменту інших природних комплексів та об'єктів.

Системи екологічного менеджменту суб'єктів екологічно небезпечної діяльності, які пропонуємо класифікувати відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку видів діяльності, що становлять підвищену екологічну небезпеку» від 28 серпня 2013 року № 808 [163] на менеджмент теплової, атомної енергетики, гідроенергетики, хімічного виробництва, поводження з відходами, виробництва картону, целюлози, картону, автозаправних станцій тощо.

Системи екологічного менеджменту, в залежності від внутрішньої організації суб'єкта господарювання, можуть існувати й у відповідних формах:

1) без створення відособленого підрозділу, однак з покладанням відповідних повноважень на: а) екологічного менеджера, б) директора, в) головного інженера, г) інженера-еколога, д) іншу особу;

2) зі створенням відособленого підрозділу у формі екологічного управління, екологічної служби (відділу, цеху, ділянки) тощо;

3) передачі повноважень екологічного менеджменту раніше створеному відособленому підрозділу, наприклад, у формі лабораторії чи вимірювального центру, з розширенням повноважень й на сферу управління, а не лише здійсненням ними збору та аналізу показників діяльності підприємства.

У випадку створення відособленого підрозділу з повноваженнями у вказаній сфері, система екологічного менеджменту автоматично може вважатись елементом загальної системи управління підприємства. У випадку, якщо у складі суб'єкта господарювання є декілька філіалів, представництв, або виробничі об'єкти розташовані у різних містах, система екологічного менеджменту може запроваджуватись як в цілому в межах підприємства, установи, організації, так і окремо в межах кожного філіалу чи представництва.

Вказана класифікація нами запропонована на основі аналізу сучасного стану нормативно-правових засад впровадження систем екологічного менеджменту в Україні, які ми розглянемо більш детально в наступному розділі цієї роботи.

1.4 Сучасний стан правового регулювання впровадження систем екологічного менеджменту за законодавством України

Зважаючи, що однією із юридичних ознак екологічного менеджменту дисертанткою визначена система правових норм, проаналізуємо вказану ознаку. При цьому ми беремо до уваги, що саме поняття «системи екологічного менеджменту» ще не отримало належного правового регулювання, тому надзвичайно важливим стає питання виокремлення із усього масиву законодавства норм, які б регулювали ті чи інші аспекти впровадження та функціонування таких систем з метою їх подальшого аналізу та можливої систематизації.

На нашу думку, з метою системного аналізу усього масиву правових норм у сфері екологічного менеджменту, їх доцільно класифікувати наступним чином:

- 1) норми-принципи, що закладають основи функціонування систем екологічного менеджменту;
- 2) норми, що визначають загальні засади екологічного управління та екологічного менеджменту в його системі;
- 3) норми, що окреслюють правові засади, особливості формування систем екологічного менеджменту в окремих сферах екологічного права та їх організаційно-правові форми;
- 4) норми, що закріплюють стимули та заохочення до суб'єктів господарювання, які впроваджують системи екологічного менеджменту.

Одразу зауважимо, що остання група норм буде розглянута у наступному підрозділі цього дисертаційного дослідження. Останні ж 3 групи норм також пропонуємо розглядати за традиційними для екологічного права сферами правового регулювання: а) у сфері використання, охорони та відтворення природних ресурсів; б) у сфері організації, охорони, ефективного використання об'єктів та територій природно-заповідного фонду, інших комплексних об'єктів; в) у сфері забезпечення екологічної безпеки.

Проаналізуємо кожен із вказаних груп правових норм.

Норми-принципи, що закладають основи функціонування систем екологічного менеджменту. До цієї групи належать: принципи міжнародної охорони навколишнього природного середовища, зокрема, принцип превентивності (в частині розробки заходів попередження забруднення навколишнього природного середовища у процесі діяльності суб'єкта господарювання), принцип перестороги (в частині застосування наукових знань у процесі планування та здійснення господарської діяльності), принцип сталого розвитку [258, 40, 118] та ін.

Такі принципи впливають з положень міжнародних та національних стандартів щодо впровадження систем екологічного менеджменту. Варто звернути увагу, що хоча стандарти і є добровільними до застосування, проте містять вказівки організаційного характеру, та вимоги, дотримання яких є обов'язковим для отримання сертифікату відповідності впровадженій системі вимогам до такого роду діяльності. Рекомендації щодо впровадження систем екологічного менеджменту на підприємствах України містяться у Національних стандартах України ДСТУ ISO серії 14000, зокрема: ДСТУ ISO 14001:2006 «Системи екологічного керування. Вимоги та настанови щодо застосування» [116]; ДСТУ ISO 14004:2006 «Системи екологічного управління. Загальні настанови щодо принципів, систем та засобів забезпечення» [117]; ДСТУ ISO 14006:2013 «Системи екологічного управління. Настанови щодо запровадження екологічного проектування» [44]; ДСТУ ISO 14015:2005 «Екологічне управління. Екологічне оцінювання ділянок та організацій» [45]; ДСТУ ISO 14063:2008 «Екологічне управління. Обмінювання екологічною інформацією. Настанови та приклади» [49]. Стандарти містять загальні настанови та приклади щодо розробляння, запровадження, підтримування та поліпшування системи екологічного управління, що можуть застосовуватися усіма організаціями. Важливими видаються, також, і положення EMAS, оскільки відповідно до змін, внесених Рішенням Європейського Парламенту та Ради Європейського Союзу від 25 листопада 2009 року [200], положення EMAS можуть застосовуватись і до підприємств, установ, організацій створених за

межами Європейського Союзу. Способи реалізації вказаних положень на практиці будуть розглянуті у підрозділі 2.1 «Правові засади впровадження організаційно-правових форм систем екологічного менеджменту».

Засади екологічного менеджменту містяться й в основних принципах охорони навколишнього природного середовища, які визначені у статті 3 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [220], зокрема, принцип пріоритетності вимог екологічної безпеки, в тому числі шляхом обов'язковості додержання екологічних стандартів, нормативів та лімітів використання природних ресурсів при здійсненні господарської, управлінської та іншої діяльності (п. «а»), принцип екологізації матеріального виробництва на основі комплексності рішень у питаннях охорони навколишнього природного середовища, використання та відтворення відновлюваних природних ресурсів, широкого впровадження новітніх технологій (п. «г»), принцип поєднання заходів стимулювання і відповідальності у справі охорони навколишнього природного середовища (п. «й») та ін.

Значна увага екологічному менеджменту приділяється Основними засадами (Стратегією) державної екологічної політики на період до 2020 року [216], які закріплюють положення про нього як про один із принципів державної екологічної політики, зокрема, принцип посилення ролі екологічного управління в системі державного управління України з метою досягнення рівності трьох складових розвитку (економічної, екологічної, соціальної), принцип державної підтримки та стимулювання вітчизняних суб'єктів господарювання, які здійснюють модернізацію виробництва, спрямовану на зменшення негативного впливу на навколишнє природне середовище.

Норми, що визначають загальні засади екологічного управління та екологічного менеджменту в його системі. До цієї групи ми відносимо норми Конституції України від 28 червня 1996 року [88], зокрема статтю 16, в якій закріплюється обов'язок держави забезпечувати екологічну безпеку та підтримувати екологічну рівновагу, статтю 50, яка передбачає не лише низку екологічних прав громадян, а і засоби, або ж гарантії їх реалізації, а також норми,

що визначають основи правового статусу, структури та повноважень органів влади, на які покладено завдання з реалізації екологічної політики (статті 75, 85, 92, 102, 106, 113, 116, 119, 141).

З метою реалізації положень Стратегії [216], 25 травня 2011 року розпорядженням Кабінету Міністрів України було затверджено Національний план дій з охорони навколишнього природного середовища на 2011-2015 роки [159]. Серед основних заходів, метою яких є виконання завдань, поставлених Стратегією, значне місце посідають заходи у сфері вдосконалення системи інтегрованого екологічного управління.

Значна увага в документі приділяється реформуванню управління у конкретних сферах: у сфері водного господарства: підготовка та подання на розгляд Кабінету Міністрів України проектів актів, спрямованих на запровадження принципу інтегрованого управління водними ресурсами; розроблення та затвердження планів управління басейнами річок Тиси, Дунаю та ін.; у сфері лісового господарства: розроблення та затвердження національних стандартів у сфері управління лісами; розроблення та видання методичних рекомендацій для суб'єктів господарювання з впровадження систем управління лісами та лісокористуванням на засадах сталого і відновлюваного використання природних ресурсів; у сфері поводження з відходами: створення інформаційно-аналітичної системи комплексного державного управління у цій сфері; впровадження систем екологічного управління, зокрема з питань поводження з біологічно активними речовинами та продуктами біотехнологій; у сфері природно-заповідного фонду: впровадження системи управління територіями та об'єктами природно-заповідного фонду з урахуванням вимог міжнародних стандартів ISO 9001, ISO 14001, OHSAS 18000 та міжнародного досвіду, так і у сфері вдосконалення системи інтегрованого екологічного управління в цілому: розроблення та надання методичних рекомендацій щодо впровадження систем екологічного управління для окремих галузей економіки; надання методично-консультативної підтримки суб'єктам господарювання щодо застосування систем

екологічного управління на основі вимог міжнародних стандартів серії ISO 14000 та ін.

Окрім того, Стратегією національної безпеки України [229] серед основних напрямів державної політики національної безпеки, п. 4.14 визначено, зокрема, зниження рівня забруднення навколишнього природного середовища, забезпечення контролю джерел забруднення атмосферного повітря, поверхневих і підземних вод, очистка територій від промислових і побутових відходів, створення ефективної системи моніторингу довкілля тощо, що на нашу думку, можливо реалізувати саме в межах систем екологічного менеджменту у процесі практичної діяльності суб'єктів господарювання.

Загальні засади екологічного менеджменту також знаходять своє відображення у Концепції національної екологічної політики України на період до 2020 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2007 року № 880-р [235]. Зазначений документ наголошує на необхідності вдосконалення систем інтегрованого екологічного управління, як різновиду систем екологічного менеджменту, шляхом введення екологічної складової до програм розвитку секторів економіки, причому, зміни запроваджуються як у сфері державного управління, так і у сфері об'єктного управління. Хоча впровадження систем екологічного управління суб'єктами господарювання передбачає відносну їх самостійність у прийнятті рішень щодо своєї діяльності, проте держава, в особі уповноважених органів залишається важливим учасником цих правовідносин.

Реалізація передбачених заходів, таких як розроблення методології визначення ступеня екологічного ризику для навколишнього природного середовища, удосконалення еколого-економічного механізму з метою стимулювання впровадження екологічно безпечних технологій та природоохоронних систем, екологічно ефективних методів організації виробництва, застосування екологічної сертифікації та екологічного аудиту, тощо можливе саме в межах системи екологічного менеджменту конкретного суб'єкта господарювання, певного адміністративно-територіального осередку, окремої

сфери тощо як оптимального варіанту управління, що базується на поєднанні економічних та екологічних інтересів.

З метою вдосконалення системи державного екологічного управління, запропоновано створення єдиної системи контролю за дотриманням законодавства про охорону навколишнього природного середовища, що виключає можливість дублювання повноважень різних органів, а також реформування системи видачі дозволів, зокрема перехід до видачі комплексних дозволів для забруднювачів за принципом «єдиного вікна» та спрощення цієї процедури для малих та середніх підприємств. Усі запропоновані заходи спрямовані на реалізацію національної екологічної політики та впровадження міжнародних стандартів ведення бізнесу в Україні, в той час, як системи екологічного менеджменту, поєднуючи в собі приватний інтерес та інституційну складову дозволять втілити це на практиці.

Одним з основоположних нормативно-правових актів в зазначеній сфері виступає Концепція державної політики у сфері управління якістю продукції (товарів, робіт, послуг) (далі – Концепція), затверджена розпорядженням Кабінету міністрів України від 17 серпня 2002 року № 447-р [152], яка визначає концептуальні засади створення та функціонування систем управління якістю та екологічного управління як дієвого інструменту розв'язання проблем поліпшення якості та підвищення конкурентоспроможності товарів, робіт та послуг.

Окрім того, до вказаної групи належать положення Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [220], у відповідних розділах якого визначається: система органів управління в галузі екології та їх повноваження (ст. 13-21); загальні засади суб'єктів екологічного менеджменту (ст. 38) та їх повноважень щодо використання природних ресурсів (ст. 40); здійснення ними окремих функцій екологічного менеджменту, зокрема, спостереження (ст. 22), обліку об'єктів, що шкідливо впливають на стан навколишнього природного середовища (ст. 24), екологічного інформування (ст. 25), екологічного страхування та екологічного аудиту (ст. 49). Особлива увага приділяється зобов'язанням суб'єктів екологічного менеджменту у сфері

забезпечення екологічної безпеки, зокрема, щодо дотримання вимог екологічного законодавства при розміщенні, проектуванні, будівництві, реконструкції, введення в дію та експлуатації підприємств, споруд та інших об'єктів (ст. 51), при застосуванні засобів захисту рослин, мінеральних добрив, нафти і нафтопродуктів, токсичних хімічних речовин та інших препаратів (ст. 52), та обов'язкам щодо запобігання аваріям та ліквідації їх шкідливих екологічних наслідків (ст. 66).

Більш досконалим, на нашу думку, в цьому плані є законодавство Республіки Казахстан. Зокрема, Екологічний кодекс Республіки Казахстан від 9 січня 2007 року [65] у статті 1 наводить визначення екологічного менеджменту як адміністративного управління охороною навколишнього середовища, яке включає організаційну структуру, планування, відповідальність, методи, процедури, процеси та ресурси для розробки, впровадження, виконання, аналізу та підтримання екологічної політики підприємства. Таке визначення співпадає з визначенням екологічного менеджменту, запропонованим у Міжнародному стандарті серії ISO 14004:2006 [117]. Також, у статтях 128-130 цього кодексу визначено обов'язок суб'єктів спеціального використання природних ресурсів здійснювати виробничий екологічний контроль, а у статті 131 – обов'язок розробляти програми його здійснення, у статті 132 – обов'язок проводити виробничий моніторинг для отримання об'єктивних даних з встановленою періодичністю, у статті 134 – обов'язок здійснювати внутрішню перевірку на предмет дотримання екологічного законодавства Республіки Казахстан [65]. Очевидно, що такі новації доцільно впровадити й у законодавство України.

Норми, що окреслюють правові засади, особливості формування систем екологічного менеджменту в окремих сферах екологічного права та їх організаційно-правові форми.

Так, у сфері охорони та використання земель Земельним кодексом України від 25 жовтня 2001 року (далі – ЗК України) [74] передбачено обов'язки землекористувачів (стаття 96 ЗК України) та підприємств, установ та організацій, що проводять розвідувальні роботи (ст. 97), зокрема, щодо використання землі за

цільовим призначенням, додержання вимог законодавства про охорону довкілля, надання відповідним органам влади інформації про стан та використання земель та інших природних ресурсів тощо. Вказані положення конкретизована у Главах 26 – 28 кодексу, що регулюють питання охорони земель, використання техногенно забруднених земель та консервації земель.

Права та обов'язки землекористувачів у галузі організації охорони земель більш детально регламентовані Законом України «Про охорону земель» від 19 червня 2003 року [219]. Зокрема, статтею Закону України «Про охорону земель» [219] встановлюються вимоги до власників і землекористувачів, у тому числі орендарів, земельних ділянок при здійсненні господарської діяльності щодо охорони, консервації, рекультивації та меліорації земель (статті 36-38, 42-44, 46-52). Системи екологічного менеджменту у цій сфері можуть впроваджуватись і для здійснення меліорації. Відповідно до положень статті 19 Закону України «Про меліорацію земель» від 14 січня 2000 року [212], окремі суб'єкти господарювання можуть розробляти виробничі програми меліорації земель залежно від природно-кліматичних особливостей, екологічної ситуації та подальшого використання таких земель.

Зміст екологічного менеджменту у сфері використання, охорони та відтворення вод визначається тими нормами водного законодавства, які закріплюють права та обов'язки первинних та вторинних водокористувачів. Так, основні права та обов'язки цих осіб визначено у Розділі 9 Водного кодексу України 6 червня 1995 року (далі – ВК України) [25]. Відповідно до статті 43 ВК України [25], водокористувачі мають право здійснювати загальне та спеціальне водокористування, використовувати водні об'єкти на умовах оренди, споруджувати гідротехнічні та інші водогосподарські об'єкти, здійснювати їх ремонт та реконструкцію тощо. Згідно зі статтею 44 ВК України [25], водокористувачі зобов'язані економно використовувати водні ресурси, дбати про їх відтворення та поліпшення якості води, використовувати воду та водні об'єкти відповідно до цілей та умов їх надання, дотримуватись встановлених нормативів, лімітів, санітарних та інших вимог, використовувати сучасні та ефективні

технічні засоби і технології, а також здійснювати заходи щодо запобігання забрудненню водних об'єктів, здійснювати технологічні, лісомеліоративні, агротехнічні, гідротехнічні, санітарні та інші заходи щодо охорони вод від забруднення, вичерпання тощо.

Вказані положення деталізовано у Главі 20 ВК України [25], якою на водокористувачів покладаються обов'язки з охорони вод від забруднення, засмічення та вичерпання. До заходів охорони та захисту вод належать передбаченні статтями 89-90 обмеження щодо здійснення господарської діяльності підприємствами, установами, організаціями в прибережних захисних смугах уздовж річок, навколо водойм, на островах та уздовж морів, морських заток, лиманів та на островах у внутрішніх морських водах. Забороняється розорювання земель, садівництво та городництво, зберігання та застосування пестицидів та агрохімікатів, будівництво будь-яких споруд, окрім гідротехнічних, навігаційних, тощо, влаштування звалищ сміття, полігонів побутових та промислових відходів, тощо.

З метою раціонального використання вод, водокористувачі зобов'язані дотримуватись вимог статей 96-98 ВК України [25] щодо розміщення, проектування, будівництва, реконструкції, введення в дію підприємств, споруд та інших об'єктів, що можуть негативно вплинути на стан вод, рибогосподарських водних об'єктів. Обов'язковою умовою для суб'єктів такої діяльності законодавець визначає проектування та використання технологій, які забезпечують охорону вод від забруднення, засмічення, вичерпання, попередження їх шкідливої дії, охорону земель від підтоплення або переосушення, а також сприятимуть збереженню природних умов і ландшафтів.

Статтями 99-105 ВК України [25] передбачено обов'язки водокористувачів з охорони таких специфічних водних об'єктів, як поверхня водозаборів і льодового покриву водойм, водних об'єктів, віднесених до категорії лікувальних та підземних вод, а також охорона вод від забруднення і засмічення внаслідок втрат мастила, пального, хімічних, нафтових та інших забруднюючих речовин, добривами та засобами хімічного захисту рослин.

Відповідно до частини 2 статті 59 ВК України, [25] підприємства, установи, організації, що здійснюють централізоване водопостачання населення зобов'язані здійснювати постійне спостереження за якістю води у водних об'єктах та повідомляти уповноважені органи про відхилення від встановлених стандартів нормативів якості води.

Окрім того, відповідно до статті 25 ВК України [25], водокористувачі зобов'язані здійснювати первинний облік водокористування, процедура здійснення якого визначаються Порядком ведення державного обліку водокористування, затвердженим наказом Міністерства екології та природних ресурсів України від 16 березня 2015 року № 78 [182]. В п. 1.3 Порядку закріплюється обов'язок подавати звіти про використання води за формою № 2 ТП-водгосп (річна). Згідно з п. 1.7, звіт складається на основі даних первинного обліку водокористування згідно з показниками засобів вимірювальної техніки, результатів вимірювань показників якості води. Обсяги, періодичність та методи інструментально-лабораторних вимірювань якості зворотних (стічних) вод визначаються водокористувачами самостійно.

Важливим елементом впровадження систем екологічного менеджменту в галузі водного господарства видаються норми, передбачені статтею 66 ВК України, які покладають обов'язок удосконалення виробничих технологій, схем водопостачання та очищення стічних вод з метою зменшення витрат води та припинення скидання забруднених зворотних вод на суб'єктів, що використовують водні об'єкти для промислових та гідроенергетичних потреб, а також норми статей 72-74 ВК України [25], щодо обов'язку підприємств, установ, організацій, які відкачують шахтні, кар'єрні та рудникові води, експлуатують дренажні системи та мають накопичувачі промислових вод впроваджувати ефективні технології, що забезпечують зниження рівня їх мінералізації, природного чи техногенного забруднення перед скиданням у водні об'єкти.

Статтею 108 ВК України [25] на суб'єктів водокористування покладаються також певні обов'язки щодо запобігання стихійному лиху, спричиненому шкідливою дією вод та ліквідації його наслідків: у разі загрози стихійного лиха,

підприємства, установи, організації зобов'язані вжити невідкладних заходів щодо запобігання цьому лихові, а в разі його настання – щодо негайної ліквідації його наслідків відповідно до законодавства України.

Суб'єктами екологічного менеджменту у сфері охорони, захисту та відтворення вод можуть бути підприємства питного водопостачання, які, відповідно до статті 1 Закону України «Про питну воду та питне водопостачання» від 10 січня 2002 року [222], здійснюють діяльність пов'язану з виробництвом, транспортуванням та постачанням питної води споживачам питної води, охороною джерел та систем питного водопостачання.

Відповідно до статті 23 Закону України «Про питну воду та питне водопостачання» [222], суб'єкти питного водопостачання зобов'язані забезпечувати впровадження новітніх технологій виробництва питної води, ресурсозберігаючих технологій та обладнання, здійснювати вирішення ситуаційних питань, пов'язаних з порушенням функціонування централізованих систем водопостачання. Згідно зі статтею 24 цього ж закону, суб'єкти питного водопостачання спільно з органами місцевого самоврядування зобов'язані розробляти та затверджувати спеціальні заходи на випадок виникнення надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру. Статтею 41 Закону визначено обов'язок суб'єктів питного водопостачання здійснювати первинний облік якості та кількості питної води, а статтею 44 – виробничий контроль у сфері питної води та водопостачання.

Окрім того, відповідно до Методики розрахунку витрат питної води підприємствами, які надають послуги з централізованого водопостачання, затвердженої наказом Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 25 червня 2014 року № 180 [154], та Методики розрахунку технологічних витрат питної води підприємствами, які надають послуги з централізованого водопостачання та/або водовідведення, затвердженої наказом Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 25 червня 2014

року № 181 [156], такі підприємства зобов'язані визначати індивідуальні технологічні нормативи питної води відповідно до визначеної методики.

Цікавою, на наш погляд, видається практика Російської Федерації щодо регулювання сфери водного господарства та запровадження окремих засад екологічного менеджменту зокрема. Відповідно до статті 1 Водного Кодексу Російської Федерації від 3 червня 2006 року (далі – ВК РФ) [24], водокористувачами можуть бути фізичні та юридичні особи, які відповідно до статті 12 ВК РФ [24], на підставі договору про водокористування отримали в користування водний об'єкт або його частину згідно з вимогами чинного законодавства. Статтями 13-17 ВК РФ [24] передбачено умови, зміст, строк, а також підстави зміни чи розірвання такого договору. Частина 2 статті 12 ВК РФ [24] прямо вказує про застосування цивільних (орендних) правовідносин. Статтею 40 ВК РФ [24] передбачено захист водокористувачів від недобросовісної конкуренції та монополізації галузі. З цією метою органам державної влади, місцевого самоврядування заборонено приймати акти та вчиняти інші дії, що призводять або можуть призвести до недопущення, обмеження або припинення конкуренції.

Якщо є декілька суб'єктів, що бажають укласти договір водокористування одним і тим же водним об'єктом, відповідно до частини 2 статті 16 ВК РФ [24], договір укладається за результатом проведення аукціону. Зрозуміло, що таке право отримає суб'єкт господарювання, який запропонує найвищу ціну та найсприятливіші умови використання водного об'єкту. Це спонукатиме суб'єктів впроваджувати новітні технології, розробляти жорсткіші стандарти ведення бізнесу, засоби попередження аварій тощо.

Впровадження систем екологічного менеджменту у формі систем інтегрованого управління водними ресурсами за басейновим принципом передбачено національним та міжнародним законодавством. Закріплення принципу басейнового управління як міжнародного та загальноновизнаного принципу екологічного права розпочалось після того, як у 1991 році в Гаазі було визнано за необхідність вживати заходів, спрямованих на уникнення

довгострокового погіршення якості і зменшення кількості прісної води. З цією метою було запропоновано розробити та впровадити програму дій, спрямовану на стабільне управління запасами прісної води та охорону останніх [145].

Як результат майже 10-літньої плідної праці була прийнята Директива 2000/60/ЄС Європейського Парламенту і Ради від 23 жовтня 2000 року «Про встановлення рамок діяльності Співтовариства в галузі водної політики» (далі – Водна Рамкова Директива ЄС) [145]. Вказаним документом запроваджується інтегроване управління водними ресурсами за басейновим принципом, як концептуальний та новітній підхід до системи управління водними ресурсами. Основною одиницею управління було визнано річковий басейн. Такий підхід сприяє максимальному досягненню цілей і завдань охорони та відтворення водних екосистем, забезпечення раціонального використання водних ресурсів.

Відповідний розвиток вказані положення знайшли у нормах ВК України [25], де, зокрема, передбачено, що державне управління в галузі використання і охорони вод та відтворення водних ресурсів здійснюється за басейновим принципом на основі державних, цільових, міждержавних та регіональних програм використання і охорони вод та відтворення водних ресурсів (ст. 13).

У Загальнодержавній цільовій програмі розвитку водного господарства та екологічного оздоровлення басейну річки Дніпро на період до 2021 року, затвердженої Законом України від 24 травня 2012 року (далі – Програма) [149], серед завдань передбачено: впровадження інтегрованого управління водними об'єктами за басейновим принципом шляхом: створення сприятливих умов для ефективного функціонування водного господарства; реалізації державної політики у сфері управління, використання та відтворення водних ресурсів за басейновим принципом; удосконалення організаційної структури інтегрованого управління водними ресурсами; удосконалення нормативно-правової бази та організаційної структури водогосподарського комплексу для забезпечення управління водними ресурсами і здійснення моніторингу вод.

У Національному плані дій з охорони навколишнього природного середовища на 2011-2015 роки [159], який був прийнятий на реалізацію положень

Стратегії [216], міститься перелік практичних заходів з впровадження у життя (проведення наукових досліджень з метою підготовки планів управління басейнами річок Дніпро та ін., розроблення та затвердження планів управління басейнами річок Тиси і Дунаю тощо) засад басейнового управління водними об'єктами.

На нашу думку видається, що саме у Водному кодексі України [25] доцільно було б посилити зміст правових норм щодо правової природи та функціональних засад систем інтегрованого басейнового управління водами, як різновиду систем екологічного менеджменту, їх місця в системі державного екологічного управління з метою практичного їх впровадження.

Цікавим з цієї точки зору є проект Закону України «Про внесення змін до Водного кодексу України (щодо впровадження інтегрованих підходів в управління водними ресурсами за басейновим принципом)» [243], яким пропонується декілька суттєвих змін. Зокрема, з метою законодавчого закріплення інтегрованого управління водними ресурсами пропонувалося доповнити статтю 1 ВК України такими визначеннями, як: басейновий принцип управління – комплексне інтегроване управління водними ресурсами в межах території річкового басейну, басейнова рада – консультативно-дорадчий орган, створений для вирішення питань з використання і охорони вод та відтворення водних ресурсів у межах території річкового басейну, план управління річковим басейном – стратегічний документ, що надає оцінку екологічному стану водних об'єктів басейну і визначає екологічні, економічні та соціальні заходи, спрямовані на реалізацію державної політики у галузі використання і охорони вод та відтворенням водних ресурсів. З метою практичного впровадження систем інтегрованого управління водними ресурсами за басейновим принципом та можливістю розробки планів управління річковим басейном, цим проектом закону передбачено доповнити ВК України статтею 13¹ «Гідрографічне і водогосподарське районування території України», у якій пропонувалося виокремити на території України 9 річкових басейнів. Окрім того, з метою впровадження системи комплексного інтегрованого управління водними

ресурсами за басейновим принципом та залучення усіх зацікавлених сторін, запропоновано створити басейнові ради, як спеціальні органи інтегрованого екологічного управління.

На нашу думку, запропоновані зміни до ВК України мають надзвичайно важливе значення для впровадження системи інтегрованого управління водними ресурсами як одного з різновидів систем екологічного менеджменту, оскільки на сьогоднішній день впровадження басейнового принципу фактично здійснюється відповідно до положень Рамкової Водної Директиви ЄС і концептуальних та програмних документів національного законодавства.

Запровадження таких систем управління дозволить, по-перше, здійснювати функції екологічного менеджменту – планування, контролю, моніторингу, охорони вод тощо у межах річкового басейну, а не адміністративно-територіальної одиниці, а по-друге, головним органом управління конкретного басейну стане Басейнова Рада, що буде залучати у процес прийняття рішень заінтересованих сторін, користувачів усіх рівнів – представників органів державної влади, місцевого самоврядування, науково-дослідних установ, підприємств, установ, організацій та громадськість.

Варто звернути увагу на досвід Російської Федерації щодо впровадження басейнового принципу управління. В першу чергу, заслуговує на увагу той факт, що створення та функціонування басейнових рад прямо передбачено статтею 29 ВК РФ [24]. Відповідно до Положення про створення та діяльність басейнових рад затвердженого постановою Уряду Російської Федерації від 30 листопада 2006 року [136], басейнові ради, що здійснюють розробку рекомендацій у сфері використання та охорони водних об'єктів, розташованих в межах басейнового округу (перелік яких міститься у статті 28 ВК РФ [24]), створюються відповідно до ВК РФ [24] з метою забезпечення раціонального використання та охорони водних об'єктів. Оскільки Басейнова рада, як консультативно-дорадчий орган, покликана сприяти впровадженню принципів комплексного управління водними ресурсами, її діяльність відіграє важливу роль у реалізації екологічної політики окремими суб'єктами та здійснення ними функцій екологічного управління.

У сфері охорони, відтворення та сталого використання лісів засади систем екологічного менеджменту визначені положеннями статей 17 та 18 Лісового кодексу України від 21 січня 1994 року (далі – ЛК України) [98], які можуть запроваджуватись у спеціалізованих державних, комунальних та приватних лісогосподарських підприємствах, установах, організаціях, або там, де створено спеціалізовані лісогосподарські підрозділи.

Окрім того, системи екологічного менеджменту лісокористувачами або власниками лісів можуть впроваджуватись лісовпорядними організаціями (ст. 47) шляхом розробки проекту організації та розвитку лісового господарства, що передбачає екологічно обґрунтоване ведення лісового господарства (ст. 48). Затверджені у встановленому порядку матеріали лісовпорядкування є обов'язковими для ведення лісового господарства, планування і прогнозування використання лісових ресурсів.

Впровадження систем екологічного менеджменту можливе й щодо об'єктів рослинного світу. Зокрема, як визначено у положеннях Закону України «Про рослинний світ» від 9 квітня 1999 року [230], постійні, тимчасові лісокористувачі, інші юридичні та фізичні особи можуть здійснювати загальне та спеціальне використання природних рослинних ресурсів, наприклад, заготівлю деревини, збирання лікарських рослин, випасання худоби тощо (статті 9, 10). Оскільки спеціальне використання об'єктів рослинного світу здійснюється на основі дозволу та є платним, для таких користувачів постає питання врахування особливостей процедури видачі дозволів, розрахунку сплати збору за використання рослинних природних ресурсів, дотримання вимог природоохоронного законодавства, що, у свою чергу, вимагає наявності спеціальних знань та навичок, а створення юридичної служби чи іншої форми системи екологічного менеджменту значно спростить таку діяльність.

Правові засади екологічного менеджменту суб'єктів господарювання впливають й із закріплених їх прав та обов'язків (статті 19-21 ЛК України [98]). Постійні та тимчасові лісокористувачі, як суб'єкти управління у вказаній сфері, мають право: самостійно господарювати в лісах, заготовляти та реалізовувати

деревину, отримувати прибутки від її реалізації, прокладати дороги та споруджувати будівлі, необхідні для ведення лісового господарства, використовувати корисні властивості лісів. Повноваження у останній сфері конкретизовано у Правилах використання корисних властивостей лісів, затверджених Міністерством аграрної політики та продовольства України від 14 серпня 2012 року [193], в частині визначення прав та обов'язків лісокористувачів, наприклад, відповідно до п. 5.2 лісокористувачі зобов'язані виконувати вимоги пожежної безпеки та санітарних правил у лісах, берегти ліс та природні ландшафти, раціонально користуватися ними способами і в обсягах, що не завдають шкоди відтворенню цих ресурсів.

Постійні та тимчасові лісокористувачі, власники лісів, як суб'єкти екологічного менеджменту мають зобов'язання у сфері ведення лісового господарства, охорони, захисту та відтворення лісів. Ведення лісового господарства, відповідно до статті 63 ЛК України [98], полягає у здійсненні комплексу заходів з охорони, захисту, раціонального використання та розширеного відтворення лісів. Статтею 64 ЛК України [98] передбачено, що підприємства, установи, організації і громадяни здійснюють ведення лісового господарства з урахуванням господарського призначення лісів, природних умов і зобов'язані забезпечувати посилення водоохоронних, захисних, кліматорегулюючих, санітарно-гігієнічних, оздоровчих та інших корисних властивостей лісів з метою поліпшення навколишнього природного середовища та охорони здоров'я людей, забезпечувати безперервне, невиснажливе і раціональне використання лісових ресурсів для задоволення потреб виробництва і населення в деревині та іншій лісовій продукції, здійснювати відтворення лісів, забезпечувати підвищення продуктивності, поліпшення якісного складу лісів і збереження біотичного та іншого природного різноманіття в лісах, здійснювати охорону лісів від пожеж, захист від шкідників і хвороб, незаконних рубок та інших пошкоджень, раціонально використовувати лісові ділянки.

Відповідно до статті 52 ЛК України [98] та Порядку ведення державного лісового кадастру та обліку лісів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів

України від 20 червня 2007 року № 848 [180], власники лісів та лісокористувачі зобов'язані здійснювати первинний облік лісів та надсилати отримані дані відповідним державним лісогосподарським підприємствам.

Відповідно до статті 86 ЛК України [98], організація охорони і захисту лісів покладається на власників лісів і постійних лісокористувачів. Частина 2 вказаної статті покладає на них обов'язки щодо здійснення комплексу заходів, спрямованих на: 1) збереження лісів від пожеж, від незаконних рубок, пошкодження, ослаблення та іншого шкідливого впливу, 2) захисту від шкідників і хвороб, 3) розробки в установленій строк комплексу протипожежних та інших заходів, спрямованих на збереження, охорону та захист лісів.

З метою збереження лісів від незаконних рубок, суб'єкти управління зобов'язані під час використання лісових ресурсів та заготівлі деревини дотримуватись вимог статей 69-72 ЛК України [98], постанов Кабінету Міністрів України від 23 травня 2007 р. № 761 «Про врегулювання питань щодо спеціального використання лісових ресурсів» [144], «Про затвердження Правил заготівлі живиці в лісах України» від 8 лютого 1996 року № 185 [195], «Про затвердження Порядку заготівлі другорядних лісових матеріалів і здійснення побічних лісових користувань в лісах України», від 23 квітня 1996 року № 449 [187], «Про затвердження Порядку видачі спеціальних дозволів на використання лісових ресурсів» від 23 травня 2007 року № 761 [184].

Зокрема, відповідно до п. 2 Порядку спеціального використання лісових ресурсів, затвердженого цією ж постановою Кабінету Міністрів України від 23 травня 2007 року № 761 [192], підприємства, установи, організації, які здійснюють спеціальне лісокористування зобов'язані проводити роботи способами, що не спричиняють ерозії ґрунту, негативного впливу на стан водойм та інших природних ресурсів, не допускати захаращення лісових ділянок, забезпечувати збереження підросту, виконувати інші вимоги екологічного законодавства. Відповідно до п. 36 цього Порядку, виділення лісових ділянок для заготівлі деревини під час проведення рубок головного користування здійснюють

спеціально створені підрозділи з відведення і таксації лісосік, склад яких затверджують власники лісів або постійні лісокористувачі.

Правилами рубок головного користування встановлюється ряд вимог до заготівлі деревини під час їх здійснення, зокрема, щодо визначення системи, видів, способів, організаційно-технічних елементів рубок (п.п. 2.1 – 2.9), особливостей призначення та проведення рубок (п.п. 3.1 – 3.7), вимог до технологічних процесів лісосічних робіт (п.п. 4.1 – 4.9), заходів, пов'язаних з відновленням лісу (п.п. 7.1 – 7.6) тощо. Лісокористувачі зобов'язані вживати заходів з організації рубок головного користування з дотриманням усіх перерахованих вимог, призначати відповідальних осіб та здійснювати контроль за їх діяльністю, що на нашу думку, можливе в межах системи екологічного менеджменту підприємства.

Захист лісів від шкідників і хвороб здійснюється постійними лісокористувачами відповідно до вимог ЛК України, Санітарних правил в лісах України, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 27 липня 1995 року № 555 в редакції від 30 жовтня 2013 року [198]. Відповідно до п. 5 Правил, на суб'єктів екологічного менеджменту за участю спеціалістів лісозахисту на основі матеріалів лісовпорядкування, санітарних та лісопатологічних обстежень, з урахуванням специфіки, ступеня і періоду пошкодження насаджень, біології деревних порід, шкідників та збудників інфекційних хвороб покладено обов'язок складання щорічних планів проведення санітарно-оздоровчих заходів.

Ще одним прикладом реалізації повноважень по здійсненню екологічного менеджменту суб'єктами лісового господарства можна вважати впровадження заходів щодо підвищення продуктивності лісів, поліпшення їх якісного складу та збереження біологічного різноманіття в лісах. Статтею 83 ЛК України [98] на власників лісів та постійних лісокористувачів з метою підвищення продуктивності лісів покладено наступні обов'язки: зменшення площі земель, зайнятих чагарниками, рідколіссям, низькоповнотними і нестійкими деревостанами, підвищення родючості ґрунтів (меліорація, запобігання ерозії

грунтів, заболочуванню, засоленню та іншим негативним процесам), впровадження сучасних досягнень селекції, лісового насінництва, сортовипробування найцінніших у господарському відношенні деревних порід, ефективного догляду за лісовими культурами, охорони лісів від пожеж, захисту від шкідників і хвороб, оптимізації вікової структури лісів.

Окремим напрямом діяльності суб'єктів екологічного менеджменту у лісовій сфері може бути збереження біорізноманіття в лісах України на генетичному, видовому, популяційному та екосистемному рівнях (ст.85). Одним із шляхів такого збереження визначено забезпечення охорони рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тваринного і рослинного світу, рослинних угруповань, пралісів, інших цінних природних комплексів відповідно до природоохоронного законодавства (п. 5). Перелік рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення видів рослин і тварин визначено у Червоній книзі України, а лісових угруповань у Зеленій книзі України.

Права та обов'язки суб'єктів екологічного менеджменту щодо збереження біологічного різноманіття визначено у Розділі 3 Закону України «Про Червону книгу України» від 7 лютого 2002 року [241], шляхом покладання на підприємства, установи, організації у власності або користуванні яких є рідкісні, або такі, що перебувають під загрозою зникнення рослини чи тварини охоронних зобов'язань, зокрема, встановлення особливого правового режиму охорони рослин та тварин, занесених до Червоної книги України, заборони їх збирання та використання, систематичної роботи з їх виявлення, здійснення спостереження за станом їх популяцій, їх розведення у спеціально створених умовах тощо (ст. 11).

Окрім того, п. 2 Порядку державного обліку рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тваринного і рослинного світу, занесених до Червоної книги України, затвердженого наказом Міністерства екології та природних ресурсів України від 9 жовтня 2012 року № 486 [183] визначено обов'язок власників або користувачів земельних ділянок здійснювати облікові роботи з наявності у них таких видів тваринного і рослинного світу.

Аналогічні вимоги стосовно охорони рідкісних, таких, що перебувають під загрозою зникнення, та типових природних рослинних угруповань, які підлягають охороні містяться у Положенні про Зелену книгу України, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 29 серпня 2002 року № 1286 [174], у п. 4 якого визначаються шляхи охорони таких рослинних природних угруповань, зокрема, врахуванні спеціальних вимог щодо їх збереження під час розміщення продуктивних сил, вирішення питань відведення земельних ділянок, розроблення проектної та проектно-планувальної документації, проведення екологічної експертизи тощо, проведення землевласниками або землекористувачами постійного спостереження (моніторингу) за їх станом та ін..

Подібні засади містяться і у Законі України «Про рослинний світ» [230], що визначає обов'язки юридичних та фізичних осіб щодо відтворення природних рослинних об'єктів (статті 23, 24), їх охорони (статті 25-32), здійснення обліку та моніторингу у цій сфері (статті 38, 39), вимоги щодо реалізації окремих функцій екологічного управління на об'єктному рівні передбачено у Розділах 6-7 вказаного закону.

Слід звернути увагу, що питання визначення суб'єктів екологічного менеджменту у сфері лісокористування та перелік повноважень таких суб'єктів більш детально врегульовано у Російській Федерації. Зокрема, у статті 24 Лісового кодексу Російської Федерації від 4 грудня 2006 року (далі – ЛК РФ) [96], суб'єктів екологічного менеджменту у сфері лісокористування визначено основною територіальною одиницею управління у сфері використання, захисту та охорони лісів виступають лісництва та лісопарки, кількість та межі яких визначаються уповноваженим федеральним органом виконавчої влади. Лісництва та лісопарки здійснюють свою діяльність на підставі лісогосподарського регламенту, в якому визначається види лісокористування, обмеження та вимоги щодо захисту та охорони лісів.

Корисним при розгляді вказаного питання може бути досвід правового регулювання Республіки Казахстан. Зокрема, у главі 34 Екологічного кодексу Республіки Казахстан [65] встановлюються екологічні вимоги до використання

лісів та інших об'єктів рослинного світу, та у статті 227 цього кодексу визначені обов'язки лісокористувачів щодо реалізації основних функцій управління, а саме: здійснювати підвищення ресурсного та екологічного потенціалу лісів, надавати інформацію, необхідну для ведення державного обліку лісового фонду, державного лісового кадастру, державного лісового моніторингу тощо.

У галузі охорони, використання і відтворення тваринного світу запровадження систем екологічного менеджменту передбачено статтею 18 Закону України «Про тваринний світ» від 13 грудня 2001 року [237], якою закріплена можливість їх формування суб'єктами, які здійснюють ведення мисливського та рибного господарств, добування диких тварин, використання об'єктів тваринного світу в наукових, культурно-виховних та естетичних цілях.

Детальніше організаційно-правові засади ведення мисливського господарства визначено у Розділі 6 Закону України «Про мисливське господарство та полювання» від 22 лютого 2000 року [210]. Засади систем екологічного менеджменту у складі користувачів мисливських угідь, на нашу думку, визначено у відповідних статтях, зокрема шляхом перерахування зобов'язань організаційного характеру, серед яких, наприклад, розробка проектів організації та розвитку мисливського господарства (ст. 28), створення єгерської служби (ст. 29) та ін.

Необхідність запровадження системи екологічного менеджменту обумовлена і положеннями Закону України «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону біоресурсів» від 8 липня 2011 року [228], оскільки, відповідно до положень статті 1 вказаного закону рибогосподарська діяльність визначається як діяльність юридичних осіб і фізичних осіб-підприємців з вивчення водних біоресурсів, їх охорони, відтворення, спеціального використання, переробки, реалізації виловленої продукції тощо. Така діяльність так само вимагає спеціальних знань, навичок та організаційних дій, реалізація яких можлива в межах систем екологічного менеджменту такого підприємства.

Обов'язки суб'єктів господарювання у галузі охорони, використання і відтворення тваринного світу, особливо тих, що здійснюють ведення

мисливського господарства, рибного господарства, використання корисних властивостей життєдіяльності тварин, добування диких тварин з метою їх утримання і розведення у напіввільних умовах та інших видів використання об'єктів тваринного світу у загальному вигляді визначено положеннями статей 33-35 Закону України «Про тваринний світ» [237]. Засади їх зобов'язань щодо охорони та захисту об'єктів тваринного світу передбачено у статтях 46-54 цього закону, а повноваження щодо реалізації окремих функцій управління на об'єктному рівні – у статтях 55-58 Закону. Статтею 7 Закону України «Про виключну (морську) економічну зону» від 16 травня 1995 року [141] визначено засади збереження і використання рибних та інших живих ресурсів в межах виключної (морської) економічної зони, а статтею 16 цього ж Закону – засади запобігання забрудненню морського середовища.

Вказані положення конкретизовано у спеціальних нормативно-правових актах: в Законі України «Про мисливське господарство та полювання» [210] (статті 21, 30), в Законі України «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів» [228] (статті 15 – 17, 34, 35, 44), Законі України «Про аквакультуру» від 18 вересня 2012 року [140] (ст. 5), Законі України «Про захист тварин від жорстокого поводження» від 12 лютого 2006 року [205] (статті 5, 7-11, 18, 22, 25, 26) та ін.

На нашу думку, системи екологічного менеджменту можуть також впроваджуватись з метою забезпечення належних умов утримання та розведення диких тварин, які перебувають у стані неволі або напіввільних умовах відповідно до Порядку утримання та розведення диких тварин, які перебувають у неволі або в напіввільних умовах, затвердженого наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 30 вересня 2010 року № 429 [193]. Цей порядок встановлює механізм утримання та використання диких тварин, у тому числі занесених до Червоної книги України (п.п. 3.1 – 3.10), та встановлює права та обов'язки їх власників (п.п. 3.11, 4,5), визначає принципи такого утримання, зокрема, обліку та регулювання чисельності таких тварин, обов'язкового виконання їх власниками вимог законодавства, та ін. (п. 2.3).

У сфері геологічного вивчення, використання і охорони надр системи екологічного менеджменту можуть впроваджувати підприємства, установи, організації, громадяни України, а також іноземці та особи без громадянства, іноземні юридичні особи, які відповідно до статті 13 Кодексу України про надра від 27 липня 1994 року [83] виступають суб'єктами права надрокористування.

Такі суб'єкти з метою реалізації прав та дотримання обов'язків надрокористувачів, передбачених статтею 24 Кодексу [83], зобов'язані використовувати надра відповідно до цілей для яких їх було надано, забезпечувати раціональне використання та охорону надр, забезпечувати безпеку людей та навколишнього природного середовища тощо, можуть на власний розсуд розпоряджатись добутими корисними копалинами, а також окрім засобів державного управління у цій сфері створювати на підприємстві та впроваджувати системи екологічного менеджменту з метою оптимізації своєї діяльності та попередження негативного впливу на довкілля.

Окрім того, Гірничим законом України від 6 червня 1999 року [30], чітко передбачено обов'язок підприємств у цій сфері створювати системи заходів щодо безпечної діяльності під час проведення гірничих робіт (ст. 21), систему протиаварійного захисту та безпеки (ст. 25), систему оповіщення про аварії (ст. 28), аварійно-рятувальні служби (формування) (ст. 29), що на нашу думку, якраз є правовою основою впровадження систем екологічного менеджменту на підприємствах такого типу.

Найбільш яскравим прикладом впровадження засад екологічного менеджменту у згаданій сфері, на нашу думку, можна вважати використання надр на основі угод про розподіл продукції. Вказані правовідносини регулюються Законом України «Про угоди про розподіл продукції» від 14 вересня 1999 року [238], який визначає правовий статус інвесторів як суб'єктів екологічного менеджменту в межах окремого об'єкта господарювання, їх права та обов'язки щодо управління підприємством. Відповідно до угоди про розподіл продукції одна сторона – Україна, доручає іншій стороні – інвестору, на визначений строк проведення пошуку, розвідки та видобування корисних копалин на визначеній

ділянці (ділянках) надр та ведення пов'язаних з угодою робіт, а інвестор зобов'язується виконати доручені роботи за свій рахунок і на свій ризик з наступною компенсацією витрат і отриманням плати (винагороди) у вигляді частини прибуткової продукції. Відповідно до статті 1 Закону, інвестор – це громадянин України, іноземець, особа без громадянства, юридична особа України або іншої держави, об'єднання юридичних осіб, створене в Україні або за її межами, що має фінансово-економічні та технічні можливості або відповідну кваліфікацію та визначений переможцем конкурсу.

Права та обов'язки користувачів нафтогазоносними надрами визначені статтями 20, 37, 39 Закону України «Про нафту і газ» від 12 липня 2001 року [213]. Окремо у Розділі 9 визначено обов'язок суб'єктів користування газонасними надрами додержуватись вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища та здійснювати обов'язкову екологічну експертизу проектів на проведення геологорозвідувальних робіт (ст. 45), здійснювати ліквідацію аварійних викидів нафти, газу чи пластової води зі свердловини (ст. 46).

У сфері охорони атмосферного повітря основи запровадження систем екологічного менеджменту в межах підприємства, установи, організації, що здійснює або планує здійснювати викиди в атмосферне повітря передбачено положеннями статті 10 Закону України «Про охорону атмосферного повітря» [218] в якій визначаються обов'язки суб'єктів господарювання здійснювати організаційно-господарські та технічні заходи щодо виконання вимог чинного законодавства у сфері охорони атмосферного повітря.

Правові засади екологічного менеджменту також передбачено шляхом покладення на суб'єктів господарювання, що здійснюють викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря та діяльність яких пов'язана з впливом фізичних та біологічних факторів на його стан, наступних обов'язків щодо реалізації певних функцій екологічного менеджменту: забезпечувати безперебійну ефективну роботу і підтримання у справному стані споруд, устаткування та апаратури для очищення, заздалегідь розробляти спеціальні заходи щодо охорони атмосферного

повітря, забезпечувати здійснення інструментально-лабораторних вимірювань параметрів викидів забруднюючих речовин, забезпечувати розроблення методик виконання вимірювань, що враховують специфічні умови викиду забруднюючих речовин, здійснювати контроль за обсягом і складом забруднюючих речовин та вести їх постійний облік тощо (ст. 10).

Порядок ведення державного обліку об'єктів, які справляють шкідливий вплив на стан атмосферного повітря визначено постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку ведення державного обліку в галузі атмосферного повітря» від 13 грудня 2001 року № 1655 [181], відповідно до п. 4 якого для взяття на державний облік такі об'єкти зобов'язані проводити інвентаризацію видів та обсягів забруднюючих речовин, що викидаються в атмосферне повітря, видів у ступенів впливу на його стан фізичних та біологічних факторів. Суб'єкти екологічного менеджменту після взяття на державний облік об'єктів впливу на атмосферне повітря зобов'язані забезпечувати ведення первинної документації щодо стаціонарних джерел, які справляють шкідливий вплив, роботи установок очищення газів тощо (п.5). Визначення видів та обсягу таких забруднюючих речовин, ступінь їх впливу на довкілля визначаються суб'єктом екологічного менеджменту шляхом проведення безпосередніх інструментальних вимірювань (п. 6).

До зобов'язань суб'єктів екологічного менеджменту у сфері охорони атмосферного повітря належить, також, розроблення нормативів граничнодопустимого рівня впливу фізичних і біологічних факторів стаціонарних джерел забруднення на стан атмосферного повітря, що здійснюється відповідно до Порядку розроблення і затвердження нормативів граничнодопустимого рівня впливу фізичних і біологічних факторів стаціонарних джерел забруднення на стан атмосферного повітря, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 13 березня 2002 року № 300 [190]. Відповідно до п. 5 Порядку, для розроблення нормативів суб'єкту господарювання необхідно провести інвентаризацію стаціонарних джерел забруднення, здійснити оцінку впливу фізичних та біологічних факторів на стан атмосферного повітря, оформити заявку на

нормативи та визначити заходи щодо досягнення нормативів з урахуванням найдосконаліших доступних технологій, охорони атмосферного повітря на випадок виникнення надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, ліквідації причин та наслідків забруднення атмосферного повітря, здійснення контролю за додержанням встановлених нормативів та ін.

Таким чином, на суб'єктів господарювання у сфері охорони атмосферного повітря покладається реалізація майже усіх функцій екологічного управління, проте у межах підприємства (контроль, облік, заходи з охорони навколишнього природного середовища, спостереження, тощо), що дає нам можливість говорити про впровадження та функціонування систем екологічного менеджменту на підприємствах відповідного типу.

У сфері організації, охорони, ефективного використання об'єктів та територій природно-заповідного фонду та інших комплексних об'єктів питання формування систем екологічного менеджменту та реалізації окремих функцій управління підприємствами, установами, організаціями покажемо на прикладі положень Закону України «Про природно-заповідний фонд України» від 16 червня 1992 року [227]. Так, в статті 12 цього Закону, управління територіями та об'єктами природно-заповідного фонду, для яких не створюються спеціальні адміністрації, здійснюється підприємствами, установами та організаціями, у віданні яких перебувають ці території та об'єкти. Для забезпечення управління такими об'єктами можуть створюватись різноманітні управління, підрозділи, відділи та ін.

Відповідно до статті 42 Закону України «Про природно-заповідний фонд України» [227] для ведення наукових досліджень у складі адміністрації об'єктів природно-заповідного фонду створюються відповідні наукові підрозділи, структура, штати, кошторис витрат яких затверджуються органами, у підпорядкуванні яких перебувають зазначені об'єкти природно-заповідного фонду. Також, для вирішення наукових і науково-технічних проблем у природних заповідниках, біосферних заповідниках, національних природних парках, ботанічних садах створюються наукові або науково-технічні ради, до складу яких

включаються провідні науковці та фахівці. Склад таких рад, їх завдання та порядок діяльності визначаються органами, у підпорядкуванні яких перебувають об'єкти природно-заповідного фонду зазначених категорій, тобто суб'єктом екологічного менеджменту даної території. Також, в його розпорядженні, відповідно до статті 47 Закону, можуть знаходитись власні кошти, отримані від наукової, туристично-екскурсійної, рекламо-видавничої та іншої діяльності, що свідчить і про певну економічну самостійність суб'єкта господарювання.

У процесі своєї діяльності адміністрації об'єктів природно-заповідного фонду, а також підприємства, установи та організації у віданні яких вони перебувають реалізують різноманітні функції екологічного менеджменту: моніторинг, облік, контроль, планування, прогнозування та інше. Наприклад, відповідно до статті 59 Закону, суб'єкти екологічного менеджменту здійснюють первинний облік кадастрових відомостей щодо територій та об'єктів природно-заповідного фонду за власний рахунок, відповідно до статті 60 Закону, охорона територій та об'єктів природно-заповідного фонду покладається на підприємства, установи, організації у віданні яких вони перебувають.

Україна є учасницею «Конвенції про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовище існування водоплавних птахів» [239], тому системи екологічного менеджменту можуть впроваджуватись для забезпечення контролю за станом таких водно-болотних угідь. Відповідно до п. 10 Порядку надання водно-болотним угіддям статусу водно-болотних угідь міжнародного значення, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 29 серпня 2009 року № 1287 [188] на всі водно-болотні угіддя складається паспорт, ведення якого здійснюють адміністрації установ природно-заповідного фонду або органи виконавчої влади за погодженням з власниками або користувачами земельних ділянок в межах яких вони розташовані.

Суб'єктом екологічного менеджменту у такому випадку можуть виступати адміністрації установ природно-заповідного фонду або ж спеціально створені відповідальні підрозділи, які, відповідно до наказу Міністерства екології та природних ресурсів України «Про затвердження Структури, змісту і порядку

ведення паспорта водно-болотного угіддя міжнародного значення» від 27 грудня 2002 року № 524 [199], здійснюють ведення паспорту водно-болотного угіддя міжнародного значення та контроль за станом збереження водно-болотних угідь міжнародного значення (п. 3.2), співпрацю з головними організаціями щодо проведення досліджень та моніторингу за екологічним станом водно-болотного угіддя (п. 3.4) та подають пропозиції щодо аналізу якості води в межах водно-болотного угіддя (п. 3.3).

Оскільки, території та об'єкти природно-заповідного фонду мають особливу екологічну, наукову, естетичну, господарську, а також історико-культурну цінність та підлягають комплексній охороні, з метою їх збереження статтею 8 Закону України «Про природно-заповідний фонд України» [227] визначено основні засоби такої охорони, якими повинні керуватись суб'єкти господарювання у процесі здійснення управління у цій сфері: встановлення заповідного режиму, організація систематичних спостережень за станом заповідних природних комплексів та об'єктів, проведення комплексних досліджень з метою розробки наукових основ їх збереження та ефективного використання, додержання вимог щодо охорони територій та об'єктів природно-заповідного фонду під час здійснення господарської, управлінської та іншої діяльності, розробки проектної і проектно-планувальної документації, землевпорядкування, лісовпорядкування, проведення екологічних експертиз, запровадження економічних важелів стимулювання їх охорони, та ін.

У сфері правового забезпечення екологічної безпеки. До цієї групи віднесемо положення Законів України «Про відходи» від 5 березня 1998 року [143], «Про пестициди і агрохімікати» від 2 березня 1995 року [224], «Про об'єкти підвищеної небезпеки» від 18 січня 2001 року [215], «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» від 8 лютого 1995 року [142], «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» від 13 липня 2000 року [207], «Про правовий режим надзвичайного стану» від 16 березня 2003 року [226] та ін.

Так, Законом України «Про відходи» [143] визначено суб'єктів управління, якими можуть бути громадяни України, іноземці та особи без громадянства, а

також підприємства, установи та організації усіх форм власності, діяльність яких пов'язана із поводженням з відходами (ст. 13), їх права та обов'язки (статті 16-17), зокрема щодо ведення обліку відходів, подачі статистичної звітності про їх утворення уповноваженим органам. Такі обов'язки вимагають вчинення певних організаційних дій, оскільки така діяльність, по-перше, має систематичний характер, по-друге, потребує особливих знань та навичок, по-третє, ґрунтується на якісних та кількісних показниках, що передбачає здійснення лабораторних досліджень чи замірів, а тому призначення відповідальної особи, створення лабораторії або вимірювального центру або навіть цілого підрозділу чи відділу, що є власне елементом системи екологічного менеджменту підприємства, є невід'ємною умовою виконання положень Закону України «Про відходи» [143].

Основні обов'язки суб'єктів поводження з відходами визначені у статті 17 конкретизовано у подальших розділах закону у формі функцій екологічного менеджменту, що передбачають організацію роботи підприємства в частині ведення реєстру об'єктів утворення, оброблення та утилізації відходів (ст. 27), ведення реєстру місць видалення відходів (ст. 28), моніторингу місць утворення, зберігання та видалення відходів (ст. 29), інформування про вплив відходів і місць чи об'єктів їх зберігання та видалення на стан навколишнього природного середовища та здоров'я людини (ст. 30), здійснення первинного виробничого контролю (ст. 37).

Окремо варто розглянути положення статті 34 Закону України «Про відходи» [143], в частині обов'язків суб'єктів поводження з відходами щодо запобігання забруднення навколишнього природного середовища та ліквідації наслідків такого забруднення у разі виникнення. Вказана норма передбачає 2 напрями діяльності суб'єкта поводження з відходами. Перший – «запобігати», тобто не допускати, заздалегідь відвертати щось небажане [251, с. 267], та другий – усувати шкідливі наслідки. У обох випадках необхідним є вживання як певних превентивних заходів, так і заходів найшвидшого та ефективного реагування, що розробляється спеціально призначеною особою, або навіть спеціально створеним структурним підрозділом.

Законом України «Про пестициди і агрохімікати» [224] визначено обов'язки суб'єктів господарювання у сфері виробництва, транспортування, торгівлі, зберігання, застосування, утилізації, знищення та знешкодження пестицидів і агрохімікатів (Розділ 4).

Законом України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» [142] визначається правовий статус як суб'єктів екологічного менеджменту юридичних та фізичних осіб, що здійснюють діяльність у сфері використання ядерної енергії та радіаційної безпеки (Розділі 5), їх повноваження у сфері поводження з радіоактивними відходами (Розділ 9), щодо перевезення радіоактивних матеріалів (Розділ 10), та ін.

Обов'язки суб'єктів господарської діяльності, у власності або користуванні яких є хоча б один об'єкт підвищеної небезпеки, визначені у статті 8 Закону України «Про об'єкти підвищеної небезпеки» [215], які конкретизовано у статтях 9-11 закону щодо здійснення ідентифікації, декларування таких об'єктів та розробки планів локалізації та ліквідації аварій на об'єктах підвищеної небезпеки, а також здійснення інформування про свою діяльність (ст. 15).

Статтею 12 Закону України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» [207] визначено обов'язок суб'єктів господарювання утриматись від здійснення окремих видів діяльності в зоні надзвичайної екологічної ситуації, зокрема, будівництва та функціонування об'єктів, що становлять підвищену екологічну небезпеку, використання особливо небезпечних речовин, провадження будь-якої іншої діяльності, що становить підвищену екологічну небезпеку для людей, рослинного, тваринного світу тощо. У випадку введення надзвичайного стану техногенного та природного характеру, відповідно до статті 17 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» [226], встановлюється тимчасова заборона будівництва нових, розширення діючих підприємств та інших об'єктів, діяльність яких не пов'язана з ліквідацією надзвичайної ситуації (п. 3), мобілізація та використання ресурсів підприємств, установ, організацій (п. 6) та зміна режиму їх роботи (п. 7) з метою проведення аварійно-рятувальних та відновлювальних робіт.

Отже, проведене дослідження дозволяє зробити висновок про формування системи правових норм, у яких відбиваються як загальні, так і спеціальні засади про екологічний менеджмент, його форми та види, можливі структури та повноваження осіб, які його здійснюють. Як бачимо, хоча законодавчо терміни «об'єктне екологічне управління», «екологічний менеджмент» досі не знайшли свого закріплення у чинному законодавстві України, однак системний аналіз його положень дозволяє говорити про існування такої системи правових норм, у якій визначаються: а) принципи, що закладають основи функціонування систем екологічного менеджменту, б) загальні засади екологічного управління та екологічного менеджменту в його системі, в) правові засади, особливості формування систем екологічного менеджменту в окремих сферах екологічного права та їх організаційно-правові форми, г) стимули та заохочення до суб'єктів господарювання, які впроваджують системи екологічного менеджменту. Також, законодавством визначено статус суб'єктів екологічного менеджменту, якими можуть бути підприємства, установи, організації, або їх структурні підрозділи, фізичні особи чи їх об'єднання.

Окрім того, аналіз законодавчих засад екологічного управління в цілому, та екологічного менеджменту зокрема, дає нам можливість прийти до висновку про комплексний характер таких правових норм, які формують окремий міжгалузевий підінститут інституту екологічного управління в системі екологічного права України.

Його норми знаходять своє відображення в Загальній частині екологічного права, зокрема, у ній розкривається система органів, їх повноваження, права та обов'язки, основні функції екологічного управління та екологічного менеджменту як його форми, загальні положення щодо права власності та користування природними ресурсами, в Особливій частині, шляхом конкретизації правових засад впровадження систем екологічного менеджменту у сфері використання, охорони та відтворення вод, лісів, земель, об'єктів рослинного та тваринного світу, територіями природно-заповідного фонду та іншими комплексними об'єктами, у сфері забезпечення екологічної безпеки, реагування на надзвичайні

ситуації тощо, та в Спеціальній частині, у межах якої знаходять своє закріплення правові засади впровадження систем екологічного менеджменту за міжнародним та європейським законодавством, зокрема, у в галузі контролю за станом водно-болотних угідь міжнародного значення, управління водними ресурсами за басейновим принципом, положення Міжнародних стандартів серії ISO 14000 та EMAS щодо основних настанов та практичних рекомендацій впровадження систем екологічного менеджменту, заходи заохочення та стимулювання, передбачені в межах окремих програм Європейського Союзу, наприклад, в рамках реалізації принципів Східноєвропейського партнерства тощо.

На нашу думку, видається за доцільне закріпити загальні засади екологічного менеджменту та повноваження структурних підрозділів підприємств, установ, організацій як суб'єктів екологічного менеджменту. Так, статтю 16 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [220] доповнити частиною п'ятою та викласти її в такій редакції: «На засадах сталого розвитку в Україні впроваджуються системи екологічного менеджменту як способу самоорганізації внутрішньо-господарської діяльності суб'єктів господарювання, при якому забезпечується здійснення заходів з охорони навколишнього природного середовища, раціонального та ефективного використання природних ресурсів та гарантування екологічної безпеки. Системи екологічного менеджменту можуть впроваджуватись за рахунок формування спеціальних підрозділів, відділів, служб, лабораторій, або спеціальних відповідальних осіб».

В окремій статті Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [220] пропонується розкрити засади реалізації екологічного менеджменту. З цією метою пропонується доповнити Закон статтею 21-1 та викласти її в такій редакції:

«Стаття 21-1. Повноваження суб'єктів господарювання щодо впровадження систем екологічного менеджменту

Суб'єктами екологічного менеджменту можуть бути:

а) суб'єкти господарювання, які є власниками або користувачами природних ресурсів, об'єктів, діяльність яких становить підвищену екологічну небезпеку відповідно до переліку, що затверджується Кабінетом Міністрів України;

б) суб'єкти господарювання, які здійснюють управління територіями природно-заповідного фонду та іншими комплексними об'єктами;

в) інші суб'єкти господарювання, які впровадили систему екологічного менеджменту.

Суб'єкти екологічного менеджменту мають право:

а) визначати екологічні цілі, аспекти та завдання підприємства, установи, організації;

б) обирати організаційно-правову форму екологічного менеджменту;

в) розробляти та приймати акти локального характеру для регулювання організації та функціонування системи екологічного менеджменту;

г) розробляти плани та програми заходів з організації охорони навколишнього природного середовища, раціонального та ефективного використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки.

Суб'єкти екологічного менеджменту зобов'язані:

а) здійснювати свою діяльність з дотримання законодавчо визначених екологічних нормативів, стандартів, лімітів використання природних ресурсів та інших положень екологічного законодавства, цілей та завдань, екологічної політики;

б) проводити об'єктний моніторинг довкілля;

в) здійснювати первинний облік об'єктів, які справляють або можуть справити шкідливий вплив на здоров'я людей та стан навколишнього природного середовища;

г) вести первинний облік природних ресурсів, рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення об'єктів рослинного та тваринного світу, природних рослинних угруповань, які знаходяться в межах земельних ділянок, що належать суб'єкту екологічного менеджменту на праві власності або користування;

д) розробляти та погоджувати план заходів щодо ліквідації наслідків надзвичайної ситуації у разі її виникнення до початку своєї діяльності,

е) здійснювати первинний (виробничий) екологічний контроль;

Законом можуть бути передбачені інші права та обов'язки суб'єктів екологічного менеджменту».

Висновки до 1 розділу

В рамках проведеного дослідження теоретико-правових засад впровадження систем екологічного менеджменту в Україні встановлено наступне.

1. Питання організації охорони природи цікавили людство завжди, проте активізація наукової думки про це розпочинається лише у 80-х роках ХХ століття. Саме в цей період відбувається формування перших наукових концепцій у галузі екологічного управління, яке в основному зводиться до реалізації екологічної функції державними та самоврядними органами у галузі використання природних ресурсів, охорони довкілля та забезпечення екологічної безпеки. Питання ж екологічного менеджменту у межах цих концепцій розглядається побічно. Аналіз робіт, у яких у тій чи іншій мірі розкривається поняття екологічний менеджмент, дає підстави виокремити три основні напрями досліджень у цій сфері: соціальний, економічний та правовий. Найбільш прийнятним для правового розуміння цієї категорії є економічний напрям, який розглядає екологічний менеджмент як тип управління сучасним виробництвом таким чином, щоб досягти поєднання економічних та екологічних інтересів, зведення до мінімуму ймовірності виникнення екологічних криз і екологічних катастроф, а відповідно і витрат на їх ліквідацію чи попередження та отримання максимального прибутку при мінімальних витратах, тобто запровадження економічного обґрунтованих заходів з охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки таким чином, щоб витратити найменше коштів та отримати найбільше вигоди.

2. Проведено семантичний аналіз понять «впровадження», «менеджмент», «управління» та їх англійських відповідників, співвідношення словосполучень «управління в галузі охорони навколишнього природного середовища», «екологічне управління», «виробниче екологічне управління», «об'єктне екологічне управління», «екологічний менеджмент» та обґрунтовано можливість паралельного вживання таких термінів або заміняти їх зібраним поняттям –

«екологічний менеджмент», що відбиває характер виробничого екологічного управління та об'єктного екологічного управління.

3. Екологічне менеджмент є соціально-правовою категорією, оскільки в його межах здійснюється управління людьми у галузі екології, а відповідно системи екологічного менеджменту є різновидом організаційних соціальних систем відкритого типу, які постійно взаємодіють з навколишнім природним середовищем та функціонують через внутрішні зв'язки між керованою та керуючою підсистемами і чинять взаємний вплив одна на одну.

4. Необхідність закріплення правових основ розробки та впровадження систем екологічного менеджменту передбачено у документах програмного та концептуального характеру, проте, в сучасному законодавстві такі основи не знайшли свого закріплення у формі конкретних правових норм. Правові засади впровадження систем екологічного менеджменту передбачені у чинному законодавстві лише у формі основних прав та обов'язків підприємств, установ, організацій з реалізації функцій екологічного управління на об'єктному рівні, їх організаційних форм. Саме тому важливим етапом впровадження систем екологічного менеджменту є внесення змін та доповнень до чинного законодавства шляхом легалізації офіційного статусу та повноважень суб'єктів господарювання як суб'єктів екологічного менеджменту.

РОЗДІЛ 2. МЕХАНІЗМ ВПРОВАДЖЕННЯ СИСТЕМ ЕКОЛОГІЧНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Словосполучення «механізм впровадження» використовується як в літературі [39, 107], так і в законодавстві [209], проте ґрунтовних досліджень, які б дозволяли пояснити його значення в науці на раніше проводилось. Поняття "впровадження" вже досліджувалось нами у попередньому розділі дисертаційного дослідження та пропонувалося розглядати як процес практичної реалізації теоретичних напрацювань та положень законодавства з питань екологічного менеджменту. «Механізм» у загальних академічних джерелах визначається як: 1) пристрій, що передає або перетворює рух; 2) внутрішня будова, система чого-небудь [251, с. 695]. Рудницький С.В., досліджуючи особливості вживання терміну «механізм» у суспільних науках, провів аналіз підходів до визначення цієї категорії в межах юридичної, економічної, філософської, соціальної та інших наук та прийшов до висновку про існування двох основних підходів до розуміння механізму як: 1) набору певних елементів або 2) їх дію (взаємодію) чи процес [247].

Для цілей нашого дисертаційного дослідження, пропонуємо поєднати запропоновані підходи, та визначити механізм впровадження систем екологічного менеджменту як сукупність елементів, по-перше, як організаційно-правових форм його впровадження (служб, відділів, лабораторій тощо), по-друге, як основних напрямів діяльності, тобто, функцій управління суб'єктів господарювання в межах такої форми, по-третє, як правових стимулів для впровадження таких систем.

2.1 Правові засади впровадження організаційно-правових форм систем екологічного менеджменту

Дослідження правових засад впровадження організаційно-правових форм систем екологічного менеджменту доцільно розпочати з аналізу поняття «організаційно-правова форма». Відповідно до п. 2.1 Класифікації організаційно-правових форм господарювання Державного Класифікатора (ДК) 002:2004, затвердженої наказом Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики від 28 травня 2004 року № 97 [204], організаційно-правова форма господарювання – це форма здійснювання господарської (зокрема підприємницької) діяльності з відповідною правовою основою, яка визначає характер відносин між засновниками (учасниками), режим майнової відповідальності по зобов'язаннях підприємства (організації), порядок створення, реорганізації, ліквідації, управління, розподілу одержаних прибутків, можливі джерела фінансування діяльності тощо.

За аналогією, пропонуємо застосовувати вказану позицію при визначенні організаційно-правової форми системи екологічного менеджменту як юридично закріпленої форми організації здійснення екологічної діяльності суб'єктом внутрішньогосподарських відносин – екологічного відділу, управління, служби, лабораторії тощо.

Враховуючи обмеженість обсягом дисертаційного дослідження, у цьому підрозділі основна увага буде приділена впровадженню систем екологічного менеджменту у вузькому розумінні, тобто в межах конкретних об'єктів управління – підприємств, установ, організацій, їх структурних підрозділів. Окрім того, аналіз організаційно-правових форм нами буде здійснено відповідно до видової класифікації таких систем, запропонованої у попередньому розділі, а саме:

- а) системи екологічного менеджменту у сфері використання, охорони та відтворення природних ресурсів;
- б) системи екологічного менеджменту територій природно-заповідного фонду та інших комплексних об'єктів;
- в) системи екологічного менеджменту у сфері екологічної безпеки.

А. Правові засади організаційно-правових форм впровадження систем екологічного менеджменту у сфері використання, охорони та відтворення природних ресурсів розглянемо на прикладі інтегрованих систем управління водними ресурсами за басейновим принципом.

Як вже зазначалось, правові засади впровадження систем екологічного управління водними ресурсами за басейновим принципом та їх організаційно-правові форми визначено ВК України, Основними засадами (Стратегією) державної екологічної політики України на період до 2020 року [216], Загальнодержавною цільовою програмою розвитку водного господарства та екологічного оздоровлення басейну річки Дніпро на період до 2021 року [149], Концепцією екологічного оздоровлення басейну р. Сіверський Донець [234], положеннями про створення відповідних Басейнових управлінь, іншими підзаконними нормативно-правовими актами тощо.

Системи інтегрованого управління водними ресурсами за басейновим принципом впроваджуються в Україні у формі басейнових управлінь водних ресурсів (далі – БУВР), які створюються у структурі Державного агентства водних ресурсів України (далі – Держводагентство України) та діють на підставі положень, що визначають основні завдання, функції, структуру та повноваження БУВР у галузі використання, охорони та відтворення вод. Так, вже створено басейнові управління водними ресурсами річок Південний Буг [166], Рось [167], Тиса [221], а також Деснянське [169], Дністровсько–Прутське [171], Дніпровське [170], Дунайське [172], Західно–Бузьке [173], Кримське [175], Сіверсько–Донецьке [179] БУВР.

Аналіз структури БУВР дає підстави говорити про те, що загалом всі БУВР подібні за своєю структурою, проте у структурі управління можуть бути деякі відмінності, що обумовлені просторово-територіальним розташуванням річкового басейну, управління яким здійснюється, або його природними особливостями тощо. Тому, для цілей нашого дослідження пропонуємо розглянути організаційно-правову форму впровадження систем екологічного менеджменту на прикладі Басейнового управління р. Південний Буг.

У роботі Басейнового управління водних ресурсів р. Південний Буг можна виокремити два основні напрямки діяльності: експлуатація гідроспоруд та раціональне використання водних ресурсів. Зокрема, у межах першого напрямку у складі БУВР р. Південний Буг створені та функціонують Служба експлуатації та ремонту гідроспоруд, Відділ механізації, енергетики, охорони праці, протипожежної безпеки та цивільної оборони, Гідрогеолого-меліоративний відділ, Служба протиповеневого захисту та Господарсько-технічна служба. Керівництво вказаними підрозділами здійснює Заступник начальника БУВР р. Південний Буг з питань експлуатації.

У межах другого напрямку діяльності функціонують Відділ водних ресурсів, Служба обліку використання вод, Служба річок та техногенної безпеки на водних об'єктах, Басейнова лабораторія моніторингу вод та ґрунтів, а також головний фахівець з охорони навколишнього середовища. Реалізацію повноважень з управління на місцях покладено на Вінницьке, Тульчинське, Ямпільське та Миколаївське регіональні управління водних ресурсів. Керівництво здійснює Заступник начальника БУВР р. Південний Буг з питань водних ресурсів. Також, у складі БУВР р. Південний Буг функціонує Відділ економіки, Відділ бухгалтерського обліку та звітності, Відділ контролю, діловодства, взаємодії зі ЗМІ, фахівець з програмного забезпечення, аудитор, юрисконсульт [259].

Окреме місце в системі менеджменту БУВР р. Південний Буг займає Басейнова рада Південного Бугу. Оскільки Басейнова рада, як консультативно-дорадчий орган, покликана сприяти впровадженню принципів комплексного управління водними ресурсами, її діяльність відіграє важливу роль у реалізації екологічної політики окремими суб'єктами та здійснення ними функцій екологічного управління. Варто відзначити, що Басейнові ради створено ще не у складі всіх БУВР.

Басейнова Рада Південного Бугу створюється згідно з принципами басейнового управління водними ресурсами, закріпленими у Водному кодексі України та Водній Рамковій Директиві ЄС [145], відповідно до яких визначаються стратегії та формуються План управління річковим басейном (ПУРБ) і

Довгострокова цільова басейнова програма розвитку водних ресурсів, а також забезпечується узгодження інтересів та координація дій суб'єктів управління та користування водними ресурсами в межах України на території Хмельницької, Вінницької, Черкаської, Кіровоградської, Одеської та Миколаївської областей, в межах яких розташований басейн Південного Бугу.

До складу Басейнової ради входять заступники голів обласних державних адміністрацій та обласних Рад басейну, представники Міністерства екології та природних ресурсів України і Державного агентства водних ресурсів України, начальники територіальних (обласних) органів Міністерства екології та природних ресурсів України та Держводагентства України, начальники обласних державних екологічних інспекцій басейну, керівники найбільших підприємств-водокористувачів басейну, голова науково-технічної ради при Басейновій Раді Південного Бугу – представник наукової установи, а також представники громадських організацій басейну, які обираються терміном на 3 роки.

Головна мета Басейнової Ради Південного Бугу – створення ефективного організаційного механізму розробки і виконання заходів з поліпшення якості води та екологічного оздоровлення басейну. Відповідно до Положення про Басейнову Раду Південного Бугу [259] серед основних її завдань можна виокремити: 1) участь в організації розробки, розгляду, узгодження та після затвердження реалізації Плану управління річковим басейном (ПУРБ) та Довгострокової цільової басейнової програми розвитку водних ресурсів; 2) сприяння забезпеченню комплексного управління водними ресурсами басейну річки Південний Буг; 3) визначення напрямків і стратегії збалансованого управління водними ресурсами басейну, сприяння у проведенні узгоджених дій для досягнення сталого екологічного стану басейну; 4) покращення якості поверхневих вод, охорона водних ресурсів басейну Південного Бугу; 5) сприяння співпраці органів виконавчої влади, виробничих, наукових та громадських установ, організацій та об'єднань, міжнародних організацій та експертів у забезпеченні покращення екологічного стану басейна Південного Бугу; б) організація взаємодії з питань, пов'язаних зі збором, обміном,

розповсюдженням екологічної та водогосподарської інформації, створенням та оновленням баз даних басейну Південного Бугу; 7) сприяння розробці та реалізації міжнародних програм і проектів із залучення іноземної допомоги для виконання заходів ПУРБ; 8) співпраця з відповідними міжнародними організаціями у сфері водних ресурсів з питань розробки програм (проектів), отримання технічної та фінансової допомоги для забезпечення оздоровлення басейну та ін.

Впровадження систем екологічного менеджменту у межах окремих управлінь може здійснюватись і в межах відокремлених підрозділів з міжнародного співробітництва. Зокрема, у структурі Басейнового управління р. Тиси, створеного наказом Державного агентства водних ресурсів України від 30 серпня 2011 року № 149 [9] діє Відділ міжнародного співробітництва. Це обумовлено специфічним географічним розташуванням Закарпатської області та басейну річки Тиса та необхідністю виконання положень п. 5 ст. 3 Водної Рамкової Директиви ЄС [145], відповідно до якого, там, де район басейну ріки простягається за межі території Співтовариства, зацікавлена держава-член або держави-члени докладають зусиль, щоб налагодити належну координацію з відповідними державами, що не є державами-членами, для досягнення цілей цієї Директиви у всьому районі басейну ріки. Головне завдання Відділу міжнародного співробітництва – організація роботи по здійсненню зовнішніх зв'язків БУВР Тиси з сусідніми водогосподарськими організаціями з питань водного господарства на прикордонних водах та міжнародними неурядовими організаціями в галузі водного господарства. У межах своєї діяльності БУВР Тиси здійснює прикордонне співробітництво з органами управління у сфері водного господарства Угорської Республіки, Словацької Республіки та Румунії.

Українсько-угорське співробітництво здійснюється в рамках реалізації Угоди між Урядом України та Урядом Угорської Республіки з питань водного господарства на прикордонних водах підписаної 28 липня 1993 року [268]. Головними напрямками українсько-угорського двостороннього співробітництва є здійснення узгодженої водогосподарської та водоохоронної діяльності обох

Сторін на водотоках спільного користування, проведення регулярного обміну інформацією про кількісний і якісний стан водних ресурсів та їх раціональне використання. В рамках вказаної Угоди, за регіональним принципом було сформовано 3 спільні робочі групи: з питань протипаводкового захисту, з обміну гідрометеорологічною інформацією, з контролю якості прикордонних вод.

Українсько-словацьке співробітництво здійснюється на підставі Угоди між Урядом України та Урядом Словацької Республіки з питань водного господарства на прикордонних водах [267], підписаної в м. Братислава 14 червня 1994 року. З метою реалізації положень Угоди створено Українсько-Словацьку Комісію по прикордонних водах.

Українсько-румунське співробітництво між водогосподарськими організаціями здійснюється відповідно до Угоди між Урядом України та Урядом Румунії про співробітництво в галузі водного господарства на прикордонних водах [266], підписаної 30 вересня 1997 року в м. Галац, Румунія. Для практичного виконання Угоди Сторони сформували за басейновим принципом три комплексні робочі групи, а саме: по басейну р. Тиса, по басейнах річок Прут і Сірет та по басейну р. Дунай. До складу кожної з робочих груп входять представники регіональних управлінь водного господарства, екологічної безпеки, Гідрометцентру, надзвичайних ситуацій та цивільного захисту населення. Робочі групи здійснюють обмін метеорологічними та гідрологічними даними між Україною та Румунією, оцінку якості прикордонних вод, співробітництво з питань захисту від паводків на водотоках і внутрішніх водах.

Аналізуючи структуру, повноваження та основні напрямки роботи БУВР Тиси та БУВР р. Південний Буг, з точки зору інституційної складової організаційно-правових засад впровадження системи екологічного менеджменту, у структурі БУВР можна виокремити такі основні складові: 1) структурні підрозділи, що відповідають за експлуатацію водогосподарських систем, 2) структурні підрозділи, що відповідають за раціональне використання, відтворення та охорону вод, 3) структурні підрозділи, що здійснюють міжнародне співробітництво (залежно від територіального розташування об'єкту управління),

4) спеціальні лабораторії моніторингу вод та ґрунтів, 5) допоміжні структурні підрозділи, що забезпечують функціонування усієї системи екологічного менеджменту управління (відділ економіки, юридичний відділ, бухгалтерія та ін.), 6) консультативно-дорадчі органи, зокрема, Басейнова рада тощо.

Організаційно-правову форму впровадження систем екологічного менеджменту для управління окремими природними ресурсами, зокрема, лісами можна розглянути на прикладі окремих відділів обласних управлінь лісового та мисливського господарства. Так, цікавою з точки зору впровадження систем екологічного управління може бути структура територіальних органів Державного агентства лісових ресурсів України, зокрема, Закарпатського обласного управління лісового та мисливського господарства, у складі якого серед інших діють відділ лісового та мисливського господарства, відділ охорони, захисту лісу та внутрішнього аудиту, відділ лісових ресурсів та охорони праці [133]. У складі Київського обласного та по м. Києву управління лісового та мисливського господарства діють сектор мисливського господарства, відділ лісового господарства, сектор охорони та захисту лісів, сектор лісових ресурсів, сектор внутрішнього аудиту та ін. [134]. Таким чином, як бачимо у складі таких управлінь створено відособлені структурні підрозділи, що відповідають за різні напрями використання, охорони та захисту лісових ресурсів. На нашу думку, видається за можливе впровадити системи екологічного менеджменту на підприємствах відповідного типу або у межах відділу охорони та захисту лісів, або шляхом створення відособленої екологічної служби, на яку покласти повноваження з охорони, захисту та відтворення лісів, збереження біологічного різноманіття, здійснення моніторингу та обліку лісів, лісорозведення та лісовідновлення, внутрішнього аудиту, планування тощо.

Б. Організаційно-правові форми впровадження систем управління територіями природно-заповідного фонду та іншими комплексними об'єктами розглянемо на прикладі систем екологічного менеджменту територій та об'єктів природно-заповідного фонду (далі – ПЗФ), як територій, що за своїм статусом потребують особливо ретельної охорони, захисту, режиму використання та

управління. Деякі науковці, зокрема, Б. Хомин, навіть говорять про існування спеціального напрямку в екологічному управлінні – ландшафтно-екологічного менеджменту [272]. І, хоча законодавством впровадження систем екологічного менеджменту для управління територіями та об'єктами ПЗФ прямо не передбачено, система управлінських взаємозв'язків, що виникає у процесі такого управління, на нашу думку, відповідає усім ознакам систем екологічного менеджменту.

Відповідно до статті 12 Закону України «Про природно-заповідний фонд» [227], управління територіями та об'єктами ПЗФ, здійснюється спеціальними адміністраціями, або підприємствами, установами та організаціями, у віданні яких перебувають ці території та об'єкти. структура ч. 3 цієї ж статті, в якій вказано, що до складу спеціальної адміністрації по управлінню територіями та об'єктами ПЗФ входять відповідні наукові підрозділи, служби охорони, господарського та іншого обслуговування, які, у свою чергу, і складають систему екологічного менеджменту території чи об'єкта ПЗФ. Завдання, науковий профіль, характер функціонування, режим територій та об'єктів природно-заповідного фонду визначаються у положеннях про них, що розробляються та затверджуються відповідними органами влади (ст. 5).

На нашу думку, серед завдань впровадження систем екологічного менеджменту для управління територіями та об'єктами ПЗФ можна визначити збереження територій та об'єктів природно-заповідного фонду (ст. 8). Відповідно до положень статті 8, таке збереження здійснюється, зокрема, шляхом встановлення заповідного режиму. Режим територій та об'єктів природно-заповідного фонду це сукупність науково-обґрунтованих екологічних вимог та правил, які визначають правовий статус, призначення цих територій та об'єктів, характер допустимої діяльності в них, порядок охорони, використання і відтворення їх природних комплексів (ст. 14).

Необхідність дотримання режиму природно-заповідного фонду, тобто виконання таких екологічних норм і правил та контроль за їх виконанням обумовлюють необхідність впровадження системи екологічного менеджменту у

формі екологічної служби, управління, або відділу в межах підприємств, установ та організацій, що здійснюють управління територіями або об'єктами ПЗФ. На таку екологічну службу можуть покладатись і обов'язки щодо охорони територій та об'єктів ПЗФ (ст. 60).

У межах спеціальних адміністрацій, що здійснюють управління територіями або об'єктами ПЗФ, впровадження систем екологічного менеджменту можливе у формі служби охорони об'єкту або території ПЗФ шляхом розширення повноважень служби у сфері екології.

Відповідно до статті 60 Закону України «Про природно-заповідний фонд України» [227], охорона природних заповідників, біосферних заповідників, національних природних парків, ботанічних садів, дендрологічних парків, зоологічних парків, парків-пам'яток садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення, регіональних ландшафтних парків, управління якими здійснюється спеціальними адміністраціями, покладається на служби їх охорони, які входять до складу служби державної охорони природно-заповідного фонду України.

Організаційно-правові засади діяльності служби державної охорони природно-заповідного фонду України визначено у статтях 61, 61-1 Закону України «Про природно-заповідний фонд України» [227], а також у Положенні про службу державної охорони природно-заповідного фонду України, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 14 липня 2000 року № 1127 [231].

Згідно з Додатком до Положення, яким визначено перелік підрозділів і посадових осіб, які входять до складу служби державної охорони природно-заповідного фонду України, служба державної охорони природного заповідника, біосферного заповідника, національного природного парку, регіонального ландшафтного парку складається з: 1) директора, 2) головного природознавця, 3) відділу або сектору державної охорони природно-заповідного фонду, 4) начальника філіалу, начальника природоохоронного науково-дослідного відділення та його заступника, 5) начальника та майстра пожежної

природоохоронної станції, 6) інженера з охорони природних екосистем, 7) інженера з охорони тваринного світу, 8) майстра з охорони природи, 9) інспектора з охорони природно-заповідного фонду, 10) пожежника, 11) пожежного спостерігача.

Пропонуємо розглянути впровадження систем екологічного менеджменту об'єктів та територій природно-заповідного фонду на прикладі Національного природного парку «Олешківські піски» (далі – НПП «Олешківські піски»), який було створено указом Президента України «Про створення національного природного парку «Олешківські піски» від 23 лютого 2010 року № 221/2010 [232].

До системи управління НПП «Олешківські піски» входять: директор, заступник директора – головний природознавець, головний бухгалтер, сектор економіки та маркетингу, науково-дослідний відділ, відділ державної охорони природно-заповідного фонду, завідувач відділу еколого-освітньої роботи та рекреаційного благоустрою, науково-дослідне природоохоронне відділення «Раденське», науково-дослідне природоохоронне відділення «Беркут», господарський відділ [176]. На нашу думку, впровадження системи екологічного менеджменту тут може мати місце шляхом покладення відповідних повноважень або на заступника директора – головного природознавця, або на відділ державної охорони природно-заповідного фонду. Розглянемо роботу останнього більш детально.

Згідно з пунктом 5 Положення «Про національний природний парк «Олешківські піски», затвердженого наказом Міністерства екології та природних ресурсів 30 вересня 2011 року № 363 [176], охорона території НПП «Олешківські піски» покладається на службу його охорони, що входить до складу служби державної охорони природно-заповідного фонду України. Службу державної охорони НПП «Олешківські піски» (далі – служба Держохорони) очолює директор НПП, який несе повну відповідальність за організацію її діяльності та забезпечення додержання режиму території, а також збереження, відтворення та раціональне використання природних комплексів і ресурсів у межах його території. Основними завданнями служби державної охорони є: забезпечення

додержання режиму охорони території та природних об'єктів на території НПП, а також попередження та припинення порушень природоохоронного законодавства на території НПП.

На відміну від НПП «Олешківські піски», система управління Біосферного заповідника «Асканія-Нова» імені Ф.Е. Фальц-Фейна (далі – Біосферний заповідник) має дещо іншу структуру. Так, відповідно до п. 3.2 Положення про Біосферний заповідник «Асканія-Нова» імені Ф.Е. Фальц-Фейна, затвердженого наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 6 квітня 2009 року № 159 [131], управління біосферним заповідником здійснюється спеціальною адміністрацією на чолі з директором. Як визначено п. 4.21 Положення, охорона території Біосферного заповідника покладається на службу державної охорони природно-заповідного фонду.

Окрім того, з метою ведення моніторингу та здійснення науково-дослідних робіт у складі Біосферного заповідника функціонують 3 лабораторії – Лабораторія біологічного моніторингу та заповідного степу, Лабораторія збереження різноманіття диких тварин та Лабораторія дендрологічного парку, які організаційно об'єднані у Науковий відділ (п. 5.5 Положення).

Отже, екологічний менеджмент у межах Біосферного заповідника здійснюється Службою державної охорони, яку очолює директор біосферного заповідника та Науковим відділом, який очолює заступник директора з наукової роботи. На нашу думку, саме у межах цих двох підрозділів доцільно було б впровадити систему екологічного менеджменту шляхом їх об'єднання у межах, зокрема, екологічної служби Біосферного заповідника, що дозволить забезпечити більш ефективне керівництво та скоординовану роботу працівників служби у галузі охорони навколишнього природного середовища, раціонального та ефективного використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки.

Правовою основою для впровадження системи екологічного менеджменту в межах об'єкту чи території природно-заповідного фонду, на нашу думку, може бути Проект організації території установи природно-заповідного фонду,

розроблений відповідно до вимог статей 16, 18, 21, 24 Закону України «Про природно-заповідний фонд України» [227] та наказу Міністерства охорони навколишнього природного середовища України «Про затвердження Положень про Проекти організації територій установи природно-заповідного фонду України» від 6 липня 2005 року № 245 [178]. Зокрема, відповідно до п. 1.3 Положення про Проект організації території природного заповідника та охорони його природних комплексів [178], проект організації території розробляється з метою визначення і обґрунтування заходів, які передбачається здійснити протягом п'яти років, щодо провадження діяльності, охорони, відтворення та використання природних комплексів та об'єктів, а також визначення та обґрунтування стратегії розвитку природного заповідника на десять років. Як визначено у п. 1.6, основними завданнями такого проекту є визначення стратегії розвитку заповідника на 10 років, встановлення режиму охорони та відтворення природних комплексів і об'єктів заповідника та планування його території, визначення конкретних, ефективних заходів з розвитку заповідника, охорони та відтворення його природних комплексів та об'єктів на п'ять років.

Процедура розробки такого Проекту організації території, згідно з п.2.2 Положення [178], містить шість основних стадій: збір даних, визначення пріоритетів та проблем, визначення стратегії розвитку заповідника на десять років, розроблення п'ятирічного плану заходів, узагальнення засобів та ресурсів, необхідних для виконання Проекту організації території, підготовка необхідної документації. Значна увага приділяється управлінню заповідником, наприклад, оцінка діючої системи управління, зокрема, в частині проведення аналізу сильних та слабких сторін управління та адміністрування заповідника здійснюється на стадії визначення пріоритетів та проблем, загальний опис діючої системи управління та участі у ньому заінтересованих осіб здійснюється на стадії узагальнення засобів та ресурсів, необхідних для виконання Проекту організації території протягом перших 5 років його впровадження, тут же міститься інформація про заплановану організаційну структуру заповідника, потреби у працівниках, кадрову політику та потреби у навчанні чи підвищенні кваліфікації

робітників, а також визначаються основні індикатори, згідно з якими буде здійснюватись оцінка ефективності впровадження Проекту організації території заповідника.

Таким чином, сучасне законодавство, зокрема Закон України «Про природно-заповідний фонд України» [227], містить усі передумови для забезпечення процесу впровадження систем екологічного менеджменту для управління територіями та об'єктами ПЗФ. Система екологічного менеджменту у межах підприємства, установи, організації, що здійснює управління територією чи об'єктом ПЗФ може впроваджуватися у формі окремо створеного підрозділу, а в межах спеціальної адміністрації – шляхом покладання додаткових повноважень на Службу державної охорони такого об'єкту чи території, а правові засади впровадження систем екологічного менеджменту можуть визначатись Проектом організації території відповідного об'єкту.

В. Далі пропонуємо розглянути правові засади впровадження організаційно-правових форм систем екологічного менеджменту на підприємствах, в установах та організаціях, що здійснюють екологічно небезпечну діяльність та, зокрема, викиди у атмосферне повітря. Такі правові засади окрім спеціалізованих нормативно-правових актів, визначаються також, національними стандартами серії ДСТУ ISO 14000, які містять вимоги, настанови та рекомендації щодо впровадження систем екологічного менеджменту на підприємствах, в установах та організаціях відповідного типу, та положеннями Господарського кодексу України [31], в статті 64 якого визначені організаційні засади діяльності підприємства, та закріплено можливість підприємств самостійно визначати свою організаційну структуру та складатися з виробничих структурних підрозділів (виробництв, цехів, відділень, дільниць, бригад, бюро, лабораторій тощо), а також з функціональних структурних підрозділів апарату управління (управлінь, відділів, бюро, служб тощо). Функції, права та обов'язки таких структур визначаються положеннями про них. Системи локального менеджменту підприємств з різною галузевою належністю можуть різнитись за своєю структурною чи функціональною спрямованістю.

Тому, на підставі аналізу положень статті 10 Закону України «Про охорону атмосферного повітря» [218], якою передбачено обов'язок підприємств, установ, організацій здійснювати організаційно-господарські, технічні та інші заходи у галузі охорони атмосферного повітря, структура екологічної служби підприємства, установи, організації у межах яких впроваджено систему екологічного менеджменту може виглядати наступним чином.

Відповідно до вимог статті 10, якими передбачено обов'язок підприємства, установи, організації забезпечувати безперебійну ефективну роботу і підтримання у справному стані споруди, устаткування та апаратури для очищення викидів і зменшення рівнів впливу фізичних та біологічних факторів, передбачається створення *технічного відділу*.

За таким же принципом, керуючись наступними частинами статті 10 Закону України «Про охорону атмосферного повітря» [218] можна вести мову про необхідність створення *відділу моніторингу та контролю*, який може «...здійснювати контроль за обсягом і складом забруднюючих речовин, що викидаються в атмосферне повітря, і рівнями фізичного впливу та вести їх постійний облік», здійснювати виробничий контроль за охороною атмосферного повітря відповідно до положень статті 29 Закону України «Про охорону атмосферного повітря» [218].

Наступними положеннями статті 10 визначено необхідність створення *відділу техногенної безпеки*, метою якого буде «...розробка спеціальних заходів щодо охорони атмосферного повітря на випадок виникнення надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру та ліквідації їх причин та наслідків», а також *лабораторії* для «...здійснення інструментально-лабораторних вимірювань параметрів викидів забруднюючих речовин стаціонарних і пересувних джерел та ефективності роботи газоочисних установок».

Впровадження системи екологічного менеджменту передбачає повноваження і для *юридичної служби*, наприклад, забезпечувати питання щодо отримання дозвільних документів для провадження обраного виду діяльності, розробки внутрішньої нормативно-правової бази, у тому числі і для впровадження

системи екологічного менеджменту, здійснювати представництво суб'єкта господарювання у відносинах з органами державної влади, місцевого самоврядування, іншими підприємствами, особами, організаціями, судами тощо.

Для забезпечення єдиного порядку розробки та впровадження системи екологічного управління необхідно встановити належні вимоги для усіх структурних елементів підприємства. Не залежно від сфери діяльності підприємства, встановлення загального напрямку діяльності та розробка екологічної політики суб'єкта управління, за загальним правилом, має покладатись на вище *керівництво* (президент компанії, виконавчий директор, тощо). Моніторинг функціонування системи екологічного менеджменту має здійснювати керівник *екологічної служби*, дотримання вимог системи екологічного менеджменту – обов'язок усіх працівників. У складі екологічної служби з метою контролю за технічними аспектами запроваджується посада *головного інженера*, а для проведення різного роду вимірювання та аналізу продукції чи якості послуг створюється *лабораторія*.

Відповідно до п. 4.1.1. «Модель системи екологічного управління» ДСТУ ISO 14004:2006 «Системи екологічного управління – Загальні настанови щодо принципів, систем та засобів забезпечення» [117], вже впроваджені системи екологічного менеджменту охоплюють такі основні аспекти управління, як: планування, виконання, перевірка, реалізація. Впровадження системи екологічного менеджменту повинно здійснюватись у декілька етапів: 1) формування екологічної політики підприємства; 2) створення системи екологічного менеджменту; 3) перевіряння та аналізування з боку керівництва; 4) постійне поліпшення роботи системи екологічного менеджменту. Розглянемо можливі варіанти реалізації вказаних етапів на практиці [117].

Поняття «екологічна політика», яке міститься у п. 3.13 ДСТУ ISO 14004:2006 «Системи екологічного управління – Загальні настанови щодо принципів, систем та засобів забезпечення» [117], визначається як загальні наміри та спрямованість організації стосовно своїх екологічних характеристик, офіційно проголошені найвищим керівництвом. Під екологічними характеристиками тут

розуміються вимірні результати управління організації своїми екологічними аспектами (п. 3.11), а екологічні аспекти, в свою чергу, визначаються як елемент діяльності організації, її продукції чи послуг, який може взаємодіяти з довкіллям (п. 3.7).

Формування екологічної політики підприємства, на нашу думку, умовно можна розподілити на 2 етапи: власне формування, що передбачає визначення цілей, мети та завдань підприємства у екологічній сфері, та юридичне закріплення такої політики у формі відповідного документу, яким може бути рішення вищого керівництва, наказ директора, постанова загальних зборів тощо за назвою: «Про визначення основних напрямів екологічної політики», «Основні засади екологічної політики», «Про екологічну політику підприємства», «Екологічна політика» тощо.

Розробляючи екологічну політику, підприємство повинне, ґрунтуючись на особливостях своєї діяльності: 1) визначити основні екологічні впливи на навколишнє природне середовище, що можуть виникати у процесі діяльності (забруднення повітря, утворення та накопичення відходів, скидання зворотних вод, застосування шкідливих хімічних речовин тощо); 2) визначити свої зобов'язання у вигляді конкретних кількісних показників, щодо зниження шкідливого впливу на довкілля, скорочення споживання природних ресурсів та ін. (наприклад, усунення джерела відходів, повторне використання матеріалів, зниження споживання води, та ін.); 3) врахувати інтереси зацікавлених сторін (природоохоронні організації, місцеве населення); 4) з'ясувати вимоги законодавства у відповідній сфері; 5) задекларувати свій обов'язок слідувати таким вимогам. Окремим пунктом слід призначити особу, відповідальну за реалізацію екологічної політики.

Проте на практиці суб'єкти господарювання у екологічній політиці підприємства, як правило, визначають лише мету та принципи, на яких базується їх діяльність. Так, наприклад, Публічне акціонерне товариство «Дніпроазот», як багатопрофільне підприємство, основним напрямом діяльності якого є випуск хімічної продукції, у своїй екологічній політиці метою діяльності визначило

забезпечення випуску конкурентоспроможної продукції з одночасним зниженням шкідливого впливу на навколишнє природне середовище, дотриманням всіх норм і вимог екологічної безпеки процесів виробництва, що забезпечують імідж підприємства. В документі також зазначається про розробку та впровадження системи екологічного менеджменту, що успішно функціонує на підприємстві відповідно до вимог міжнародного стандарту ISO 14001:2004 [55].

Деякі підприємства у екологічній політиці визначають і взяті на себе зобов'язання щодо охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки. Зокрема, товариство з обмеженою відповідальністю "НДВП "Екологія" згідно з положеннями своєї екологічної політики зобов'язується здійснювати виробничі процеси керуючись пріоритетністю енерго- і ресурсозберігання, раціонального використання природних ресурсів, сировини, матеріалів, удосконалювати екологічну політику і процеси системи екологічного менеджменту з метою підвищення загальної ефективності екологічної діяльності підприємства тощо. Прийнята екологічна політика є основою для функціонування системи екологічного менеджменту, всі рішення керівників та персоналу базуються на ній. Керівництво підприємства бере на себе зобов'язання постійно вдосконалювати й підвищувати результативність системи екологічного менеджменту [57].

Товариство з обмеженою відповідальністю «Лакофарбовий завод «Аврора» у своїй екологічній політиці, враховуючи специфіку своєї діяльності визначило пріоритети у сфері охорони довкілля, а саме: зменшення викидів у в атмосферне повітря, раціональне використання матеріальних і паливно-енергетичних ресурсів, запобігання надзвичайним ситуаціям, що можуть спричинити шкоду навколишньому природному середовищу [56].

Таким чином, на нашу думку, екологічна політика підприємства може розглядатись як система розроблених та затверджених уповноваженим органом підприємства, установи, організації заходів щодо принципів, завдань, зобов'язань або пріоритетів суб'єкта господарювання у сфері охорони навколишнього

природного середовища, раціонального використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки.

Наступним етапом реалізації положень екологічної політики суб'єкта господарювання, на нашу думку, може бути видання відповідного наказу, який за назвою може бути таким: «Про створення системи екологічного менеджменту», «Про екологічну службу», «Про створення системи екологічного управління» тощо.

Такий наказ повинен визначати: 1) особу, відповідальну за створення та керівництво служби, її заступника чи заступників; 2) правові засади утворення відповідного підрозділу; 3) штатний розпис. На основі відповідного наказу новопризначений керівник служби протягом встановленого терміну (наприклад, один місяць) розробляє та подає на розгляд вищого керівництва Положення про систему екологічного менеджменту (службу, управління, відділ тощо). У Положенні мають визначатися завдання, структура служби/управління/відділу, принципи її функціонування, права та обов'язки працівників, процедура контролю та нагляду за їх діяльністю, заходи відповідальності та ін. Важливо, щоб враховуючи сферу діяльності підприємства, установи, організації, такий відділ очолював фахівець-управлінець (менеджер), або фахівець в галузі використання природних ресурсів чи охорони навколишнього природного середовища, тобто еколог. Іншими словами, керівництво екологічною службою, впровадженої в організацію системи екологічного менеджменту повинно мати спеціальні знання та навички за спеціальністю «Менеджмент природоохоронної діяльності» та «Менеджмент у виробничій сфері».

Слід зазначити, що враховуючи зростаючу кількість суб'єктів господарювання, які впровадили або планують впровадити такі системи, протягом останніх років в Україні все більше вищих навчальних закладів починають здійснювати підготовку фахівців у цій галузі. Зокрема, підготовку менеджерів здійснює Донецький державний університет управління [42], Львівський національний університет «Львівська політехніка» [102], Національний університет водного господарства та природокористування [115], Одеський

державний екологічний університет [124] та ін. Окрім того, підготовка висококваліфікованих менеджерів-екологів може здійснюватись в рамках таких напрямів як «Лісове і садово-паркове мистецтво», «Екологія, охорона навколишнього середовища та збалансоване природокористування», «Водні біоресурси і аквакультура» тощо [114], здобуття яких можливе, наприклад, у Національному університеті біоресурсів та природокористування.

З метою досягнення безперебійної та стабільної роботи впровадження в організацію системи екологічного менеджменту, згідно із стандартом має здійснюватися систематична перевірка, аналіз та постійне поліпшення роботи системи екологічного менеджменту з боку вищого керівництва (п. 4.1 ДСТУ ISO 14004:2006 [117]), яке залежно від типу та організаційно-правової форми суб'єкта господарювання може представляти президент, директор, виконавчий директор, голова ради директорів тощо. Впровадження системи екологічного менеджменту на підприємстві відбувається в наслідок прийняття керівництвом рішення про прийняття на себе певних зобов'язань у галузі охорони навколишнього природного середовища.

Відповідно до п. 4.1.4. ДСТУ ISO 14004:2006 [117], організація, яка не має системи екологічного управління, повинна оцінити свій поточний стан щодо довкілля: треба розглянути екологічні аспекти діяльності організації, її продукції та послуг як основу для створення системи екологічного управління. Якщо ж систему екологічного менеджменту на підприємстві уже впроваджено, все одно доцільно провести аналіз поточної діяльності з метою виявлення недоліків та їх подальшого усунення.

Відповідно до п. 4.6.2 ДСТУ ISO 14004:2006 [117], постійне поліпшення є основною ознакою дієвої системи екологічного менеджменту. Постійне поліпшення досягається шляхом встановлення бажаних показників та вжиття заходів для їх досягнення. наприклад. У Таблиці А. 2 ДСТУ ISO 14004:2006 [116] містяться приклади такого постійного поліпшення. Зокрема, якщо суб'єкт господарювання здійснює зворотне скидання нагрітої води, ціллю є мінімізація негативного впливу підвищеної температури вивідних стоків на якість

водозабірною басейна, а завданням – зниження середньої температури води на 1 градус до 2016 року, за допомогою розробки технологій використання тепла від стічних вод.

З метою законодавчого закріплення правових засад впровадження організаційно-правових форм систем екологічного менеджменту, пропонуємо доповнити положення статті 10 Закону України «Про охорону атмосферного повітря» [218] відповідним пунктом із зазначенням вимоги щодо обов'язковості створення системи екологічного менеджменту у складі суб'єкта, який здійснює або планує здійснювати викиди в атмосферне повітря та викласти його у такій редакції: *«розробляти засади екологічної політики, впровадити систему екологічного менеджменту, на яку покласти обов'язки з реалізації функцій управління у цій сфері».*

Оскільки аналогічні положення щодо впровадження систем екологічного менеджменту містяться і у Законі України «Про відходи» [143], пропонуємо також доповнити статтю 15 Закону України «Про відходи» [143] пунктом "г": *«розробляти засади екологічної політики, створювати систему екологічного менеджменту, на яку покладати обов'язки з реалізації функцій управління у цій сфері».*

З метою реалізації вказаних положень, видається за доцільне розробка Кабінетом Міністрів України типового положення «Про обов'язкову систему екологічного менеджменту». Положення повинне включати: нормативно-правові засади створення та впровадження системи екологічного менеджменту, призначення керівника структурного підрозділу, визначати штатний розпис, окреслювати завдання, мету діяльності та структуру служби/управління/відділу, права та обов'язки працівників, процедуру контролю та нагляду за їх діяльністю, заходи відповідальності та ін.

Проведене дослідження правових засад впровадження систем екологічного менеджменту показало, що сучасне законодавство в загальному плані окреслює шляхи створення та функціонування різноманітних форм таких систем. Так, у природо ресурсній сфері утворення таких систем обумовлено виконанням

природо користувачами подвійних функцій: з одного боку – забезпечення завдань державної політики в конкретній галузі, з іншого, – реалізацією завдань суб'єктів господарювання, на яких лежать зобов'язання не лише одержання прибутку від своєї діяльності, але й обов'язки щодо ефективного та раціонального використання природних ресурсів, їх відновлення та відтворення. Тому створення системи екологічного менеджменту відповідної форми має забезпечити баланс економічних та екологічних інтересів у такій царині.

У сфері використання та охорони унікальних природних комплексів та ландшафтів відповідні системи екологічного менеджменту дозволяють забезпечити мету і завдання створення таких об'єктів та територій відповідно до положення про них.

У сфері забезпечення екологічної безпеки впровадження таких систем найбільш необхідне, з огляду на всебічне виконання суб'єктами господарювання, особливо тих видів діяльності, які включені до спеціальних Переліків, вимог екологічного законодавства з метою недопущення їх порушень та виникнення екологічної шкоди. Саме в цій сфері впровадження системи екологічного менеджменту повинно здійснюватись у декілька етапів: 1) формування екологічної політики підприємства; 2) створення системи екологічного менеджменту; 3) перевірка та аналіз з боку керівництва; 4) постійне поліпшення роботи системи екологічного менеджменту.

2.2 Правове регулювання функцій екологічного менеджменту

Аналіз функцій екологічного менеджменту видається доцільним розпочати із хоча б поверхової репрезентації самого поняття «функція». У цьому зв'язку можемо говорити про те, що в юриспруденції на разі існує чимало теоретичних розвідок, автори яких так чи інакше розглядають проблеми функцій різноманітних правових інститутів. У цьому зв'язку, для прикладу, можна згадати категорії «функції права», «функції держави», «функції державних органів», «функції органів управління», «функції конституційної юрисдикції», «функції

територіальної громади», «функції політичних партій» тощо [263]. Вочевидь, смислове тлумачення щодо розуміння загальної категорії «функцій» може бути екстрапольоване і при репрезентації поняття та системи «функцій екологічного менеджменту».

Варто відзначити, що поняття «функція» не є суто юридичним, а радше може вважатися запозиченим з інших наук. Так, у словнику російського філолога В. Даля це поняття визначається через математичний вираз: функція, що позначає «дію над кількостями» і виражає залежність однієї змінної величини від іншої, тобто ту залежність, коли при зміні однієї величини інша величина також змінюється певним чином» [37].

Філософське тлумачення категорії «функція» (від лат. *functio* – здійснення, виконання) позначає відношення двох (груп) об'єктів, в якому зміна одного з них призводить до зміни іншого. Функція має визначення з точки зору наслідків (позитивних чи негативних – дисфункціональних чи нейтральних – функціональних), спричинених зміною одного параметру в інших параметрах об'єкта (функціональність), чи взаємозв'язку окремих частин у рамках певного цілого (функціонування) [28].

Отже, «функція» в юридичному значенні є похідним поняттям від математичної, філософської, соціологічної та іншої категорії «функції». Наприклад, з погляду теорії держави і права функція означає напрям, предмет діяльності того чи іншого політико-правового інституту, зміст цієї діяльності, її забезпечення. Саме в цьому сенсі говориться про функцію держави, уряду, міністерства, інших державних органів [139], врешті-решт – про функції окремих видів та сфер правового регулювання. До таких можна віднести й функції екологічного менеджменту.

Дискусія стосовно функцій екологічного управління триває у вітчизняній та зарубіжній літературі вже досить давно – починаючи з 60-их років минулого століття, коли до основних функцій екологічного управління такі відомі вчені як Жмотов А.І. [69, с. 13], Колбасов О.С. [86, с. 176], Петров В.В. [128, с. 96–101] відносили: планування, раціональне використання природних ресурсів,

державний контроль за використанням та охороною навколишнього природного середовища, матеріально-технічне забезпечення діяльності з охорони та використання навколишнього природного середовища, створення та ведення єдиної системи державного обліку та реєстрації користувачів природних ресурсів, нормотворча діяльність у сфері використання та охорони навколишнього природного середовища тощо.

На нашу думку, складно погодитись з такою позицією вчених, оскільки виникає сумнів, щодо доцільності виокремлення деяких з вище перерахованих функцій та віднесення їх до функцій екологічного управління. Рациональне використання природних ресурсів – це швидше один з принципів екологічного управління, а нормотворча діяльність у сфері використання та охорони навколишнього природного середовища – це взагалі повноваження органів законодавчої, а не виконавчої влади.

З розвитком правової науки, системи екологічного управління та й суспільства в цілому, функції екологічного управління поступово трансформувались: одні зникли (функція матеріально-технічного забезпечення планів, що пов'язано зі зміною принципів побудови системи екологічного управління), інші модернізувались або трансформувались (керівництво розвитком досліджень в галузі охорони навколишнього середовища тепер є складовою екологічної освіти), або ж виникли нові (наприклад, вирішення в адміністративному порядку спорів у сфері використання та охорони навколишнього природного середовища) [67, с. 5], управління сталим розвитком в умовах перехідної економіки [270] тощо.

З точки зору науки екологічного права найбільш близьким до визначення функцій екологічного менеджменту є визначення функції управління в галузі екології, запропоноване Андрейцевим В.І., відповідно до якого це основні напрямки діяльності державних органів, самоврядних та громадських об'єднань в сфері ефективного використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки [1, с. 142].

Таким чином, під функціями екологічного менеджменту ми розглядаємо як функції екологічного управління, які розширились та видозмінились під впливом стрімкого розвитку екологічного законодавства, та зорієнтовані на подолання специфічних проблем екологічного характеру на рівні окремих суб'єктів господарювання, так і власне функції екологічного менеджменту, що реалізуються при впровадженні систем екологічного менеджменту та у процесі їх функціонування.

Слід звернути увагу на той факт, що єдиного підходу до класифікації функцій екологічного менеджменту як серед фахівців у галузі правової науки, так і серед вчених-економістів на сьогодні не вироблено. Так, цікавою є позиція Шевчука В.Я. [64, с. 218–245], який, розглядаючи екологічний менеджмент як елемент загальної системи управління, наголошує, що до спеціальних функцій (механізмів) системи корпоративного екологічного управління (екологічного менеджменту) належать:

1) оцінка характеристик екологічності – внутрішня корпоративна процедура, що може забезпечувати різні рівні управління надійною, об'єктивною й перевіреною інформацією, допомагає зосередити увагу на тенденціях зміни характеристик екологічності та причинах таких змін та базується на безперервному збиранні, обробці та аналізі даних і враховує як оцінку поточного стану, так і оцінку тенденцій змін цього стану в часі; така оцінка передбачає облік усієї діяльності корпорації від використання ресурсів, реалізації технологічних процесів, виробленої продукції, наявності відходів, а також облік діяльності наданих послуг і може здійснюватись щодо навколишнього природного середовища, систем управління, виробничої системи підприємства тощо [64, с. 218];

2) оцінка характеристик життєвого циклу продукції – полягає у оцінці підприємством впливу на навколишнє середовище у процесі одержання сировини, матеріалів, виробництва, експлуатації й утилізації в межах продукційної системи, а також негативні впливи на населення та на стан екологічних систем [64, с. 229];

3) екологічне маркування і сертифікація – один із видів екологічного декларування, яке характеризує вплив продукції або послуги на навколишнє середовище на всіх стадіях життєвого циклу [64, с. 235]. Маркування може мати форму знака, який присвоюється продукції, якій властиві певні екологічні переваги серед аналогів групи однорідної продукції [64, с. 235]. Згідно з міжнародним стандартом ISO 14020, екологічне маркування поділяється на три типи: екологічне маркування за типом I (присвоюється за результатами сертифікації продукції третьою стороною), маркування за типом II (ґрунтується на самодекларації відповідності продукції певним екологічним нормативам), маркування за типом III (пов'язане з певною інформацією про характеристики екологічності на стадіях життєвого циклу продукції) [64, с. 235];

4) екологічний аудит – як спеціальна функція системи екологічного управління, спрямований на підвищення її ефективності шляхом оцінки характеристик функціонування системи, процедур екологічного моніторингу, визначення ступеня відповідності характеристик забруднення навколишнього середовища нормативним вимогам тощо, та може виконуватись на замовлення органів нагляду, владних структур як контрольна процедура або як дія у відповідь на запит, що надійшов, наприклад, від громадських організацій, а також може проводитись і власником підприємства як звичайний елемент екологічного управління для оцінки можливих витрат під час екологічного страхування [64, с. 245].

Інший дослідник Зуєв В.А. пропонує усю сукупність функцій екологічного менеджменту розглядати крізь призму їхнього поділу на три рівні управління: національний, регіональний, місцевий [76]. При цьому, до функцій національного рівня управління дослідник відносить наступні: розроблення методологічного, нормативно-методичного та правового забезпечення, розроблення політики регулювання ядерної безпеки, проведення державної екологічної експертизи, формування економічного механізму природокористування, регулювання використання природних ресурсів та запобігання забрудненню довкілля та інші.

До функцій регіонального рівня управління, на думку В.А. Зуєва, належить вирішення таких питань: регулювання використання природних ресурсів місцевого значення, визначення нормативів забруднення природного середовища (встановлення нормативів ГДВ, ГДС та розміщення відходів), впровадження економічного механізму природокористування, проведення моніторингу та обліку об'єктів природокористування і забруднення довкілля та ін. [77].

До функцій місцевого рівня управління належить: проведення локального та об'єктного моніторингу, здійснення державного контролю за дотриманням природоохоронного законодавства, організація розробки місцевих екологічних програм та проектів тощо [77].

Наведений В.А. Зуєвим перелік функцій безумовно заслуговує на увагу хоча б з огляду на його широту. Разом з тим, аналіз функцій екологічного менеджменту у запропонованому контексті вважаємо не зовсім виправданим, оскільки він, фактично, зводить екологічний менеджмент до екологічного управління, ототожнює їх.

На увагу заслуговує підхід Л.І. Максимів та Л. О. Потай, які до кола основних функцій екологічного менеджменту відносять аналітичну функцію, прогнозування, планування, управлінську, організаційну, інтеграційну, інформаційну, мотиваційну функції та функцію внутрішнього контролю [104, с. 103].

На нашу думку, деякі з запропонованих науковцями функцій екологічного менеджменту є спірними. Так, зокрема, аналітична функція, в межах якої здійснюється оцінка та аналіз екологічних впливів, взаємодій та еколого-економічних наслідків виробничо-господарської діяльності з метою визначення поточного (еколого-економічного) стану об'єкта господарювання [104, с. 106]. Не можемо погодитись з вказаним твердженням, оскільки, на нашу думку, аналіз екологічних впливів, взаємодій та інших наслідків діяльності суб'єкта господарювання і так здійснюється в межах таких функцій як планування на стадії збору інформації про поточну діяльність суб'єкта господарювання з метою розробки планів та прогнозів на наступний період, а оцінка вказаних показників є

частиною функції перевіряння та операційного контролю згідно з п. 4.4.6 та 4.5 Національного стандарту ДСТУ ISO 14004:2006 [117].

Управлінську функцію вказані науковці пропонують розглядати як методологію прийняття екологічно-виважених рішень та їх координування [104, с. 103]. Такий підхід видається дещо дивним, оскільки, управління у найбільш загальному вигляді це вплив, а функції за своєю природою це напрямок такого впливу, діяльність, або процес реалізації такої діяльності, тобто динамічна категорія, в той час як методологія є категорією відносно статичною та може розглядатись як способи реалізації функцій екологічного менеджменту.

Організаційна функція з точки зору Л.І. Максимів та Л.О. Потай полягає у налагодженні природоохоронної діяльності та організаційних відносин між різними підрозділами для досягнення запланованих екологічних показників діяльності, та фактично є метою впровадження систем екологічного менеджменту, а не однією з її функцій [104, с. 107]. Це ж стосується і інтеграційної функції, яка на нашу думку теж є складовою мети впровадження системи екологічного менеджменту суб'єктом господарювання [104, с. 107].

Науковці також виокремлюють мотиваційну функцію, у межах якої здійснюється розробка і використання стимулів і заохочень для ефективної взаємодії суб'єктів спільної діяльності з метою дотримання ними екологічних вимог [104, с. 107]. Проте, на нашу думку, як вже зазначалось раніше, заходи стимулювання та заохочення можуть бути віднесені до складових механізму впровадження систем екологічного менеджменту, а не до його функцій.

На думку представниці економічного напрямку дослідження екологічного менеджменту Мринської Т.С., різноманітні функції екологічного менеджменту можна об'єднати у три групи: а) функції, пов'язані з управлінням запасами природних ресурсів, їх використанням, транспортуванням, а також розміщенням виробництва; б) функції, пов'язані з управлінням технологічними інноваціями, насамперед управлінням утилізацією і використанням відходів, а також екологічною безпекою; в) управління соціодинамікою культури, урбанізацією і регіональною екологічною обстановкою [113, с. 20].

Н.Р. Малишева, в свою чергу, називає основні функції екологічного управління, які ми вважаємо функціями екологічного менеджменту: а) сертифікація (функцію управління в галузі охорони навколишнього природного середовища, за допомогою якої визнаний у встановленому порядку орган документально засвідчує відповідність об'єкта сертифікації (продукції, систем управління якістю, систем управління довкіллям, персоналу) встановленим екологічним законодавством вимогам); б) декларування (це процедура, що здійснюється самим суб'єктом господарювання (уповноваженою ним особою), на власну відповідальність і документально ним засвідчується); в) маркування [60, с. 237–240]. На нашу думку, функції декларування та маркування - це спеціальні функції екологічного менеджменту, оскільки вони реалізуються безпосередньо суб'єктом господарювання в межах об'єкта управління.

Для підтвердження, що функції екологічного менеджменту мають чіткі правові засади проаналізуємо статтю 16 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [220], яка визначає, що управління охороною навколишнього природного середовища полягає у здійсненні в цій галузі функцій спостереження, дослідження, екологічної експертизи, контролю, прогнозування, програмування, інформування та іншої виконавчо-розпорядчої діяльності.

Оскільки дисертантка дотримується позиції, що екологічний менеджмент виступає інноваційною формою екологічного управління, повторимось, що його функції можна поділити на загальні та спеціальні. Так, до загальних функцій екологічного менеджменту можна віднести функції, визначені Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» [220], а саме: моніторинг навколишнього природного середовища; ведення кадастрів природних ресурсів та облік об'єктів, що шкідливо впливають на стан навколишнього природного середовища (статті 22 – 24); екологічне інформаційне забезпечення (статті 25 – 26); організація здійснення екологічної експертизи та оцінки впливу запланованої діяльності на стан довкілля (статті 26 – 31); стандартизацію і нормування в галузі охорони навколишнього природного середовища (статті 31 – 33); контроль та

нагляд у галузі охорони навколишнього природного середовища (статті 34 – 37); регулювання використання природних ресурсів, у тому числі шляхом видачі спеціальних дозволів на використання природних ресурсів (стаття 38) та встановлення лімітів їх використання (статті 42 – 44); екологічне стимулювання (стаття 48); здійснення екологічного аудиту та екологічного страхування (стаття 49); встановлення відповідальності та притягнення винних осіб до відповідальності за порушення у галузі охорони навколишнього природного середовища (статті 68 – 70); законодавчо-нормативне регулювання та ін.

Таким чином, приходимо до висновку, що в науці екологічного права на разі відсутній єдиний підхід до розуміння функцій екологічного менеджменту. Аналіз законодавства та наукової літератури свідчить про існування тенденції до ототожнення таких понять як функції екологічного менеджменту та функції екологічного управління. Такий підхід видається не дуже вдалим, оскільки, зазначені поняття хоча і близькі за змістом (функції екологічного менеджменту частково збігаються з функціями екологічного управління), проте функції екологічного менеджменту покликані врегулювати діяльність конкретних суб'єктів на об'єктному рівні, особливо у тих сферах господарювання, які є екологічно небезпечними та діяльність таких суб'єктів з впровадження систем екологічного менеджменту та налагодження їх функціонування.

Як уже зазначалось загальні функції екологічного менеджменту, тобто функції екологічного управління в класичному розумінні, вже неодноразово досліджувались в літературі, та власне не є предметом нашого дослідження, а тому розглянемо лише спеціальні функції, тобто функції власне екологічного менеджменту, або ж ті, які реалізуються безпосередньо суб'єктом господарської діяльності чи його спеціально уповноваженим органом у конкретній сфері.

Такі функції можуть відрізнитись на об'єктному рівні в залежності від сфери впровадження систем екологічного менеджменту та законодавчо закріплених прав та обов'язків суб'єктів екологічного менеджменту. Пропонуємо розглянути ті функції екологічного менеджменту, які окреслені Національним стандартом України ДСТУ ISO14004:2006 [117], який містить загальні настанови

щодо розроблення, створення, запровадження та функціонування систем екологічного менеджменту на підприємствах. Отже, до спеціальних функцій екологічного менеджменту належать:

- 1) планування;
- 2) зовнішнє та внутрішнє інформування;
- 3) організація виробничого та операційного контролю;
- 4) здійснення первинного екологічного моніторингу;
- 5) здійснення внутрішнього, сертифікаційного та інших видів аудиту;
- 7) інші функції.

Розпочнемо дослідження функцій екологічного менеджменту з функції планування. Як зазначають автори посібника «Модернізація виробництва: системно-екологічний підхід» [110], планування виступає системно утворюючою функцією управління, однак саме по собі вже є системою, яка має призначення (досягнення бажаної цілі), функції (дослідження середовища, ситуації, вибір дій), та структуру (загальний план) [110, с. 29]. Планування як функція екологічного менеджменту, відповідно до положень стандартів ДСТУ ISO 14001: 2006 [116] та ДСТУ ISO 14004:2006 [117], складається з 3 основних етапів: ідентифікація екологічних аспектів діяльності підприємства; визначення застосовних правових норм; установлення цілей та завдань підприємства; розробка прогнозів впливу на навколишнє природне середовище на наступний звітний період.

Ідентифікація екологічних аспектів відповідно до п. 3.7 ДСТУ ISO 14004:2006 [117] це визначення тих сфер діяльності суб'єкта господарювання, які можуть чинити вплив на довкілля. До суттєвих екологічних аспектів, на нашу думку, залежно від спеціалізації суб'єкта господарювання, можуть належати: обсяги викидів у навколишнє природне середовище, характер та обсяги скидів у водні об'єкти, вірогідність, кількість та характер накопичення відходів, понаднормативне використання природних ресурсів, фактична вірогідність порушення вимог екологічної безпеки та ін..

Відповідно до п. 4.3.1.1. ДСТУ ISO 14004:2006 [117], інформація про суттєві екологічні аспекти повинна постійно оновлюватись. З метою збору та

аналізу таких даних та формування показників дієвості управління (п. 3.17 ДСТУ ISO 14004:2006 [117]) та показників дієвості функціонування (п. 3.19 ДСТУ ISO 14004:2006 [117]) на нашу думку, доцільно запровадити спеціальні форми звітності встановленого зразка, обов'язкові для регулярного заповнення, наприклад 1 раз на 3 місяці. Зокрема, така форма повинна містити перелік відомостей про можливі екологічні впливи діяльності підприємства, установи, організації. Примірний перелік може виглядати наступним чином:

- 1) контрольовані викиди в атмосферу;
- 2) неконтрольовані викиди в атмосферу;
- 3) викиди з пересувних джерел;
- 4) викиди зі стаціонарних джерел;
- 5) контрольовані скиди в водні об'єкти;
- 6) неконтрольовані скиди в водні об'єкти;
- 7) накопичення відходів;
- 8) утому числі небезпечних;
- 9) шум, вібрація, пил, звук;
- 10) порушення вимог екологічної безпеки;
- 11) використання сировини та природних ресурсів;
- 12) нераціональне використання природних ресурсів;
- 13) інші впливи (уточнити які саме).

Окрім того, необхідно передбачити графу «Характер впливу на навколишнє природне середовище» та «Шкода». У першій необхідно описати, як саме може діяльність вплинути на довкілля, а у другій визначити показники такого впливу, наприклад, за рівнем поширення. Проте, оскільки таблиця передбачає стислість викладу, у примітках можна зазначити короткі відповідники, що буде виглядати наступним чином: шкода в межах суб'єкта господарювання – «дуже незначна»; шкода в межах адміністративно-територіальної одиниці (області) – «незначна»; шкода, що поширюється на територію більш як однієї області, але не виходить за межі держави – «значна»; шкода, завдана у тому числі території іноземної держави або держав – «дуже значна».

Визначення застосовних правових норм як етап планування має зводитись до проведення аналізу тих нормативно-правових актів, які визначають правове регулювання суттєвого екологічного аспекту, що є найбільш вірогідним або частіше повторюваним. Невід'ємною умовою ефективності тут є ознайомлення працівників хоча б з основними вимогами таких актів та запровадження посади юриста відповідного фаху.

Наприклад, суб'єкт господарювання, діяльність якого може мати негативний вплив на стан атмосферного повітря у процесі плануванні своєї діяльності повинен ознайомитись з положеннями чинного законодавства у вказаній сфері та скласти примірний перелік нормативно-правових актів, положення яких стануть правовою основою екологічної діяльності цього підприємства, установи, організації. На нашу думку, до такого переліку можуть входити:

1) Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» [220], який у загальному вигляді визначає основні засади та принципи охорони навколишнього природного середовища, екологічні права та обов'язки громадян та суб'єктів господарювання, заходи відповідальності за недотримання вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища тощо;

2) Закон України «Про охорону атмосферного повітря» [218], який визначає права та обов'язки суб'єктів господарювання щодо охорони атмосферного повітря, встановлює вимоги щодо розробки усіх необхідних нормативів, щодо визначення рівнів впливу фізичних та біологічних факторів на стан атмосферного повітря;

3) Закони України «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності» [147], «Про Перелік документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності» [225], якими визначено засади та перелік документів дозвільного характеру, які повинен отримати суб'єкт господарювання діяльність якого має або може мати негативний вплив на стан атмосферного повітря або передбачає здійснення викидів в атмосферне повітря, зокрема, дозвіл на викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами (п. 30

Переліку [225]), дозвіл на провадження діяльності, спрямованої на штучні зміни стану атмосфери та атмосферних явищ у господарських цілях (п. 144 Переліку [225]);

4) підзаконні нормативно-правові акти, що стосуються розробки та впровадження нормативів у сфері охорони атмосферного повітря, у тому числі, наприклад, Порядок розроблення та затвердження нормативів граничнодопустимих викидів забруднюючих речовин із стаціонарних джерел, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2001 року № 1780 [191], Порядок розроблення та затвердження нормативів граничнодопустимого рівня впливу фізичних та біологічних факторів стаціонарних джерел забруднення на стан атмосферного повітря, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 13 березня 2002 року № 300 [190], Нормативи граничнодопустимих викидів забруднюючих речовин із стаціонарних джерел, затвержені наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 27 червня 2006 року № 309 [160], Технологічні нормативи допустимих викидів забруднюючих речовин у атмосферне повітря із котелень, що працюють на лушпинні соняшнику, затвержені наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 30 жовтня 2009 року № 540 [201], Технологічні нормативи допустимих викидів забруднюючих речовин із теплосилових установок, номінальна теплова потужність яких перевищує 50 МВт, затвержені наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 22 жовтня 2008 року № 541 [202] тощо в залежності від специфіки діяльності підприємства;

5) підзаконні нормативно-правові акти, що визначають порядок ведення державного обліку в галузі охорони атмосферного повітря в частині здійснення первинного обліку об'єктів, що чинять такий вплив та інвентаризації викидів та обсягів забруднюючих речовин на таких об'єктах, зокрема, Порядок ведення державного обліку в галузі охорони атмосферного повітря, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 13 грудня 2001 року № 1655 [181], Інструкція про порядок та критерії взяття на державний облік об'єктів, які

справляють або можуть справити шкідливий вплив на здоров'я людей і стан атмосферного повітря, видів та обсягів забруднюючих речовин, що викидаються в атмосферне повітря, затверджена наказом Міністерства екології та природних ресурсів України від 10 травня 2002 року № 177 [151], Перелік найбільш поширених і небезпечних забруднюючих речовин, викиди яких в атмосферне повітря підлягають регулюванню, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 29 листопада 2001 року № 1598 [164], Інструкція про зміст та порядок складання звіту проведення інвентаризації викидів забруднюючих речовин на підприємстві, затверджена наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України від 10 лютого 1995 року № 7 [150] тощо;

б) нормативно-правові акти, які визначають обов'язки суб'єкта господарювання щодо розробки планів ліквідації аварій або його поведінку у випадку виникнення надзвичайної ситуації, зокрема, Кодекс цивільного захисту України від 2 жовтня 2012 року [84], Закони України «Про об'єкти підвищеної небезпеки» [215], «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» [207], Правила пожежної безпеки в Україні, затверджені наказом Міністерства внутрішніх справ України від 30 грудня 2014 року № 1417 [196] тощо;

7) нормативно-правові акти, що визначають засади відповідальності суб'єкта господарювання у випадку порушення вимог екологічного законодавства, зокрема, норми Цивільного [273], Кримінального [94] кодексів України, Кодексу України про адміністративні правопорушення [82], Методика розрахунків розмірів відшкодування збитків, заподіяних державі в результаті наднормативних викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря, затверджена наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 10 грудня 2008 року № 639 [155] та ін.

Вказаний перелік не є вичерпним, нормативно-правові акти відбираються суб'єктом господарювання в залежності від сфери, характеру та ступеня небезпечності діяльності, з урахуванням її можливих екологічних аспектів.

Останнім етапом планування є *установлення екологічних цілей* (п. 3.10 ДСТУ ISO 14004:2006 [117]) *та екологічних завдань* (п. 3.14 ДСТУ ISO 14004:2006 [117]), що здійснюється на підставі: а) комплексного аналізу, обробки та узагальнення даних, зібраних за допомогою форми запропонованого зразка; б) законодавчих вимог у вказаній сфері; в) виробничих та технологічних можливостей суб'єкта господарювання; г) фінансових можливостей, д) позиції вищого керівництва; е) інших вимог (зокрема, побажання партнерів, думка зацікавлених осіб, загальна політика підприємства та ін.). Цілі повинні відповідати загальним засадам екологічної політики підприємства, та можуть встановлюватися як для всього підприємства, установи, організації, так і для окремих структурних чи функціональних підрозділів. Наприклад, товариство з обмеженою відповідальністю «Полімер Техніка» у своїй екологічній політиці прямо визначає, що не лише вище керівництво, а й кожен працівник особисто відповідальний за її реалізацію [53].

Практичне втілення цілей знаходить своє відображення у формі завдань суб'єкта господарювання в галузі охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки. Такі завдання формулюються у вигляді конкретних дій, результат яких повинен мати кількісне чи якісне вираження, щоб це можливо було відобразити у відповідних звітах. Бажано також вказувати способи та методи виконання таких завдань, наприклад, якщо ціллю є зменшення кількості накопичених відходів, то завданням буде зниження, наприклад, кількості накопичених відходів з 10 до 8 тон/рік до 1 січня 2016 року, шляхом повторного використання пакувального паперу, друку документації з обох сторін аркуша, збирання макулатури та склотари з подальшим здаванням їх до пунктів повторної переробки та ін.

Прикладом реалізації функції планування є діяльність металургійного комбінату Відкритого акціонерного товариства «Запоріжсталь», який є найбільшим забруднювачем водних об'єктів у Запорізькій області (в загальному обсязі скидання забруднених зворотних вод загалом по області складає понад

80 %) [112]. У 2013 році керівництво розпочало роботи з будівництва установки регенерації відпрацьованих травильних розчинів та промивних вод, що дозволить припинити потрапляння в стічні води концентрованих відпрацьованих розчинів за рахунок організації повного циклу виробництва [112].

Іншим прикладом практичної реалізації функції планування є діяльність компанії «Дікергофф», яка визначила основні цілі в галузі охорони навколишнього природного середовища, зокрема, зниження викидів CO₂ у процесі виробництва, шляхом постановки наступних завдань: 1) використання гранульованого шлаку не тільки у помолі цементу, але й у якості заміника сировини в процесі випалу клінкеру для того, щоб зберегти додатково CO₂ оскільки шлак є декарбонатом і, в порівнянні з нашим шламом, є відносно сухим матеріалом, 2) перехід з так званого «мокрого» способу виробництва цементу на «сухий». Це забезпечить економію приблизно 40% палива, що використовується у печах випалу і, як результат, економію суттєвої кількості CO₂ [257].

Окрім того, планування як функція екологічного менеджменту відіграє важливе значення в управлінні безпекою діяльності суб'єкта господарювання, наприклад, під час управління ризиками надзвичайних ситуацій. Зокрема, відповідно до положень проекту Концепції управління ризиками надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру, запропонованої Державною службою України з надзвичайних ситуацій [89], процес управління безпекою повинен включати ідентифікацію факторів ризику, їх оцінку тощо [89]. Ідентифікація факторів ризику передбачає виявлення всіх джерел небезпеки та можливих сценаріїв перебігу подій та їх ранжування [89], що думку дисертантки, також є різновидом такої функції екологічного менеджменту як планування.

Наступною спеціальною функцією екологічного менеджменту є інформування (екологічне інформаційне забезпечення), правові основи якого визначено статтями 25 та 25-1 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [220]. Інформування, як функція екологічного менеджменту полягає у надання зацікавленим особам відомостей про ті чи інші особливості роботи суб'єкта господарювання, його цілі, завдання та зобов'язання

у екологічній сфері визначені у екологічній політиці, напрями його діяльності, можливі суттєві екологічні впливи, характеристика продукції за різними критеріями тощо. На нашу думку, функція інформування охоплює, зовнішнє інформування та внутрішнє інформування.

Суб'єктами внутрішнього інформування виступають: 1) колектив підприємства, установи, організації (працівники, відособлені структурні підрозділи, та ін.) та 2) керівництво (акціонери, засновники, Рада директорів, Загальні збори тощо). Характерною ознакою внутрішнього інформування як функції екологічного менеджменту, є те, що реалізується вона переважно у межах підприємств, виробничі підрозділи яких можуть бути розташовані навіть на території різних держав або міжнародних корпорацій.

Суб'єктами зовнішнього інформування є громадськість, зокрема (представники місцевої громади, природоохоронні організації тощо) та споживачі. Зовнішнє інформування споживачів, на нашу думку, включає екологічне маркування та екологічне рекламування. Внутрішнє інформування здійснюється шляхом ознайомлення з основними засадами екологічної політики, її цілями, завданнями та запропонованими методами їх реалізації.

Цікавою видається позиція міжнародної компанії Canon, яка приділяє значну увагу екологічним проблемам в контексті концепції сталого розвитку корпорації. На сайті українського представництва компанії www.canon.ua у окремому розділі міститься інформація про політику компанії у галузі довкілля. Окремо, дається посилання на «Звіт компанії Canon про розумне використання ресурсів у країнах Європи, Близького Сходу та Африки за 2013 рік» [72] та «Екологічну хартію компанії» [282], у п. 1 якої створення та впровадження системи екологічного менеджменту визнано одним із керівних принципів. Також, зацікавлені особи можуть скористатись Глосарієм [33], у якому серед інших наводяться визначення понять «повторне використання», «нейтральний рівень викидів сполук вуглецю» та ін.

Екологічне маркування як складова функції зовнішнього екологічного інформування, за позицією Малишевої Н.Р., це функція екологічного управління,

що полягає в установленні спеціального позначення для засвідчення високих екологічних якостей певного продукту чи пов'язаних з ним процесів і методів виробництва [60, с. 240]. Таким чином, основною метою нанесення відповідного знаку на товар є інформуванням споживачів про якість чи специфічно-корисні його властивості, його екологічність порівняно з іншою продукцією того ж виду.

Загальні засади екологічного маркування визначено Технічним регламентом з екологічного маркування, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 18 травня 2011 року № 259 [203], Національним стандартом України ДСТУ ISO 14020:2003 «Екологічні маркування та декларації. Загальні принципи» [46], положення якого залежно від типу маркування конкретизовано у ДСТУ ISO 14024 «Екологічні маркування та декларації. Екологічне маркування типу I. Принципи та методи» [48], ДСТУ ISO 14021 «Екологічні маркування та декларації. Екологічні самодекларації. Екологічне маркування типу II» [47] та ДСТУ ISO/TR 14025 «Екологічні маркування та декларації. Екологічні декларації типу III» [50].

Екологічна реклама є різновидом соціальної реклами та способом інформування про якісні та кількісні характеристики якогось явища чи предмету. В рамках національної кампанії GO GREEN («Прямуй на зелене!»), ініційованої представництвом ООН в Україні в рамках Глобального Договору, нещодавно проводились соціальні рекламні кампанії «Ти небезпечно озброєний» та «Підпишись під захистом довкілля!» [59]. Мета цих кампаній полягала в тому, щоб привернути увагу українців до екологічних проблем та сприяти позитивним змінам у їх відношенні до навколишнього середовища та використання природних ресурсів [59]. Екологічна реклама може використовуватись суб'єктами господарювання у якості зацікавлення споживачів та головним чином як оголошення про ті чи інші події чи заходи. Зокрема, екологічною рекламою вважаються відеоролики, які пропагують повторне використання паперу, пластику, пляшок.

Ще однією формою зовнішнього інформування є подання щорічних звітів про екологічні аспекти діяльності підприємства. На нашу думку, такі звіти

повинні містити дані про завдання в екологічній сфері, поставлені перед початком звітнього періоду та відомості про їх виконання, тим більше, що така вимога передбачена для суб'єктів, що впровадили системи екологічного менеджменту та бажають отримати сертифікат відповідності. Зокрема, у своєму звіті за 2013 рік компанія Canon навела відомості щодо проміжних результатів реалізації завдань, кінцевий термін виконання яких встановлено на 2020 рік, а саме: ціль – зниження викидів вуглецю на 15 відсотків у порівнянні з показниками 2010 року, завдання – поступове зниження показників на 1,5% щороку, проміжний результат – зниження показників на 7 % порівняно з показниками 2010 року [72].

Відповідно до положень Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [220] (ст. 34), Закону України «Про охорону атмосферного повітря» [218] (ст. 29) та Закону України «Про відходи» [143] (ч. 2 ст. 37) та інших вимог законодавства, підприємства, установи та організації зобов'язані здійснювати виробничий екологічний контроль, або як його визначають деякі науковці – «самоконтроль» [138, с. 162].

Метою виробничого контролю є перевірка та забезпечення дотримання в межах відповідного підприємства екологічного законодавства, екологічних вимог, виконання природоохоронних планів та програм, дотримання нормативів скидів та викидів забруднюючих речовин в навколишнє природне середовище, лімітів використання природних ресурсів, безперебійної роботи очисних споруд, відповідності продукції екологічним вимогам тощо [138, с. 164]. Оскільки суб'єкти господарювання здійснюють безпосередній вплив на довкілля у межах своєї повсякденної діяльності, є основними користувачами природних ресурсів, саме їх функціонування може викликати настання аварій та інших катастроф природного та техногенного характеру, то повинні і нести основну відповідальність за здійснення контролю в межах суб'єкта господарювання.

Окремим напрямом виробничого контролю є обов'язок суб'єктів господарювання подавати органам державної влади відомості щодо виконання ними загальних функцій управління на об'єктному рівні, зокрема, спостереження за станом навколишнього природного середовища, державного обліку об'єктів,

що шкідливо впливають або можуть вплинути на стан навколишнього природного середовища, екологічного інформування тощо.

Організація операційного контролю суб'єктами господарювання як функція екологічного менеджменту передбачена Національним стандартом ДСТУ ISO 14004:2006 [117]. Особливістю операційного контролю як функції екологічного менеджменту, на відміну від інших його видів, зокрема, державного, громадського, навіть виробничого, є те, що підприємство на власний розсуд визначає свої потреби в засобах операційного контролю, та власне форми такого контролю. Умовно можна виокремити такі етапи організації та здійснення операційного контролю:

- аналіз: на початковому етапі своєї діяльності суб'єкт господарювання повинен проаналізувати свою діяльність та зовнішні чинники, та визначити, яка частина діяльності підприємства підлягає екологічному операційному контролю: управління екологічними ризиками, дотримання вимог законодавства, дотримання встановлених нормативів, лімітів, якихось інших обмежень тощо, відповідність діяльності цілям та завданням екологічної політики та ін.;

- призначення відповідальної особи;

- обрання методів та критеріїв операційного контролю;

- розробка відповідних методики їх документальне оформлення, зокрема, затвердження інструкцій, положень про вимірювання та ін.;

- здійснення перевірки діяльності підприємства на відповідність встановленим вимогам.

Результати перевірки можна оформлювати у вигляді протоколів, що згодом будуть опрацьовані та включені до щорічного звіту про екологічну діяльність, що, як уже зазначалось, є складовою зовнішнього та внутрішнього інформування зацікавлених сторін. В умовах стрімкого розвитку суспільства, доцільно розміщати ці дані в електронному вигляді, наприклад, шляхом оприлюднення на сайті компанії.

Відповідно до п. 4.4.6.2. ДСТУ ISO14004:2006 [117], операційному контролю підлягають: поводження із сировиною та її зберігання, виробничі

процеси та процеси технічного обслуговування, дослідження, проектування та дослідно-конструкторські роботи, зберігання продукції її транспортування, поводження з відходами та стічними водами тощо.

Однією з форм контролю, відповідно до положень ДСТУ ISO14004:2006 [117], є постійний контроль документації. Підтримання у належному стані документації відіграє надзвичайно важливу роль у роботі підприємства, установи, організації, оскільки саме там визначається екологічна політика господарюючого суб'єкта, а відповідно його цілі, завдання у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки, способи та шляхи їх досягнення чи усунення шкідливих наслідків, та інші екологічні аспекти діяльності.

Правові засади та стадії первинного екологічного моніторингу як функції екологічного менеджменту визначено ст. 22 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [220], відповідно до ч. 1 якої, до стадій екологічного моніторингу, у тому числі і первинного можна віднести: збирання, обробку, збереження та аналіз інформації, прогнозування змін якості навколишнього природного середовища або його окремих об'єктів, прийняття рішень про запобігання негативним змінам стану довкілля та дотримання вимог екологічної безпеки. Вказані положення конкретизовано у п. п. 4.5.1 ДСТУ ISO14004:2006 [117], відповідно до положень якого, екологічний моніторинг на підприємстві, в установі чи організації охоплює збирання інформації (вимірів чи спостережень) через певний проміжок часу.

Відповідно до пункту 10 Положення про державну систему моніторингу довкілля, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 30 березня 1998 року № 391 [168], моніторинг стану навколишнього природного середовища здійснюють у тому числі і підприємства, установи і організації незалежно від їх підпорядкування і форм власності, діяльність яких призводить чи може призвести до погіршення стану довкілля, які зобов'язані здійснювати екологічний контроль за виробничими процесами та станом промислових зон, збирати, зберігати та

безоплатно надавати дані та узагальнену інформацію для її комплексного оброблення.

Відповідно до п. 4.5.1. ДСТУ ISO14004:2006 [117], основними завданнями первинного екологічного моніторингу та вимірювання можна визначити: 1) збір даних для здійснення подальшого контролю за виконанням зобов'язань, цілей та завдань, визначених в екологічній політиці; 2) накопичування інформації для визначання суттєвих екологічних аспектів; 3) спостереження за кількістю та якістю викидів і скидів на предмет відповідності застосовним правовим вимогам або іншим вимогам; 4) моніторинг споживання води, енергії або витрачання сировини, щоб забезпечити відповідність цілям і завданням; 5) забезпечення даними здійснення операційного контролю; 6) збір загальних відомостей для оцінювання екологічних характеристик суб'єкта господарювання; 7) забезпечення даними для оцінювання дієвості системи екологічного менеджменту.

Як визначено у п. 4.5.3. ДСТУ ISO14004:2006 [117], данні первинного екологічного моніторингу можуть використовуватись і для встановлення фактичних і потенційних невідповідностей, проведення коригувань та виконання коригувальних і запобіжних дій, переважно запобігаючи проблемам ще до їх виникнення. Виявлення невідповідності отриманих результатів запланованими показниками може здійснюватись шляхом проведення внутрішнього аудиту.

Екологічний аудит є однією їх спеціальних функцій екологічного менеджменту, правові засади реалізації якої визначені статтею 49 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [220] та спеціальним законом «Про екологічний аудит» від 24 червня 2004 року [148]. Відповідно до статті 1 Закону України «Про екологічний аудит» [148], екологічний аудит – це документально оформлений системний незалежний процес оцінювання об'єкта екологічного аудиту, що включає збирання і об'єктивне оцінювання доказів для встановлення відповідності визначених видів діяльності, заходів, умов, системи екологічного управління та інформації з цих питань вимогам законодавства України про охорону навколишнього природного середовища та іншим критеріям екологічного аудиту.

Як визначено у статті 2 вказаного Закону [148], об'єктами екологічного аудиту є: підприємства, установи та організації, їх філії та представництва чи об'єднання, окремі виробництва, інші господарські об'єкти, системи екологічного управління, інші об'єкти, передбачені законом.

Екологічний аудит, як функція екологічного менеджменту реалізується у формі внутрішнього екологічного аудиту, що здійснюється на замовлення власника або уповноваженої особи суб'єкта господарювання. В межах системи екологічного менеджменту, проведення внутрішнього екологічного аудиту має системний характер, повинно здійснюватись через рівні проміжки часу з метою отримання системних даних. Результати проведення екологічного аудиту використовуються для формування щорічних звітів про екологічні аспекти діяльності, коригування невідповідностей, як основа для планування діяльності підприємства на наступний період.

Екологічному аудиту підлягає і власне впроваджена система екологічного менеджменту. Для здійснення такого виду аудиту, екоаудитори при сприянні екологічного менеджера проводять бесіди з представниками вищого керівництва з метою одержання повного уявлення про впроваджену систему екологічного менеджменту.

Саму систему при її оцінюванні розглядають блоками: 1) питання щодо екологічної політики підприємства, програм та процедур; 2) питання щодо відповідальності, визначеної для персоналу; 3) інформаційний блок – створення, обробка, передача та використання інформації; 4) питання освіти, професійної підготовки, екологічного виховання. По кожному з цих блоків екологічні аудитори мають дати відповідь: чи здатна впроваджена система екологічного менеджменту ліквідувати існуючі екологічні недоліки, знизити екологічний ризик там, де він невиправдано високий [277, с. 49].

Ще однією формою екологічного аудиту, на нашу думку, є первинний сертифікаційний аудит, що проводиться для встановлення відповідності системи менеджменту підприємства, установи, організації вимогам стандартів ДСТУ

ISO14001:2006 [116] та отримання сертифіката відповідності. Такий аудит проводиться у 2 етапи.

На першому етапі аудитор перевіряє документацію суб'єкта господарювання на предмет дотримання вимог стандарту ДСТУ ISO14001:2006 [116] щодо розробки екологічної політики, визначення основних цілей організації, знання та розуміння персоналом та керівництвом принципів та завдань системи екологічного менеджменту, тощо.

Другий етап охоплює перевірку організації системи екологічного менеджменту на підприємстві, установі організації та її відповідність встановленим вимогам.

Отже, за результатами проведеного дослідження увесь загальний функцій екологічного менеджменту можна розподілити на загальні та спеціальні. Оскільки екологічний менеджмент є однією із форм екологічного управління, йому притаманні усі функції управління в галузі екології, які визначені у статті 16 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [220]. Проте, враховуючи, що екологічний менеджмент реалізується підприємствами, установами та організаціями на об'єктному рівні, тобто безпосередньо в межах територіального функціонування суб'єкта господарювання, такій формі управління притаманні і інші додаткові функції управління в галузі екології, які ми запропонували визначити як спеціальні.

Система таких функцій може відрізнитись в залежності як від сфери господарювання, так і від організаційно-правової форми впровадження систем екологічного менеджменту. У найбільш загальному вигляді перелік основних спеціальних напрямів діяльності суб'єктів екологічного менеджменту міститься у Національному стандарті ДСТУ ISO14004:2006 [117], на підставі аналізу положень якого, ми й виокремили такі спеціальні функції екологічного менеджменту: планування, зовнішнє та внутрішнє інформування, організація виробничого та операційного контролю, проведення первинного екологічного моніторингу, здійснення різних видів аудиту та інше.

2.3. Правові засади стимулювання впровадження систем екологічного менеджменту

Питання впровадження систем екологічного менеджменту суб'єктами господарювання різних форм власності на сьогодні є надзвичайно важливим елементом Стратегії національної екологічної політики в контексті слідування положенням концепції сталого розвитку з метою досягнення єдності трьох складових: соціальної, екологічної та економічної.

Стратегією серед принципів національної екологічної політики (поряд з посиленням ролі екологічного управління та участі громадськості і суб'єктів господарювання у здійсненні державної екологічної політики) визначено принцип державної підтримки та стимулювання вітчизняних суб'єктів господарювання, які здійснюють модернізацію виробництва, спрямовану на зменшення негативного впливу на навколишнє природне середовище.

Серед завдань у сфері вдосконалення систем інтегрованого управління важливе значення Стратегією [216] відводиться розробленню і впровадженню до 2015 року системи стимулів для суб'єктів господарювання, що впроваджують систему екологічного управління, принципи корпоративної соціальної відповідальності, застосовують екологічний аудит, сертифікацію виробництва продукції, її якості згідно з міжнародними природоохоронними стандартами, покращують екологічні характеристики продукції відповідно до встановлених міжнародних екологічних стандартів.

Однією з особливостей діяльності і функціонування систем екологічного менеджменту є добровільний характер такої діяльності, тобто, ефективність такого виду екологічного управління залежить безпосередньо від усвідомлення суб'єктами господарювання важливості такого кроку та наявності згаданої законодавцем системи стимулів.

На нашу думку, на сучасному етапі розвитку суспільства саме еколого-правове стимулювання є рушійною силою, яка покликана забезпечити впровадження систем екологічного менеджменту щонайбільшою кількістю

підприємств, установ та організацій, оскільки методи адміністративного примусу порівняно з радянською добою починають втрачати ефективність та вже не відповідають реаліям сьогодення.

В дослідженнях вчених правників зустрічаються різні підходи до визначення як юридичної природи стимулювання в галузі охорони навколишнього природного середовища, так і власне самої назви цих відносин. Розглянемо деякі з них більш детально.

Так, А.К. Соколова вживає термін екологічне стимулювання природокористування [254, с. 96]. Вчена звертає увагу на те, що в розумінні стимулювання виокремилось два підходи, широкий та вузький. У вузькому розумінні під стимулюванням розуміють лише заходи заохочення. Сама авторка пропонує розглядати стимулювання у широкому значенні та притримується думки, що під стимулюванням необхідно розуміти не лише заходи заохочення, але й відповідальність, оскільки, стимули і стимулювання розглядаються як спонукальні чинники та впливають на свідомість людей, і можуть як заохочувати їх до вчинення певних дій, так і утримуватись від їх вчинення [254, с. 96].

Такої ж думки притримується і О.І. Вишницька, яка досліджувала окремі аспекти стимулювання в контексті екологічно орієнтованої інвестиційно-інноваційної діяльності. Автор до системи економічного стимулювання відносить методи позитивної мотивації (заохочувальні) та негативної мотивації (примусові або стримувальні). Перші спрямовані на заохочення і впровадження екологічних інновацій, другі на скорочення та закриття екологічно деструктивних та небезпечних підприємств [23, с. 131]. Не можна не погодитись з точкою зору автора і про те, що «оскільки заохочувальні методи розвинені в Україні недостатньо, необхідно приділити їм особливу увагу, оскільки, серед суб'єктів господарювання повинна існувати конкуренція за отримання пільг, субсидій тощо». До примусових методів стимулювання цей автор відносить штрафні санкції, цінове регулювання, продаж прав на забруднення тощо [23, с. 131].

На необхідності розгляду стимулювання у широкому значенні наголошує і Т. Григор'єва, яка говорить про те, що «різні за змістом поняття

«відповідальність» та «заохочення», але разом з тим єдині за своєю кінцевою метою, ці засоби впливу на суб'єктів становлять суть стимулювання у широкому розумінні цієї категорії». Одним із стимулів вона вважає юридичну відповідальність за порушення законодавства у відповідній сфері, оскільки такі норми теж впливають на психологію людини, забезпечуючи тим самим розвиток позитивних дій і попередження негативних явищ [32, с. 93–94].

Цікавою видається позиція Ніжніченко О.А., яка пропонує об'єднати запропоновані підходи, виокремивши їх найкращі риси. Автор відносить до заходів стимулювання як заохочення, так і відповідальність, але не ретроспективного характеру [120, с. 121]. Аналізуючи екологічне законодавство на предмет наявності стимулюючих норм, автор приходить до висновку про «домінування вузького розуміння стимулювання», але звертає увагу на той факт, що законодавець неодноразово наголошує на необхідності проведення збалансованої екологічної політики, яка вимагає як підвищення відповідальності суб'єктів, так і впровадження нових та більш ефективних стимулів. На наш погляд, вкрай важливим є позиція автора, згідно з якою основне призначення стимулювання полягає в активізації екологічно-правомірної поведінки суб'єктів, оскільки бездіяльність стимулюванню не підлягає [120, с. 121–122].

Погодимось з тим, що можливість настання негативних наслідків для суб'єкта господарювання безперечно є стимулом утриматись від такої діяльності та уникнути покарання. Проте, в контексті провадження систем екологічного менеджменту треба враховувати той факт, що впровадження таких систем на сьогоднішній день відбувається переважно у відповідності з вимогами міжнародних стандартів серії ISO 14000 і є добровільним, а тому основним способом стимулювання суб'єктів виробництва є заохочення.

Отже, на нашу думку, найбільш вдалим визначенням екологічного стимулювання є визначення, запропоноване Ніжніченко О.А., відповідно до якого стимулювання в екологічному праві – це визначена екологічним законодавством система правових, організаційних, економічних та інших заохочувальних заходів, які спрямовані на підвищення рівня суспільно необхідної екологічно-правової

поведінки суб'єктів у галузі ефективного використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки [120, с. 122].

Екстраполюючи логіку дослідниці на відносини із впровадження систем екологічного менеджменту, *правові засоби стимулювання впровадження систем екологічного менеджменту* доцільно розглядати як законодавчо визначені правові, організаційні, економічні та заходи та заходи відповідальності, які спрямовані на заохочення суб'єктів господарювання усіх форм власності впроваджувати системи екологічного менеджменту з метою організації належного рівня охорони навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки в обмін на отримання певного позитивного ефекту. Під поняттям «ефект» у правовій та іншій літературі розуміють результат, наслідок будь-яких дій [246], який вимірюється в матеріальному, грошовому або соціальному вираженні як різниця між результатами і витратами, пов'язаними з отриманням цього результату [252, с. 404], результат, наслідок яких-небудь причин, господарських заходів (уведення нової техніки та інвестиційних проектів, реалізація господарського рішення, здійснення природоохоронних заходів, проведення соціальних заходів тощо) [36].

Таким чином, ефект розглядається як кінцевий результат певних дій, у нашому випадку це ті переваги, що отримують підприємства, установи та організації від впровадження систем екологічного менеджменту. За результатами опитування, проведеного IEFЕ (Institute for Energy and Environmental Economics) серед малих та середніх підприємств, котрі впровадили системи екологічного менеджменту відповідно до вимог EMAS або ISO 14000 [281], учасниками серед основних переваг впровадження систем екологічного менеджменту було визначено: 1) підвищення організаційної та управлінської ефективності, 2) відповідність роботи підприємства вимогам чинного екологічного законодавства, 3) покращення іміджу підприємства в очах споживачів та партнерів, 4) підвищення раціональності використання природних ресурсів,

5) зниження показників кількості споживання води у циклі виробництва тощо [281].

З метою забезпечення екологічно збалансованого природокористування, Стратегією [216] визначено завдання запровадження до 2015 року системи економічних та адміністративних механізмів з метою стимулювання виробника до сталого та відновлюваного природокористування і охорони навколишнього природного середовища, широкого запровадження новітніх більш чистих технологій, інновацій у сфері природокористування.

Аналогічні положення містяться в статті 3 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [220], де серед основних принципів охорони навколишнього природного середовища визначено екологізацію матеріального виробництва на основі комплексності рішень у питаннях охорони навколишнього природного середовища, використання та відтворення відновлюваних природних ресурсів та широкого впровадження новітніх технологій, а також поєднання заходів стимулювання і відповідальності у справі охорони навколишнього природного середовища.

Необхідність запровадження вищевикладених положень обумовлена тим, що в умовах капіталізації ринку кінцевою метою діяльності будь-яких суб'єктів господарювання, будь то підприємства, які здійснюють лісокористування, водокористування, поводження з відходами, використання та розробку надр тощо є отримання прибутків. Навіть дотримання усіх вимог та зобов'язань, передбачених у відповідних сферах, не може гарантувати недопущення погіршення стану навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки. Лише у випадку, коли кожен суб'єкт господарської діяльності буде зацікавлений у такому стані речей, можливо зменшити шкідливий вплив на довкілля.

Саме тому спеціальними нормативними актами у сфері екології передбачено не лише імперативні вимоги щодо виконання відповідних зобов'язань, але й заходи стимулювання, заохочення та певні пільги. Так, згідно з положеннями статті 48 Закону України «Про охорону навколишнього природного

середовища» [220] до основних шляхів стимулювання впровадження систем екологічного менеджменту можна віднести: надання пільг при оподаткуванні підприємств, установ, організацій в разі реалізації ними заходів щодо раціонального використання природних ресурсів та охорони навколишнього природного середовища при переході на маловідходні і ресурсо- і енергозберігаючі технології, організації виробництва і впровадженні очисного обладнання та устаткування для утилізації та знешкодження відходів, передачі частини коштів фондів охорони навколишнього природного середовища на договірних умовах підприємствам, установам, організаціям і громадянам на заходи для гарантованого зниження викидів і скидів забруднюючих речовин і зменшення шкідливих фізичних, хімічних та біологічних впливів на стан навколишнього природного середовища, на розвиток екологічно безпечних технологій та виробництв та ін.

З метою аналізу передбачених законодавством правових засад стимулювання впровадження систем екологічного менеджменту, пропонуємо класифікувати їх на такі види: а) податкові пільги та інші фінансові механізми впровадження систем екологічного менеджменту; б) заходи заохочення до впровадження систем екологічного менеджменту; в) заходи стимулювання за впровадження систем екологічного менеджменту; г) заходи відповідальності за порушення вимог екологічного законодавства щодо впровадження систем екологічного менеджменту, з подальшою їх диференціацією за галузями екологічного права – у природоресурсній, в природоохоронній сферах та в сфері забезпечення екологічної безпеки. Розглянемо кожен з груп більш детально.

Найбільшу групу правових засад стимулювання впровадження систем екологічного менеджменту, на нашу думку, складають норми, що передбачають *податкові пільги та інші фінансові механізми стимулювання впровадження систем екологічного менеджменту*.

Зокрема в галузі використання, охорони та відтворення вод, статтею 29 ВК України [25] передбачено надання податкових, кредитних та інших пільг водокористувачам у разі впровадження ними маловідходних, безвідходних,

енерго- і ресурсозберігаючих технологій, здійснення відповідно до законодавства інших заходів, що зменшують негативний вплив на води.

У сфері поводження з відходами стимулювання впровадження систем екологічного менеджменту для забезпечення утилізації відходів та зменшення обсягів їх виробництва здійснюється шляхом надання пільг щодо оподаткування прибутку від реалізації продукції виготовленої з використанням відходів, зокрема, шляхом встановлення ставок екологічного податку, що справляється за розміщення, із диференціацією залежно від рівня небезпеки відходів та цінності територій (стаття 39 Закону України «Про відходи» [143]), пріоритетного державного кредитування, надання спеціальних державних субсидій на зменшення відсотків за банківськими кредитами, дотацій з державного та місцевих бюджетів тощо (стаття 40 Закону України «Про відходи» [143]).

Правові засади стимулювання впровадження систем екологічного менеджменту в галузі охорони атмосферного повітря визначено у статті 22 Закону України «Про охорону атмосферного повітря» [218] шляхом встановлення податкових, кредитних та інших пільг разі впровадження суб'єктами господарювання, діяльність яких спричинює, або може спричинити негативний вплив на стан атмосферного повітря, маловідходних, безвідходних, енерго- і ресурсозберігаючих технологій, застосування заходів щодо регулювання діяльності, що впливає на клімат, здійснення інших заходів з метою скорочення викидів забруднюючих речовин на зменшення рівнів впливу фізичних і біологічних факторів на атмосферне повітря, що, на думку дисертантки, також є елементом системи екологічного менеджменту на підприємствах відповідного виду. З метою реалізації вказаних положень, Кабінетом Міністрів України щороку затверджується Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для підвищення якості атмосферного повітря на відповідний рік³.

До інших фінансових механізмів стимулювання впровадження систем екологічного менеджменту поряд із наданням податкових та інших пільг, на нашу

³Наприклад, Постанова Кабінету Міністрів України від 6 березня 2007 р. № 379 «Про затвердження Порядку використання у 2007 році коштів, передбачених у державному бюджеті для підвищення якості атмосферного повітря» [185].

думку, можна віднести, зокрема: 1) програми з екологічної модернізації підприємств; 2) здійснення компенсації витрат власникам чи користувачам природних ресурсів при впровадженні різноманітних заходів щодо відтворення таких природних ресурсів; 3) компенсацію на конкурсній основі частини витрат на розроблення і впровадження систем екологічного менеджменту тощо.

Засади проведення програми з екологічної модернізації підприємств визначаються постановою Кабінету Міністрів України № 569 від 7 серпня 2013 року «Про затвердження Порядку проведення відбору цільових проектів екологічної модернізації підприємств» [186]. Так, відповідно до п. 2 вказаного Порядку [186], для участі у відборі подаються цільові проекти, спрямовані на екологічну модернізацію підприємств шляхом їх технічного переоснащення, розширення та реконструкції з метою зменшення негативного впливу на навколишнє природне середовище. Перелік документів, що подаються для участі у відборі та процедура їх подачі визначена у п. 4.

Відповідно до п. 8 цього Порядку [186], основними критеріями відбору цільових проектів є: відповідність заходів, передбачених цільовими проектами, Переліку видів діяльності, що належать до природоохоронних заходів, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 17 вересня 1996 року № 1147 (в редакції від 30 вересня 2014 року) [162]; наявність співфінансування цільових проектів (власних коштів та коштів місцевих бюджетів тощо), еколого-економічна ефективність цільових проектів. Процедура фінансування таких проектів визначена Порядком використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансового забезпечення цільових проектів екологічної модернізації підприємств, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 7 серпня 2013 року № 569 [186]. Як визначено у п. 2, одержувачем бюджетних коштів є підприємства – платники екологічного податку, безпосередні замовники заходів з модернізації об'єктів, що перебувають у них на балансі. Такі кошти використовуються з метою зменшення негативного впливу на навколишнє природне середовище, пов'язаного з викидами забруднюючих речовин в атмосферне повітря, їх скиданням безпосередньо у водні об'єкти, розміщення

відходів у спеціально відведених для цього місцях чи на об'єктах (крім розміщення окремих видів відходів, що забезпечує можливість їх подальшого використання як вторинної сировини), відповідно до плану реалізації цільових проектів екологічної модернізації підприємств.

У сфері захисту, охорони та сталого використання лісів стимулювання впровадження систем екологічного менеджменту забезпечуються у формі такого фінансового механізму стимулювання як здійснення компенсації витрат власникам лісів і лісокористувачам при впровадженні ними заходів щодо розширеного відтворення лісів, а також застосування прискореної амортизації основних фондів землеохоронного, лісоохоронного та природоохоронного значення (стаття 99 ЛК України [98]). Компенсація проводиться за рахунок коштів Державного бюджету України та місцевих бюджетів відповідно до загальнодержавних, державних та регіональних програм.

Відповідно до Концепції державної політики у сфері управління якістю (товарів, робіт, послуг) [152], з метою активізації роботи з впровадження систем управління якістю необхідно забезпечити державну підтримку підприємств та організацій шляхом компенсації (на конкурсній основі) частини їх витрат на розроблення і впровадження цих систем за рахунок цільового кредитування та інших джерел фінансування. Органи виконавчої влади повинні керуватися при цьому таким критерієм як здатність підприємства чи організації до забезпечення конкурентоспроможності своєї продукції.

Підприємства та організації можуть довести своє право на одержання державної підтримки шляхом обґрунтування власних програм поліпшення якості та забезпечення конкурентоспроможності продукції. Впровадження систем управління якістю потребує високого рівня професійних знань, підготовки та підвищення кваліфікації кадрів з питань управління якістю, у тому числі шляхом розроблення заходів щодо підвищення соціального статусу наукових та науково-технічних працівників, які забезпечують розвиток виробництва, підвищення якості продукції.

Далі пропонуємо розглянути *заходи заохочення до впровадження систем екологічного менеджменту*, які на відміну від запровадження податкових, кредитних пільг та інших фінансових механізмів стимулювання, не завжди мають економічний характер. Так, відповідно до статті 5 Закону України «Про відходи» [143], створення умов для реалізації роздільного збирання побутових відходів шляхом запровадження соціально-економічних механізмів, спрямованих на заохочення утворювачів цих відходів до їх роздільного збирання має надзвичайно важливе значення та віднесено законодавцем до одного з основних напрямів державної політики в сфері поводження з відходами. На реалізацію вказаного положення було прийнято постанову Кабінету Міністрів від 4 березня 2004 року «Про затвердження Програми поводження з твердими побутовими відходами» [197], вимоги якого конкретизовано наказом Міністерства з питань житлово-комунального господарства України від 7 червня 2010 року № 176 «Про затвердження методичних рекомендацій з організації збирання, перевезення, перероблення та утилізації побутових відходів» [157].

Відповідно до п. 6 Програми поводження з твердими побутовими відходами [157], її виконання дасть змогу зменшити шкідливий вплив побутових відходів на навколишнє природне середовище та здоров'я людини, забезпечить виготовлення додаткової товарної продукції, впровадить нові технології у сфері поводження з побутовими відходами та перетворити сферу поводження з твердими побутовими відходами на самоокупну та прибуткову сферу.

На нашу думку, найбільш вдалим в цій сфері є приклад Німеччини, де сортування відходів здійснюється не лише за матеріалом (пластик, скло, папір), а навіть за кольором скла – прозоре, зелене, коричневе тощо, що в свою чергу призводить до скорочення витрат на розділення відходів та підвищує шанси на їх повторну переробку. Окрім цього, суб'єкти, що здають порожню склотару в обмін отримують різноманітні знижки, податкові та інші пільги. Ідея видається вкрай вдалою, навіть більше, можна запропонувати суб'єктам господарювання не просто знижку на придбання чогось, а передбачити можливість зараховувати

отримані від здачі чи сортування відходів кошти в рахунок плати за спеціальне використання природних ресурсів, ренти тощо.

Окрему категорію становлять *заходи стимулювання саме за впровадження систем екологічного менеджменту відповідно до вимог міжнародних стандартів.*

На нашу думку, такими заходами можна вважати доповнення до Схеми екоменеджменту та аудиту Європейського Союзу від 25 листопада 2009 року (далі – EMASIII) [285]. Зокрема, у преамбулі до документа йдеться про необхідність вдосконалення правового механізму впровадження систем екологічного менеджменту на добровільних засадах, як надзвичайно ефективного методу правового регулювання їх діяльності. Таке вдосконалення передбачалось провести шляхом запровадження заходів стимулювання та заохочення для суб'єктів господарювання впроваджувати, керуючись положеннями EMAS III [285] та ISO 14000, системи екологічного менеджменту.

Так, новою редакцією було розширено коло суб'єктів екологічного менеджменту, шляхом поширення дії EMAS III [285] і на підприємства, установи, організації, що зареєстровані та/або функціонують за межами Європейського Союзу, що дає змогу вітчизняним суб'єктам господарювання конкурувати з європейськими виробниками у сферах, де впровадження систем екологічного менеджменту є обов'язковою умовою діяльності (п. 9). Серед переваг впровадження систем екологічного менеджменту наводяться скорочення споживання електроенергії та природних ресурсів, кількості правопорушень в екологічній сфері, підвищення конкурентоспроможності товарів та послуг, підвищення продуктивності підприємства, скорочення витрат та ін. [285]. Очевидно, що оптимальним шляхом зацікавлення суб'єктів господарювання є економічний характер таких переваг.

Також з метою залучення якомога більшої кількості суб'єктів господарювання до впровадження систем екологічного менеджменту було передбачено скорочення кількості необхідних до сплати зборів, особливо для малих підприємств (п. 16) та спрощено процедуру переходу суб'єктів

господарювання до стандартів EMAS у випадках функціонування на підприємстві системи управління іншого типу, наприклад, системи якості за стандартами ISO 9000 [285].

Окрім того, за результатами проведення саміту «Східного партнерства» у 2011 році Європейський Союзом було прийнято рішення про створення програми «Екологізація економіки в країнах Східного партнерства Європейського Союзу» [242] (далі – EaPGREEN). Основна мета програми – допомогти шести країнам східного партнерства (Вірменії, Азербайджану, Білорусі, Грузії, Молдові та Україні) прискорити процес переходу до «зеленої» економіки. Одним з напрямів діяльності програми є створення ринкових стимулів для екологізації товарів та послуг на ринку України шляхом підготовки вказівок щодо розробки та використання стимулів зниження рівнів забруднення навколишнього природного середовища та впровадження «чистих» технологій, виконання пілотних проектів щодо розробки та впровадження екологічного менеджменту щодо окремих категорій продукції, проведення національних семінарів та консультацій для вітчизняних виробників [242].

В рамках останнього напрямку співпраці 10 квітня 2015 року в Орхуському інформаційно-просвітницькому центрі Міністерства екології та природних ресурсів України відбулась зустріч представників програми та керівництва Мінприроди з вітчизняними виробниками [19]. Як зазначили представники бізнесу, у зв'язку з суттєвим підвищенням тарифів на енергетичні та інші ресурси, виникла нагальна потреба модернізації технологій з метою вироблення конкурентоспроможної продукції для внутрішнього та міжнародного ринків та зниження собівартості такого виробництва. За результатами зустрічі учасники прийшли до висновку про те, що заходи стимулювання та заохочення суб'єктів господарювання існують лише на папері, оскільки сьогодні в Україні відсутні інструменти їх практичної реалізації – відсутній механізм державного кредитування природоохоронних заходів, пільгового та цінового заохочення суб'єктів господарювання, що впроваджують екологічно безпечні технології та

покращують екологічні характеристики своєї продукції, здійснюють екологічне маркування тощо.

Важливе місце в системі стимулів для суб'єктів господарювання посідають *норми, що встановлюють відповідальність за порушення законодавства в галузі охорони навколишнього середовища, раціонального використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки*. На жаль, чинним законодавством не передбачено конкретних складів правопорушень за невпровадження систем екологічного менеджменту. Водночас перспектива настання негативних наслідків від неналежної поведінки суб'єктів господарювання стимулює їх до ведення своїх справ виключно в межах правового поля.

Вважаємо, що суб'єкти господарювання можуть нести відповідальність за неналежне впровадження систем екологічного менеджменту за умови, що в їх діях є ознаки правопорушень, передбачених статтею 68 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [220], а саме за: порушення вимог екологічного законодавства; порушення прав громадян на безпечне навколишнє природне середовище та недотримання вимог екологічної безпеки; порушення екологічних вимог при проектуванні, розміщенні, будівництві, реконструкції, введенні в дію, експлуатації та ліквідації підприємств, споруд, пересувних засобів та інших об'єктів; допущення наднормативних, аварійних і залпових викидів і скидів забруднюючих речовин та інших шкідливих впливів на навколишнє природне середовище; невжиття заходів щодо попередження та ліквідації екологічних наслідків аварій та іншого шкідливого впливу на навколишнє природне середовище; порушення природоохоронних вимог при зберіганні, транспортуванні, використанні, знешкодженні та захороненні хімічних засобів захисту рослин, мінеральних добрив, токсичних радіоактивних речовин та відходів та ін. Таким чином, суб'єкти господарювання можуть нести відповідальність саме за порушення вимог щодо організації своєї екологічної діяльності, чого, на нашу думку, можна уникнути з впровадженням систем екологічного менеджменту.

В лісовому праві, відповідальність первинних та вторинних лісокористувачів визначена у статті 105 ЛК України [98], при чому до суб'єктів господарювання у випадку неналежної організації своєї екологічно спрямованої діяльності можуть застосовуватись такі юридичні склади як: незаконне вирубування дерев, засмічення лісів, заготівля лісових ресурсів способами, що негативно впливають на стан і відтворення лісів тощо, тобто за невиконання заходів, що стосуються саме організації охорони та захисту лісів, ведення лісового господарства, здійснення лісокористування та інше і яких можна уникнути шляхом впровадження на підприємстві, в установі, організації систему екологічного менеджменту з розподілом повноважень та призначенням відповідальних осіб у кожній сфері діяльності суб'єкта господарювання.

Аналогічні вимоги містяться у положеннях водного законодавства, зокрема, статтею 110 ВК України [25] передбачено відповідальність водокористувачів за забруднення та засмічення вод, порушення режиму господарської діяльності у водоохоронних зонах та на землях водного фонду, недотриманні умов спеціального водокористування тощо, у тому числі у зв'язку з відсутністю організації роботи суб'єкта господарювання на впровадження системи екологічного менеджменту.

Юридична відповідальність для суб'єктів господарювання за порушення вимог екологічного законодавства щодо впровадження систем екологічного менеджменту передбачена також і іншими законами, зокрема: а) нормами статті 211 ЗК України [74] за: розміщення, проектування, будівництво, введення в дію об'єктів, що негативно впливають на стан земель (п. «г»); приховування від обліку і реєстрації та перекручення даних про стан земель, розміри та кількість земельних ділянок (п. «є»); невиконання умов знімання, збереження і нанесення родючого шару ґрунту (п. «и») та ін.; б) нормами статті 40 Закону України «Про рослинний світ» [230], у тому числі за порушення вимог щодо охорони, використання та відтворення рослинного світу під час проектування, розміщення, будівництва, реконструкції, введення в дію, експлуатації споруд та об'єктів, застосування технологій, які негативно впливають на стан об'єктів рослинного

світу; в) положеннями статті 63 Закону України «Про тваринний світ» [237]: за невиконання вимог державної екологічної експертизи, за порушення правил зберігання, транспортування, застосування засобів захисту рослин, стимуляторів їх росту, мінеральних добрив та інших речовин (препаратів), та інше. Окремі юридичні склади правопорушень у цій сфері конкретизовано у нормах Цивільного [273], Кримінального кодексів [94], Кодексу України про адміністративні правопорушення [82].

Аналіз правових засад стимулювання впровадження систем екологічного менеджменту в Україні дозволив зробити висновок про те, що хоча законодавчо держава закріплює за собою обов'язок всіляко підтримувати підприємства, установи та організації, які вживають заходів зі зниження шкідливого впливу на навколишнє природне середовище, скорочують споживання природних ресурсів, запроваджують інноваційні технології, які сприяють ефективно використовувати природні ресурси, однак на практиці такі заходи практично не реалізуються.

Зазначене вище підтверджується і результатами підготовленого Мінприроди України проекту «Оцінки виконання Стратегії державної екологічної політики України на період до 2020 року та Національного плану дій з охорони навколишнього природного середовища на 2011-2015 роки» [125] (далі – Оцінка виконання Стратегії). Відповідно до Національного плану дій з охорони навколишнього природного середовища на 2011-2015 роки, одним із стратегічних завдань в галузі екології було визначено впровадження систем екологічного управління та підготовка державних цільових програм з екологізації окремих галузей національної економіки, що передбачають технічне переоснащення, запровадження енергоефективних і ресурсозберігаючих технологій, маловідходних, безвідходних та екологічно безпечних технологічних процесів. Хід виконання таких завдання повинен був відображатись за допомогою таких кількісних показників, як, зокрема, відомості про частку підприємств та суб'єктів господарювання, які впроваджують системи екологічного управління згідно з ISO 14000, про кількість екологічних підприємств малого бізнесу. Проте, як визначено у оцінці виконання Стратегії [125], така інформація взагалі не обліковується, а

впровадження систем екологічного управління не відбувається у зв'язку з відсутністю у підприємців стимулів. Мінприроди України разом з іншими центральними органами виконавчої влади повинні розробити такі стимули та донести їх до суб'єктів господарювання, поширюючи відповідну політику про те, що таке впровадження є економічно вигідним (інформаційна картка стратегічного завдання № 65 Оцінки виконання Стратегії [125]).

Окрім того, згідно з інформаційною карткою стратегічного завдання № 66 [125] прямо впливає, що розроблення і впровадження до 2015 року системи стимулів для суб'єктів господарювання, що впроваджують систему екологічного управління, принципи корпоративної соціальної відповідальності, застосовують екологічний аудит, сертифікацію виробництва продукції, її якості згідно з міжнародними природоохоронними стандартами, покращують екологічні характеристики продукції відповідно до встановлених міжнародних екологічних стандартів на сьогодні в Україні не здійснюється. Причиною такого невиконання визнано недостатню інституційну спроможність Мінприроди [125].

Також, серед стратегічних завдань Стратегії було передбачено схвалення у 2012 році Концепції впровадження в Україні більш чистого виробництва та затвердження до 2015 року відповідної стратегії та національного плану дій (Завдання 6) [125]. Проте, відповідно до даних Оцінки виконання Стратегії, станом на кінець 2014 року інформація про підготовку проекту Стратегії та Національного плану дій з впровадження в Україні більш чистого виробництва відсутня. Проект розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції впровадження в Україні більш чистого виробництва» підготовлено для повторного розгляду на погодження новопризначеним керівникам заінтересованих центральних органів виконавчої влади відповідно до вимог п. 2 параграфу 40 Регламенту Кабінету Міністрів України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 18 липня 2007 року № 950 [125].

Саме тому, на нашу думку, в умовах розвитку сучасного суспільства дієвим механізмом заохочення до впровадження систем екологічного менеджменту повинно стати усвідомлення суб'єктами господарювання важливості підвищення

конкурентоспроможності «зелених» товарів та послуг. Це призведе, по-перше, до підвищення економічної ефективності виробництва. По-друге, оскільки суб'єкт господарювання самостійно буде обирати форму системи екологічного менеджменту, це дозволить максимально врахувати усі екологічні аспекти та вартість таких змін. По-третє, здійснення екологічного маркування продукції стає дієвим механізмом інформування про її екологічні аспекти та характеристики, що дозволить знизити витрати на рекламу та популяризацію товару. Усі ці заходи можливі лише за умови підвищення екологічної свідомості як споживачів так і виробників товарів та послуг. Функції з пропагування такої політики, на нашу думку, повинно взяти на себе Мінприроди України, яке є центральним органом виконавчої влади щодо формування і реалізації екологічної політики з будь-яких питань, в тому числі й у сфері екологічного менеджменту.

Висновки до 2 розділу

У рамках проведеного дослідження механізму впровадження систем екологічного менеджменту за законодавством України з'ясовано наступне.

1. На підставі аналізу правових та законодавчих підходів до визначення сутності та змісту механізму впровадження систем екологічного менеджменту запропоновано розглядати його як сукупність таких елементів як: організаційно-правова форма впровадження систем екологічного менеджменту; функції управління суб'єктів господарювання в її межах; правові стимули впровадження систем екологічного менеджменту.

2. Правові засади організаційно-правових форм впровадження систем екологічного менеджменту відрізняються залежно від сфери та специфіки діяльності суб'єкта господарювання, визначаються спеціальними нормативно-правовими актами та положеннями національних стандартів серії ДСТУ ISO 14000 [116, 117], які містять вимоги, настанови та рекомендації щодо впровадження систем екологічного менеджменту на підприємствах, в установах та організаціях відповідного типу. Такими формами можуть бути спеціальні екологічні підрозділи: відділи, служби, управління, лабораторії та інше.

3. Питання функцій екологічного менеджменту наразі не було предметом самостійного дослідження вчених-правників. Такі наукові розвідки мали місце лише в контексті дослідження функцій екологічного управління. За результатами аналізу підходів різних вчених до визначення поняття та сутності функцій екологічного менеджменту, їх співвідношення з функціями екологічного управління, запропоновано до функцій екологічного менеджменту відносити як загальні (тобто такі, які визначені Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» [220]), так і спеціальні функції екологічного управління, які, у свою чергу, відповідно до положень Національного стандарту ДСТУ ISO 14000 [116, 117], визначені як основні напрями організації діяльності підприємства, установи та організації в сфері екології, а саме: планування,

зовнішнє та внутрішнє інформування, організація виробничого та операційного контролю, проведення первинного екологічного моніторингу, здійснення різних видів аудиту та інше.

4. Однією з особливостей впровадження систем екологічного менеджменту є його добровільний характер, а тому ефективність організації екологічного менеджменту як форми екологічного управління безпосередньо залежить від усвідомлення суб'єктами господарювання важливості такого кроку та наявності передбаченої національним та міжнародним законодавством системи правових стимулів. В умовах сучасного розвитку ринкових відносин саме еколого-правове стимулювання є рушійною силою, яка покликана забезпечити впровадження систем екологічного менеджменту якомога більшою кількістю підприємств, установ та організацій, оскільки методи адміністративного примусу вже не відповідають реаліям сьогодення та не можуть застосовуватись в контексті впровадження систем екологічного менеджменту.

Відтак правовими засобами стимулювання впровадження систем екологічного менеджменту запропоновано розглядати як законодавчо визначені правові, організаційні, економічні та заходи та заходи відповідальності, які спрямовані на заохочення суб'єктів господарювання усіх форм власності впроваджувати системи екологічного менеджменту з метою організації належного рівня охорони навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки в обмін на отримання певного позитивного ефекту.

Запропонована класифікація такого стимулювання шляхом виділення таких його видів: а) податкові пільги та інші фінансові механізми впровадження систем екологічного менеджменту; б) заходи заохочення до впровадження систем екологічного менеджменту; в) заходи стимулювання за впровадження систем екологічного менеджменту; г) заходи відповідальності за порушення вимог екологічного законодавства щодо впровадження систем екологічного менеджменту.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження, яке спрямовувалось на встановлення правових засад впровадження в Україні систем екологічного менеджменту, а також на вдосконалення законодавства в цій галузі, дало змогу сформулювати ряд висновків і пропозицій. Основними з них є такі.

1. За результатами вивчення й аналізу загальнотеоретичної, спеціально-юридичної літератури й нормативно-правових актів України про підходи до поняття впровадження систем екологічного менеджменту з'ясовано, що на сучасному етапі розвитку вітчизняної екологічної науки дослідження питань впровадження систем екологічного менеджменту здійснюються у трьох основних напрямках: у соціальному, економічному та правовому. Найбільш розвиненим є економічний напрям, у межах якого окреслені мета, завдання, принципи, види та форми, поняття екологічного менеджменту та історія його становлення. Підходи до екологічного менеджменту, викладені економічними науками доцільно об'єктувати в правовий напрям, який наразі є найменш розвиненим та який характеризується відсутністю будь-яких комплексних правових досліджень питань впровадження в Україні систем екологічного менеджменту, а діюче законодавства в зазначеній сфері є недосконалим, що проявляється у відсутності правового закріплення поняття та юридичних ознак екологічного менеджменту та його систем.

2. Досліджено генезу правового регулювання екологічного менеджменту та його систем, починаючи з формування перших концепцій з організації охорони природи до розробки міжнародних стандартів впровадження систем екологічного менеджменту суб'єктами господарювання, визначено основні етапи становлення і розвитку законодавства у вказаній сфері, проаналізовано закономірності переходу від одного етапу до іншого.

3. На основі аналізу наукових та законодавчих підходів до визначення поняття екологічного менеджменту та його систем розкрито характерні юридичні

ознаки екологічного менеджменту, проведено співвідношення словосполучень «екологічне управління», «екологічний менеджмент», «виробниче екологічне управління», «об'єктне екологічне управління», здійснено семантичний аналіз їх англomовних відповідників, та доведено можливість паралельного вживання вказаних понять. Також запропоновано визначення систем екологічного менеджменту та їх класифікацію за видами та формами.

4. Проаналізовано сучасний стан правового регулювання функціонування систем екологічного менеджменту, встановлено, що хоча правові засади впровадження систем екологічного менеджменту містяться у програмних та концептуальних нормативно-правових актах, сучасне законодавство не містить конкретних правових норм у вказаній сфері, а лише закріплює основні права та обов'язки підприємств, установ, організацій з реалізації функцій екологічного управління на об'єктному рівні, їх організаційні форми, що зумовлює необхідність внесення змін та доповнень до чинного законодавства щодо закріплення статусу та повноважень суб'єктів господарювання як суб'єктів екологічного менеджменту.

5. Досліджено і охарактеризовано такі основні складові механізму правового регулювання впровадження систем екологічного менеджменту як організаційно-правові форми систем екологічного менеджменту та функції екологічного менеджменту. Встановлено, що правові засади організаційно-правових форм впровадження систем екологічного менеджменту визначаються спеціальними нормативно-правовими актами та положеннями національних стандартів серії ДСТУ ISO 14000 [116, 117]. Запропоновано класифікацію функцій екологічного менеджменту на загальні – визначені Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» [220], та спеціальні – визначені відповідно до положень Національних стандартів серії ДСТУ ISO 14000 [116, 117].

6. Розкрито особливості правового стимулювання впровадження систем екологічного менеджменту та запропоновано серед заходів такого стимулювання виокремити: податкові пільги та інші фінансові механізми впровадження систем

екологічного менеджменту; заходи заохочення до впровадження систем екологічного менеджменту; заходи стимулювання за впровадження систем екологічного менеджменту; заходи відповідальності за порушення вимог екологічного законодавства щодо впровадження систем екологічного менеджменту.

7. Запропоновано шляхи вдосконалення національного законодавства з питань правового регулювання впровадження систем екологічного менеджменту. Зокрема, з метою удосконалення існуючого механізму впровадження систем екологічного менеджменту, сформульовано зміни та доповнення до: а) Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [220], а саме, обґрунтовано доцільність внесення зміни до статті 16, щодо закріплення правових засад впровадження систем екологічного менеджменту та включення статті 21-1 «Повноваження суб'єктів господарювання щодо впровадження систем екологічного менеджменту»; б) Закону України «Про охорону атмосферного повітря» [218], шляхом включення до статті 10 вимоги щодо обов'язковості створення системи екологічного менеджменту у складі суб'єкта, який здійснює або планує здійснювати викиди в атмосферне повітря; в) Закону України «Про відходи» [143], доповнивши статтю 15 п. «т» з аналогічними вимогами щодо обов'язкового створення та впровадження системи екологічного менеджменту в межах структури суб'єкта поводження з відходами. Запропоновано прийняти на рівні Кабінету Міністрів України Типове положення «Про обов'язкову систему екологічного менеджменту».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андрейцев В. І. Екологічне право України. Загальна частина. Курс лекцій у схемах : навч. посібник для юрид. фак. вузів / В. І. Андрейцев. – К. : Вентурі, 1996. – 208 с.
2. Андрейцев В. І. Право екологічної безпеки: навч. та наук.-практ. посіб. / В. І. Андрейцев. – К.: Знання-Прес, 2002. – 332 с.
3. Андрейцев В. І. Тектолого-правові аспекти забезпечення сучасної екологічної політики держави / В.І. Андрейцев. // Право України. – 2011. – №2. – С. 66–84.
4. Аніщенко В. О. Сучасні методичні засади формування системи екологічного менеджменту в Україні / В. О. Аніщенко, Т. Л. Галькевич // Екологічний менеджмент: Зб. наук. пр. / За ред. В. А. Гайченка. – К.: МАУП, 2006. – С. 31 – 33.
5. Аніщенко В. О. До питання про шляхи впровадження екологічного менеджменту в Україні / В. О. Аніщенко, Т. Л. Кайстренко // Зб. наук. пр. міжнар. наук.-практ. конф. «Політ-2003». – К.: Вид-во НАУ, 2003. – С. 583–588.
6. Афанасьев В.Г. Системность и общество / В.Г. Афанасьев. – Москва: Наука, 1980. – 368 с.
7. Балашенко С.А. Государственное управление в области охраны окружающей среды / С.А. Балашенко. – Мн.: БГУ, 2000. – 341 с.
8. Бачинський Г.О. Соціоекологічний принцип природокористування / Г. О. Бачинський. // Вісник АН УРСР. – 1984. – №11. – С. 68–79.
9. Басейнове управління водних ресурсів річки Тиса [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://buvrtysa.gov.ua/newsite/?page_id=54.
10. Бачинский Г.А. Социэкология: теоретические и прикладные аспекты / Г. А. Бачинский. // АН УРСР. Львовское отд. ин-та экономики; отв. ред. Э. В. Гирусов. – Киев. Наук. думка, 1991. – 152 с.
11. Бобкова А. Г. Щодо правових засад планування екологічного підприємництва /А.Г. Бобкова. // Право України. – 2011. – № 2. – С. 124–131.

12. Бондар О. В. Ситуаційний менеджмент. Навч. посіб. 2-ге вид., перероб та доповн. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 388 с.
13. Бондар Л. О. Екологічний менеджмент в системі правового механізму забезпечення екологічної безпеки [Електронний ресурс] / Л. О. Бондар – Режим доступу до ресурсу: <http://ecopravo.host-ua.org.ua/nauk/uprav/ekomanagement1.htm>
14. Бондар Л. О. Правове регулювання екологічного менеджменту в Україні / Л. О. Бондар. // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2003. – №1. – С. 77–84.
15. Бринчук М. М. Государственное управление как эколого-правовая категория / М. М. Бринчук. // Экологическое право. – 2006. – №1. – С. 10–15.
16. Бринчук М. М. Экологическое право: учебник / М. М. Бринчук. – Москва: СПС «КонсультантПлюс», 2008. – 383 с.
17. Большой энциклопедический словарь / Под ред. Прохорова А. М. – Москва: Наука, 1997. – 836 с.
18. Василенко В. О. Антикризове управління підприємством: Навч. посіб-ник. Вид. 2-ге, виправл. і доп. / В.О. Василенко. – Київ: Центр навчальної літератури, 2005. – 504 с.
19. Відбулась зустріч експертів програми ЄС EAP GREEN TA керівництва Мінприроди України з представниками вітчизняних компаній-товаровиробників [Електронний ресурс] // Міністерство екології та природних ресурсів України – Режим доступу до ресурсу: <http://www.menr.gov.ua/press-center/news/150-news28/3771-vidbulas-zustrich-ekspertiv-prohramy-yes-eap-green-ta-kerivnytstva-minpryrody-ukrainy-z-predstavnykamy-vitchyznianykh-kompanii-tovarovyrobnykiv>.
20. Віноградська О. М. Менеджмент: Навчальний посібник для студентів усіх форм навчання спеціальності 0501 – «Економіка і підприємництво» / О. М. Віноградська, Н. С. Віноградська, В. С. Шевченко. – Харків: ХНАМГ, 2008. – 160 с.
21. Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста / В. И. Вернадский. – Москва: Наука, 1988. – 520 с.

22. Вернадский В. И. Биосфера и ноосфера / В. И. Вернадский. – Москва: Наука, 1989. – 464 с.
23. Вишницька О.І. Державне стимулювання екологічно орієнтованої інвестиційно-інноваційної діяльності / О. Вишницька // Вісник Сумського державного університету. Серія Економіка, 2008. – № 2. – С. 128–134.
24. Водный кодекс Российской Федерации от 3 июня 2006 года № 74 – ФЗ // [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_148538/
25. Водний кодекс України від 6 червня 1995 року // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 24. – Ст. 189.
26. Водний кодекс Української РСР від 9 червня 1972 року // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1972. – № 24. – Ст. 200.
27. Впровадження норм європейського права [Електронний ресурс] // Права людини в Україні: Інформаційний портал Харківської правозахисної групи – Режим доступу до ресурсу: www.khpg.org/index.php?r=1.6.12.
28. Всемирная энциклопедия: Философия / Главн. науч. ред. и сост. А. А. Грицианов. – М.: Аст., Мн.: Харвест, Современный литератор, 2008. – 1312 с.
29. Галушкина Т.П. Экологический менеджмент в Украине: реалии и перспективы / Т. П. Галушкина, С. К. Харичков. – Одесса: ИПРЭЭИ НАНУ, 1998. – 107 с.
30. Гірничий закон України від 6 червня 1999 року // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 50. – Ст. 433.
31. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 року // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18. – Ст. 144.
32. Григор'єва Т. Деякі питання щодо правового стимулювання збереження і захисту водних живих ресурсів / Т. Григор'єва. // Юридична Україна. – 2011. – № 8. – С. 92–96.
33. Глосарій [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://www.canon.ua/about_us/sustainability/environment/glossary/

34. Годунов А. А. Введение в теорию управления / А. А. Годунов. – Л.: ЛГУ, 1973. – 231 с.
35. Голиченков А. К. Экологическое право России: словарь юридических терминов: Учебное пособие для вузов. / А. К. Голиченков. – Москва: Издательский Дом «Городец», 2008. – 448 с.
36. Градобоев Е. В. Особенности оценки эффективности деятельности промышленных предприятий : автореф. дис. на соискание наук. степени канд. эк. наук / Градобоев Е. В. – Иркутск, 2009. – 24 с.
37. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: Т. 1 – 4 / В. Даль. – Москва: Рус. Яз., 1980. – 683 с.
38. Данилишин Б. М. Економіка природокористування: Підручник / Б. М. Данилишин, М. А. Хвесик, В. А. Голян. – Київ: Кондор, 2010. – 465 с.
39. Дейнеко Л. В. Механізм впровадження інноваційних технологій в агропродовольчу сферу: сутність, функції, завдання і регіональні особливості / Л. В. Дейнеко, І.О. Іртищева // Механізм регулювання економіки. – 2009. – № 2. – С. 123–131.
40. Декларації Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища та розвитку від 14 червня 1992 року [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу до ресурсу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_455.
41. Додаток до рішення сесії Сумської міської ради «Про програму охорони навколишнього природного середовища м. Суми на 2006-2010 роки» від 14 червня 2006 року № 31-МР «Програма охорони навколишнього природного середовища міста Суми на 2006» [Електронний ресурс] // Муніципальний урядовий портал. – 2006. – Режим доступу: www.meria.sumy.ua/engine/download.php?id=5716.
42. Донецький державний університет управління [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://dsum.edu.ua/?option=com_k2&view=item&layout=item&id=131&Itemid=142#mpd
43. ДСТУ ISO 14004-97 Системи управління навколишнім середовищем. Загальні настанови щодо принципів управління, системи та засобів забезпечення.

Введ. 18.08.97. – К.: Держстандарт України, 1997. – 38 с.

44. ДСТУ ISO 14006:2013 Настанови щодо запровадження екологічного проектування (ISO 14006:2011, IDT). – Чинний від 2014-07-01. – К.: Мінекономрозвитку України, 2014. – 23 с.

45. ДСТУ ISO 14015:2005 Екологічне управління; Екологічне оцінювання ділянок та організацій (ISO 14015:2001, IDT) / пер. і наук.-техн. ред. А. Сухенко [та ін.]. – Вид. офіц. – Чинний від 01.01.2007. – К. : Держспоживстандарт України, 2007. – 13 с.

46. ДСТУ ISO 14020:2003 Екологічні маркування та декларації. Загальні принципи [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.ecolabel.org.ua/korisnainformatsiya/ekologichne-markuvannya-v-sistemi-iso/iso-14020.html>

47. ДСТУ ISO 14021 «Екологічні маркування та декларації. Екологічні самодекларації. Екологічне маркування типу II» [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.ecolabel.org.ua/korisnainformatsiya/ekologichne-markuvannya-v-sistemi-iso/iso-14021.html>

48. ДСТУ ISO 14024 Екологічні маркування та декларації. Екологічне маркування типу I. Принципи та методи [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.ecolabel.org.ua/korisnainformatsiya/ekologichne-markuvannya-v-sistemi-iso/iso-14020.html>

49. ДСТУ ISO 14063:2008 Екологічне управління. Обмінювання екологічною інформацією. Настанови та приклади (ISO 14063:2006, IDT). – Чинний від 2010-01-01. – К. : Держспоживстандарт України, 2012. – 24 с.

50. ДСТУ ISO/TR 14025 Екологічні маркування та декларації. Екологічні декларації типу III [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.ecolabel.org.ua/korisnainformatsiya/ekologichne-markuvannya-v-sistemi-iso/iso-14025.html>

51. ДСТУ 2156-93 Безпечність промислових підприємств. Терміни та визначення [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://document.ua/bezpechnist-promislovih-pidpriemstv.-termini-ta-viznachennja-nor3429.html>.

52. Екологічна безпека Закарпаття [Електронний ресурс] // Державне підприємство «Ужгородське лісове господарство». – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <http://uzh-lishosp.com.ua/2015/04/28/ekologichna-bezpeka-zakarpattya-foto-video/>.
53. Екологічна політика товариства з обмеженою відповідальністю «Полимер Техніка» [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://poltech.com.ua/ecology-ua.php>.
54. Екологічна політика Публічного акціонерного товариства «Волинь-Цемент» [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.dyckerhoff.com.ua/online/ua/104310861083108610741085107210891090108610881110108510821071/C10901110108110821080108110881086107910741080109010861082/10451082108610831086107511101103.htht>.
55. Екологічна політика Публічного акціонерного товариства «Дніпроазот» [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.azot.com.ua/uk/values/environmental-policy/>
56. Екологічна політика товариства з обмеженою відповідальністю «Лакофарбовий завод «Аврора» [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.aurora.ck.ua/articles/14>
57. Екологічна політика товариства з обмеженою відповідальністю «Науково-дослідне виробниче підприємство «Екологія» [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.ecology.lviv.ua/iso14001.php>
58. Екологічна політика підприємства товариства з обмеженою відповідальністю СП «Нібулон» [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.nibulon.com/data/investiciina-diyalnist/dlya-investoriv/ekologichna-politika.html>
59. Екологічна соціальна реклама в Україні // [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.eco-live.com.ua/content/blogs/ekologichna-sotsialna-reklama-v-ukraini>
60. Екологічне право України. Академічний курс: Підручник / За заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка». – 2008. – 720 с.

61. Екологічне право України: підруч. для студ. вищих навч. закладів / за ред. Каракаша І.І. – Одеса: Фенікс, 2012. – 788 с.
62. Екологічне право України: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл./ за ред. Попова В. К., Гетьмана А. П. – Х., 2001. – 480 с.
63. Екологічне право: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / за ред. А.П. Гетьмана. – Х.: Право, 2014. – 432 с.
64. Екологічне управління: Підручник / [В. Я. Шевчук, Ю. М. Саталкін, Г. О. Білявський та ін.]. – Київ: Либідь, 2004. – 432 с.
65. Екологічний кодекс Республіки Казахстан від 9 січня 2007 року // [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30085593
66. Екологи Закарпаття вважають Київ відповідальним за знищення лісів регіону [Електронний ресурс] // Незалежна громадсько-політична газета «Трибуна». – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.trubyna.org.ua/novyny/ekolohy-zakarpattya-vvazhayut-kyjiv-vidpovidalnym-za-znyschennya-lisiv-rehionu-foto/>.
67. Ефимова Е. И. Правовой институт «экологическое управление» в эколого-правовых исследованиях / Е. И. Ефимова. // Экологическое право. – 2006. – №1. – С. 2–9.
68. Экологический менеджмент предприятия: учеб. пособие / Науч. ред. Г. В. Белов. – М.: Логос, 2006. – 240 с.
69. Жмотов А. И. Государственное управление охраной природы в СССР / А. И. Жмотов. – Саратов: Издательство Саратовского ун-та, 1983. – 693 с.
70. Загальне адміністративне право: Навчальний посібник / За заг. ред. Р. С. Мельника – К.: Ваіте, 2014. – 376 с.
71. Закшевски З. Внедрение научно-исследовательских работ в практику / З. Закшевски // Наука и производство в социалистических странах. Болгария, Венгрия, ГДР и Польша: сб. обзоров и рефератов. – М., 1979. – С.132–142.
72. Звіт компанії Canon про розумне використання ресурсів у країнах Європи, Близького Сходу та Африки за 2013 рік [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.canon.ua/Images/CANON_EMEA_FINAL_REPORT_2013_WEB_v2_tcm

212-1164826.PDF

73. Земельный кодекс РСФСР от 30 октября 1922 года [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.lawrussia.ru/texts/legal_346/doc346a690x748.htm
74. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 року // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 3. – Ст. 27.
75. Земельний кодекс Української РСР [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2874a-07>
76. Зуєв В. Поняття впровадження в сучасному філософському дискурсі / В. Зуєв // Вісник інституту розвитку дитини. Серія: Філософія. Педагогіка. Психологія : Збірник наукових праць / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – Вип. 22. – С. 18–22.
77. Зуєв В. Правове регулювання реалізації екологічного управління в Україні та шляхи його вдосконалення [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.mama-86.org.ua/archive/experts_zuev_u.htm
78. Ільків Н. В. Екологічне право України: Навчальний посібник / Н. В. Ільків, Я. З. Гаєцька-Колотило. – Київ: Істина, 2008. – 296 с.
79. Карабан В. І. Англійсько-український юридичний словник: понад 75 тисяч слів та словосполучень юридичної підмови та близько 160 тисяч українських перекладних відповідників / В. І. Карабан. – Вінниця: Нова книга, 2004. – 1088 с.
80. Карагодов І. Екологічний менеджмент природокористування / І. Карагодов // Бізнесінформ. – № 19. – 1998. – С. 3–7.
81. Кащенко О. Л. Фінанси природокористування / О. Л. Кащенко. – Суми: Університетська книга, 2000. – 317 с.
82. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 року № 8073–Х // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1984. – додаток до № 51. – Ст. 1122.
83. Кодекс України про надра від 27 липня 1994 року // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 3. – Ст. 27.
84. Кодекс цивільного захисту України від 2 жовтня 2012 року // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 34–35. – Ст. 458.

85. Кожушко Л. Ф. Екологічний менеджмент : підруч. / Л. Ф. Кожушко, П. М. Скрипчук. – К. : Акад., 2007. – 432 с.
86. Колбасов О. С. Экология: политика – право. / О. С. Колбасов. – Москва: Наука, 1976. – 230 с.
87. Колбасов О. С. Социализм и охрана окружающей среды / Под ред. О. С. Колбасова. / О. С. Колбасов. – Москва: Юрлит, 1979. – 181 с.
88. Конституція України від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. – 141.
89. Концепція управління ризиками надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру (проект) [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://www.mns.gov.ua/content/education_kurns.html.
90. Коротков Э. М. Концепция экологического менеджмента / Коротков Э. М. // Менеджмент в России и за рубежом. – 1998. – №2. – С. 12–23.
91. Кравченко А.И. Социология управления: Фундаментальный курс. / А. И. Кравченко, И. О. Тюрина. – Москва: Академический проект, 2005. – 1136 с.
92. Кравченко В.О. Основы менеджменту: Навчальний посібник. / В. О. Кравченко. – Одеса: Атлант, 2012. – 211 с.
93. Краснова М.В. Компенсація шкоди за екологічним законодавством України (теоретико-правові аспекти): монографія / М.В.Краснова. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. – 439 с.
94. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341–III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.
95. Кучкова Н. В. Екологічний менеджмент у стратегії розвитку України: теоретичний аспект / Н.В. Кучкова // Екологічний менеджмент: Зб. наук. пр. / За ред. В. А. Гайченка. – К.: МАУП, 2006. – С. 59–62.
96. Лесной кодекс Российской Федерации от 04.12.2006 № 200-ФЗ // [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.consultant.ru/popular/newwood/>
97. Лесной кодекс РСФСР от 7 июля 1923 года [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.booksite.ru/forest/forest/orginize/3.htm>

98. Лісовий кодекс України від 21 січня 1994 року// Відомості Верховної Ради. – 1994. – № 17. – Ст. 99.
99. Лісовий кодекс Української РСР [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KD0013.html
100. Лукьянихин В. А. Средства и методы экологического менеджмента / В. А. Лукьянихин, Е. А. Лукьянихин. // Вісн. сумського держ. аграр. ун-ту. Сер. «Економіка та менеджмент». – 2008. – №2. – С. 159–162.
101. Лук'янихіна О. А. Екологічний менеджмент в системі територіального управління : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. ек. наук : спец. 08.08.01 / Лук'янихіна Олена Анатоліївна. – Суми, 2002. – 19 с.
102. Львівський національний університет «Львівська політехніка» [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://edu.lp.edu.ua/napryamy/803060103-menedzhment-pryrodoohoronnoyi-diyalnosti>
103. Малышко Н.И. Государственный контроль за охраной атмосферного воздуха / Н.И. Малышко. – Киев, 1982. – 128 с.
104. Максимів Л. І. Сутність, функції, завдання і нормативно-правове забезпечення екологічного менеджменту / Л. І. Максимів, Л. О. Потай // Наукові праці Лісівничої академії наук України. – 2007. – Випуск 5. – С. 103–109.
105. Мараховський Л. Ф. Філософські варіанти розвитку наукової піраміди у XXI столітті [Електронний ресурс] / Л. Ф. Мараховський, І. М. Козубцов // Научный электронный архив – Режим доступу до ресурсу: <http://econfr.ae.ru/article/7104>.
106. Мартиненко В.О. Екологічний менеджмент як новий ефективний метод управління виробництвом [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.elibrary.nubip.edu.ua/2780/1>
107. Маслюківська О. П. Механізм впровадження еколого-трудової податкової реформи в Україні : автореф. дис. канд. екон. наук : спец. 08.00.06 «Економіка природокористування та охорони навколишнього середовища» / О. П. Маслюківська. – К., 2011. – 21 с.
108. Методичні рекомендації «Оцінка ризику для здоров'я населення від забруднення атмосферного повітря»: наказ Міністерства охорони здоров'я

України від 13 квітня 2007 року № 184 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.moz.gov.ua/ua/portal/dn_20070413_184.html.

109. Мильнер Б.З. Теория организации: Учебник 2-е изд., перераб. и доп. / Б. З. Мильнер. – М.: ИНФРА-М, 2000. – 480 с.

110. Модернізація виробництва: системно-екологічний підхід: Посібник з менеджменту / Шевчук В.Я., Саталкін Ю.М., Навроцький В.М. та ін, – К.: – СИМВОЛ-Т, 1997. – 245 с.

111. Монастирський Г. Л. Теорія організації: Навч. посіб. / Г. Л. Монастирський. – К.: Знання, 2008. – 319 с.

112. Мохник А. Екологічна політика керівництва ВАТ «Запоріжсталь» має стати прикладом для промислових підприємств країни [Електронний ресурс] / А. Мохник // Запорізька обласна державна адміністрація. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.zoda.gov.ua/news/24214/ekologichna-politika-kerivnitstva-vat-zaporizhstal-maje-stati-prikladom-dlya-promislovih-pidприємств-krajini---andriy-mohnik.html>.

113. Мринська Т.С. Інвестиційні процеси в екологічному менеджменті / Т. С. Мринська. // Екологічний менеджмент: Зб. наук. пр. / За ред. Г.А. Гайченка. – К.: МАУП, 2006. – С. 17–25.

114. Національний університет біоресурсів та природокористування [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://nubip.edu.ua/entrant/>

115. Національний університет водного господарства та природокористування [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://nuwm.edu.ua/navchaljno-naukovi-instituti/ekonomiko-pravovij/menedzhmentu/informacija-dlja-abiturijentiv>

116. Національний стандарт України ДСТУ ISO 14001:2006 Системи екологічного керування – Вимоги та настанови щодо застосування. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://normativ.ucoz.org/load/dstu_iso_14001_2006/3-1-0-411

117. Національний стандарт України ДСТУ ISO 14004:2006 Системи екологічного управління – Загальні настанови щодо принципів, систем та засобів забезпечення. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу:

http://postroy.net.ua/load/dstu_iso/dstu_iso_14004_2006_sistemi_ekologichnogo_upravlinnja_zagalni_nastanovi_shhodo_principivsystem_ta_zasobiv_zabezpechennja/20-1-0-731

118. Наше спільне майбутнє: Доповідь міжнародної комісії з навколишнього середовища і розвитку [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.un.org/ru/ga/pdf/brundtland.pdf>

119. Ніколайчук С. Словник податкових, фінансових та юридичних термінів: Англо-російсько-український. Українсько-російсько-англійський / С. Ніколайчук, Ю. Ніколайчук. – К.: Фірма «ІНКОС», 2011. – 327 с.

120. Ніжніченко О. Теоретичні засади розуміння стимулювання в екологічному праві / О. Ніжніченко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. – Вип. 91. – 2012. – С. 119–122.

121. Общая теория систем – Критический обзор / Бергаланфи фон Л. // Исследования по общей теории систем – М.: Прогресс, 1969. – С. 23–82.

122. Общество и природа в дореволюционной России: правовой анализ / Лукьянов В.П., Очередыко В.П., Сальников В.П. и др. – СПб.: Университет: РДК-Принт, 2003. – 168 с.

123. Оніщенко Н.М. Загальна характеристика правової системи як інтегруючої категорії юридичної науки / Н.М. Оніщенко // Правова держава. – Вип.11. – К., 2000. – С. 62–75.

124. Одеський державний екологічний університет [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.odeku.edu.ua/ua/abiturientu/pravila-priema-v-ogeku>

125. Оцінка виконання Стратегії державної екологічної політики України на період до 2020 року та Національного плану дій з охорони навколишнього природного середовища на 2011-2015 роки (проект) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.menr.gov.ua/ecopolit>

126. Пахомова Н. Т. Экологический менеджмент / Н. Т. Пахомова, А. Эндрес, К. Рихтер. – СПб: Питер, 2003. – 537 с.

127. Песчанська І. М. Теоретичні положення концепції комплексного екологічного управління / І. М. Песчанська, П. І. Левковець. // Миколаївський

державний гуманітарний університет ім. Петра Могили. Наукові праці. Том 38. – 2005. – №25. – С. 139–142.

128. Петров В.В. Правовые проблемы экологии / Под ред. В.В. Петрова. М., 1980. – 312 с.

129. Петров А. С. Экономические основы управления производством / А. С. Петров. – М. : Госполитиздат, 1966. – 160 с.

130. Піддубний О. Ю. Проблема співвідношення функціональних і галузевих категорій при систематизації правовідносин у сфері біотехнологій / О. Ю. Піддубний // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского Серия «Юридические науки». Том 26 (65). – 2013. – № 2 – 1 (Ч. 1). – С. 428–434.

131. Положення про Біосферний заповідник «Асканія-Нова» імені Ф.Е. Фальц-Фейна: наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 6 квітня 2009 року № 159 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://askania-nova-zapovidnik.gov.ua/images/content/379/_pologenny2009.pdf

132. Положення про Громадську раду при Міністерстві екології та природних ресурсів України [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Міністерства екології та природних ресурсів України – Режим доступу до ресурсу: www.menr.gov.ua/public/rada/196-polozhennya/647-polozhennia-pro-hromadsku-radu-pri-ministerstvi-ekolohii-ta-prirodnykh-resursiv-ukrainy

133. Положення про Закарпатське обласне управління лісового та мисливського господарства: наказ Державного комітету лісового господарства України від 9 липня 2007 року № 231 [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://zakarpatlis.gov.ua/about/polozhennya-pro-oulmh/>

134. Положення про Київське обласне та по м. Києву управління лісового та мисливського господарства: наказ Державного агентства лісових ресурсів України від 12 листопада 2012 року № 401 [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://www.kyivlis.com.ua/polozhennya_pro_upravlinnya.html

135. Попов С.М. Наукова парадигма суб'єкт-суб'єктного управління в умовах сучасного континууму / С.М. Попов // Гуманітарний вісник ЗДІА. Філософія. Випуск 43. – 2010. – С. 166–175.
136. Постановление Правительства Российской Федерации от 30 ноября 2006 г. № 727 «О порядке создания и деятельности бассейновых советов» // [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.rg.ru/2006/12/06/basseyn-sovets-dok.html>
137. Правове регулювання екологічної безпеки в Україні : навч. посіб. / А. П. Гетьман, М.В. Шульга, В.Л. Бредіхіна та ін. – Х.: Право, 2012. – 296 с.
138. Правові форми екологічного контролю: Навч. посібник / Краснова М.В., Позняк Е.В., Коваленко Т.О. та ін.. (за ред. Краснової М.В.). – К.: Алерта, 2012. – 760 с.
139. Приходько Х. В. Представницька функція Верховної Ради – парламенту України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право» / Приходько Х. В. – Київ, 2004. – 18 с.
140. Про аквакультуру: Закон України від 18 вересня 2012 року // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 43. – Ст. 616.
141. Про виключну (морську) економічну зону: Закон України від 16 травня 1995 року // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 21. – Ст. 152.
142. Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку: Закон України від 8 лютого 1995 року // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 12. – Ст. 81.
143. Про відходи: Закон України від 5 березня 1998 року // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 36–37. – Ст. 242.
144. Про врегулювання питань щодо спеціального використання лісових ресурсів: постанова Кабінету Міністрів України від 23 травня 2007 року № 761 // Офіційний вісник України. – 2007. – № 39. – Ст. 1550.
145. Про встановлення рамок діяльності Співтовариства в галузі водної політики 2000: Директива Європейського Парламенту і Ради № 2000/60/ЄС [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу до ресурсу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_962

146. Про громадські об'єднання: Закон України від 22 березня 2012 року // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 1. – Ст.1.
147. Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності: Закон України від 6 вересня 2005 року // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 48. – Ст. 483.
148. Про екологічний аудит: Закон України від 24 червня 2004 року // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 45. – Ст.500.
149. Про затвердження Загальнодержавної цільової програми розвитку водного господарства та екологічного оздоровлення басейну річки Дніпро на період до 2021 року: Закон України від 24 травня 2012 року // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – №17. – Ст. 146.
150. Про затвердження Інструкції про зміст та порядок складання звіту проведення інвентаризації викидів забруднюючих речовин на підприємстві: наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України // Офіційний сайт Верховної Ради України від 10 лютого 1995 року № 7 [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z0061-95>
151. Про затвердження Інструкції про порядок та критерії взяття на державний облік об'єктів, які справляють або можуть справити шкідливий вплив на здоров'я людей і стан атмосферного повітря, видів та обсягів забруднюючих речовин, що викидаються в атмосферне повітря: наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 10 травня 2002 року № 177 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 52. – Ст. 1074.
152. Про затвердження Концепції державної політики у сфері управління якістю продукції (товарів, робіт, послуг): розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 серпня 2002 року № 447-р // Офіційний вісник України. – 2002. – № 34. – Ст. 1620.
153. Про затвердження Концепції державної регіональної політики: указ Президента України від 25 травня 2001 року // Офіційний вісник України. – 2001. – № 22. – Ст. 983.

154. Про затвердження Методики розрахунку витрат питної води підприємствами, які надають послуги з централізованого водопостачання: наказ Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 25 червня 2014 року № 180 // Офіційний вісник України. – 2014. – № 75. – Ст. 2144.

155. Про затвердження Методики розрахунків розмірів відшкодування збитків, заподіяних державі в результаті наднормативних викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря: наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 10 грудня 2008 року № 639 // Офіційний вісник України. – 2009. – № 5. – Ст. 151.

156. Про затвердження Методики розрахунку технологічних витрат питної води підприємствами, які надають послуги з централізованого водопостачання та/або водовідведення: наказ Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 25 червня 2014 року № 181 // Офіційний вісник України. – 2014. – № 75. – Ст. 2145.

157. Про затвердження методичних рекомендацій з організації збирання, перевезення, перероблення та утилізації побутових відходів: наказ Міністерства з питань житлово-комунального господарства України від 7 червня 2010 року № 176 [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/FIN56273.html

158. Про затвердження національних стандартів України та скасування нормативних документів: наказ Державного комітету з питань технологічного регулювання та споживчої політики від 27 грудня 2006 року № 375 [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://www.leonorm.com/p/NL_DOC/UA/200601/Nak_375.htm

159. Про затвердження Національного плану дій з охорони навколишнього природного середовища на 2011-2015 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 25 травня 2011 року № 577-р [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/577-2011-p>

160. Про затвердження Нормативів граничнодопустимих викидів забруднюючих речовин із стаціонарних джерел: наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 27 червня 2006 року № 309 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 31. – Ст. 2259.

161. Про затвердження Обов'язкового для всіх землекористувачів мінімуму заходів по боротьбі з ерозією ґрунтів і по відновленню родючості та продуктивному використанню еродованих земель в УРСР: постанова Ради Міністрів Української РСР від 12 вересня 1960 року // ЗП УРСР. – 1960. – № 4. – Ст. 63.

162. Про затвердження Переліку видів діяльності, що належать до природоохоронних заходів (в редакції від 30 вересня 2014 року): постанова Кабінету Міністрів України від 17 вересня 1996 р. № 1147 [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1147-96-%D0%BF>

163. Про затвердження Переліку видів діяльності, що становлять підвищену екологічну небезпеку: постанова Кабінету Міністрів України від 28 серпня 2013 року № 808 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 87. – Ст. 3221.

164. Про затвердження Переліку найбільш поширених і небезпечних забруднюючих речовин, викиди яких в атмосферне повітря підлягають регулюванню: постанова Кабінету Міністрів України від 29 листопада 2001 року № 1598 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 49. – Ст. 2187.

165. Про затвердження Плану заходів щодо розроблення, впровадження і функціонування систем управління якістю, екологічного управління та інших систем управління: розпорядженням Кабінету Міністрів України від 19 червня 2013 року № 492-р [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/492-2013-%D1%80>

166. Про затвердження Положення про Басейнове управління водних ресурсів річки Південний Буг: наказ Державного агентства водних ресурсів України від 3 серпня 2011 року № 126 [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://drive.google.com/file/d/0B8S0xKmwFGyCM1VFbENrbGxwMDg/edit?pli=1>

167. Про затвердження Положення про Басейнове управління водних ресурсів річки Рось: наказ Державного агентства водних ресурсів України від 06 вересня 2011 року № 151 [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://buvrrosi.com.ua/pro-buvr-rosi.html>

168. Про затвердження Положення про державну систему моніторингу довкілля: постанова Кабінету Міністрів України від 30 березня 1998 року № 391 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 13 – Ст. 91.

169. Про затвердження Положення про Деснянське басейнове управління водних ресурсів: наказ Державного агентства водних ресурсів України від 3 серпня 2011 року № 129 [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://desna-buvr.gov.ua/index.php?page=11>

170. Про затвердження Положення про Дніпровське басейнове управління водних ресурсів: наказ Державного агентства водних ресурсів України від 3 серпня 2011 року № 123 [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://dbuwr.com.ua/pro-upravlinnya/polozhennya.html>

171. Про затвердження Положення про Дністровсько-Прутське басейнове управління водних ресурсів: наказ Державного агентства водних ресурсів України від 03 серпня 2011 року № 127 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://dpbuvr.gov.ua/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%83%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D1%96%D0%BD%D0%BD%D1%8F/>

172. Про затвердження Положення про Дунайське басейнове управління водних ресурсів: наказ Державного агентства водних ресурсів України від 8 серпня 2011 року № 131 [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://www.dbuvr.od.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=13&Itemid=36

173. Про затвердження Положення про Західно-Бузьке басейнове управління водних ресурсів: наказ Державного агентства водних ресурсів України від 3 серпня 2011 року № 124 [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://zbbuvr.gov.ua/node/11>

174. Про затвердження Положення про Зелену книгу України: постанова Кабінету Міністрів України від 29 серпня 2002 року № 1286 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 36. – Ст. 1692.

175. Про затвердження Положення про Кримське басейнове управління водних ресурсів: наказ Державного агентства водних ресурсів України від 03 серпня 2011 року № 125 [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.buvr.crimea.ua/>

176. Про затвердження Положення про національний природний парк «Олешківські піски»: наказ Міністерства екології та природних ресурсів України від 30 вересня 2011 року № 363 [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://nppop.gov.ua/node/18>

177. Про затвердження Положення про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг: указ Президента України від 10 вересня 2014 року №715/2014 // Офіційний вісник України. – 2014. – № 74. – Ст. 2083.

178. Про затвердження Положень про Проекти організації територій установи природно-заповідного фонду України: наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 6 липня 2005 року № 245 // Офіційний вісник України. – 2005. – № 31. – Ст. 1913.

179. Про затвердження Положення про Сіверсько-Донецьке басейнове управління водних ресурсів: наказ Державного агентства водних ресурсів України від 03 серпня 2011 року № 128 [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://www.sdbuvr.slav.dn.ua/UA/_frame.htm

180. Про затвердження Порядку ведення державного лісового кадастру та обліку лісів: постанова Кабінету Міністрів України від 20 червня 2007 року № 848 // Офіційний вісник України. – 2007. – № 46. – Ст. 1885.

181. Про затвердження Порядку ведення державного обліку в галузі атмосферного повітря: постанова Кабінету Міністрів України від 13 грудня 2001 року № 1655 // Офіційний вісник України. – 2001. – №51. – Ст. 2274.

182. Про затвердження Порядку ведення державного обліку водокористування: наказ Міністерства екології та природних ресурсів України від 16 березня 2015 року № 78 // Офіційний вісник України. – 2015. – № 32. – Ст. 942.

183. Про затвердження Порядку державного обліку рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тваринного і рослинного світу, занесених до Червоної книги України: наказ Міністерства екології та природних ресурсів України від 9 жовтня 2012 року № 486 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 3. – Ст. 87.

184. Про затвердження Порядку видачі спеціальних дозволів на використання лісових ресурсів: постанова Кабінету Міністрів України від 23 травня 2007 року № 761 // Офіційний вісник України. – 2007. – № 39. – Ст. 1550.

185. Про затвердження Порядку використання у 2007 році коштів, передбачених у державному бюджеті для підвищення якості атмосферного повітря: постанова Кабінету Міністрів України від 6 березня 2007 року № 379 // Офіційний вісник України. – 2007. – № 17. – Ст. 666.

186. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансового забезпечення цільових проектів екологічної модернізації підприємств: постанова Кабінету Міністрів України від 7 серпня 2013 року № 569 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 65. – Ст. 2355.

187. Про затвердження Порядку заготівлі другорядних лісових матеріалів і здійснення побічних лісових користувань в лісах України: постанова Кабінету Міністрів України від 23 квітня 1996 року № 449 [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/449-96-%D0%BF>

188. Про затвердження Порядку надання водно-болотним угіддям статусу водно-болотних угідь міжнародного значення: постанова Кабінету Міністрів України від 29 серпня 2009 року № 1287 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 36. – Ст. 1693.

189. Про затвердження Порядку проведення відбору цільових проектів екологічної модернізації підприємств: постанова Кабінету Міністрів України від 7 серпня 2013 року № 569 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 82. – Ст. 3049.

190. Про затвердження Порядку розроблення і затвердження нормативів граничнодопустимого рівня впливу фізичних і біологічних факторів стаціонарних джерел забруднення на стан атмосферного повітря: постанова Кабінету Міністрів України від 13 березня 2002 року № 300 // Офіційний вісник України. – 2002. – №12. – Ст. 572.

191. Про затвердження Порядку розроблення та затвердження нормативів граничнодопустимих викидів забруднюючих речовин із стаціонарних джерел: постанова Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2001 року № 1780 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 1. – Ст. 9.

192. Про затвердження Порядку спеціального використання лісових ресурсів: постанова Кабінету Міністрів України від 23 травня 2007 року № 761 // Офіційний вісник України. – 2007. – № 39. – Ст. 1550.

193. Про затвердження Порядку утримання та розведення диких тварин, які перебувають у неволі або в напіввільних умовах: наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 30 вересня 2010 року № 429 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 2. – Ст. 128.

194. Про затвердження Правил використання корисних властивостей лісів: наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 14 серпня 2012 року № 502 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 69. – Ст. 2834.

195. Про затвердження Правил заготівлі живиці в лісах України: постанова Кабінету Міністрів України від 8 лютого 1996 року № 185 [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/185-96-%D0%BF>

196. Про затвердження Правил пожежної безпеки в Україні: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 30 грудня 2014 року № 1417 // Офіційний вісник України. – 2015. – № 26. – Ст. 767.

197. Про затвердження Програми поводження з твердими побутовими відходами: постанова Кабінету Міністрів від 4 березня 2004 року № 265 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 10. – Ст. 595.

198. Про затвердження Санітарних правила в лісах України: постанова Кабінету Міністрів України від 27 липня 1995 року № 555 в редакції від 30 жовтня 2013

року [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу:
<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/555-95-п>

199. Про затвердження Структури, змісту і порядку ведення паспорта водно-болотного угіддя міжнародного значення: наказ Міністерства екології та природних ресурсів України від 27 грудня 2002 року № 524 // Офіційний вісник України. – 2003. – № 4. – Ст. 165.

200. Про затвердження Схеми екологічного менеджменту та аудиту (EMAS): Рішення Європейського Парламенту від 25 листопада 2009 року № 1221/2009 // [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32009R1221&from=EN>

201. Про затвердження Технологічних нормативів допустимих викидів забруднюючих речовин у атмосферне повітря із котелень, що працюють на лущинні соняшнику: наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 30 жовтня 2009 року № 540 // Офіційний вісник України. – 2009. – № 87. – Ст. 2950.

202. Про затвердження Технологічних нормативів допустимих викидів забруднюючих речовин із теплосилових установок, номінальна теплова потужність яких перевищує 50 МВт: наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 22 жовтня 2008 року № 541 // Офіційний вісник України. – 2008. – № 89. – Ст. 2995.

203. Про затвердження Технічного регламенту з екологічного маркування: постанова Кабінету Міністрів України від 18 травня 2011 року № 259 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 39. – Ст. 1599.

204. Про затвердження Класифікації організаційно-правових форм господарювання ДК 002:2004: наказ Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики від 28 травня 2004 року № 97 [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/ST000948.html

205. Про захист тварин від жорстокого поводження: Закон України від 12 лютого 2006 року // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 27. – Ст. 230.

206. Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні: указ Президента України від 22 липня 1998 року № 810/98 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 21. – Ст. 32.
207. Про зону надзвичайної екологічної ситуації: Закон України від 13 липня 2000 року // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 42. – Ст. 348.
208. Про курорти: Закон України від 5 жовтня 2000 року // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 50. – Ст. 435.
209. Про механізм впровадження Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду»: постанова Кабінету Міністрів України від 8 жовтня 1992 р. № 572 [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/572-92-%D0%BF>
210. Про мисливське господарство та полювання: Закон України від 22 лютого 2000 року // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 18. – Ст. 132.
211. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 року // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – ст.170.
212. Про меліорацію земель: Закон України від 14 січня 2000 року // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 11. – Ст. 90.
213. Про нафту і газ: Закон України від 12 липня 2001 року // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 50. – Ст. 262.
214. Про Національний план дій на 2013 рік щодо впровадження Програми економічних реформ на 2010-2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава»: указ Президента України від 12 грудня 2013 року № 128/2013 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 21. – Ст. 700.
215. Про об'єкти підвищеної небезпеки: Закон України від 18 січня 2001 року // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 15. – Ст. 73.
216. Про основні засади (Стратегію) державної екологічної політики на період до 2020 року: Закон України від 21 грудня 2011 року // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 26. – Ст. 218.

217. Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки: постанова Верховної Ради України від 5 березня 1998 року № 188/98 ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 38 – 39. – Ст.248.
218. Про охорону атмосферного повітря: Закон України від 16 жовтня 1992 року // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 95. – Ст. 678.
219. Про охорону земель: Закон України від 19 червня 2003 року // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 349.
220. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 року // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 41. – Ст. 546.
221. Про питання Басейнового управління водних ресурсів річки Тиса: наказ Державного агентства водних ресурсів України від 30 серпня 2011 року № 149 [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://buvrtyisa.gov.ua/newsite/?page_id=54
222. Про питну воду та питне водопостачання: Закон України від 10 січня 2002 року // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 16. – Ст. 112.
223. Про підтвердження відповідності: Закон України від 17 травня 2001 року // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 32. – Ст. 169.
224. Про пестициди і агрохімікати: Закон України від 2 березня 1995 року // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 14. – Ст. 91.
225. Про Перелік документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності: Закон України від 19 травня 2011 року // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 47. – Ст. 532.
226. Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України від 16 березня 2000 року // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 23. – Ст. 176.
227. Про природно-заповідний фонд України: Закон України від 16 червня 1992 року // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 34. – Ст. 502.

228. Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону біоресурсів: Закон України від 8 липня 2011 року // Відомості Верховної Ради України. –2012. – № 17. – Ст. 155.
229. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 6 травня 2015 року № 287/2015 [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.president.gov.ua/documents/19521.html>
230. Про рослинний світ: Закон України від 9 квітня 1999 року // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – №. 22. – Ст. 198.
231. Про службу державної охорони природно-заповідного фонду України: постанова Кабінету Міністрів України від 14 липня 2000 року № 1127 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 29. – Ст. 1221.
232. Про створення національного природного парку «Олешківські піски»: указ Президента України від 23 лютого 2010 року № 221/2010 [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/221/2010>
233. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020»: указ Президента України від 12 січня 2015 року № 5/2015 // Офіційний вісник України. – 2015. – № 4. – Ст. 67.
234. Про схвалення Концепції екологічного оздоровлення басейну р. Сіверський Донець: розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 квітня 2003 року № 224-р // Офіційний вісник України. – 2003. – № 17. – Ст. 783.
235. Про схвалення Концепції національної екологічної політики України на період до 2020 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2007 року № 880-р // Офіційний вісник України. – 2007. – № 79. – Ст. 2961.
236. Про схвалення Методичних рекомендацій щодо організації та функціонування систем ризик-менеджменту в банках України: постанова Правління Національного банку України від 2 серпня 2004 року № 361 [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.bank.gov.ua/doccatalog/document?id=36985>

237. Про тваринний світ: Закон України від 13 грудня 2001 року // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – №. 14. – Ст. 97.
238. Про угоди про розподіл продукції: Закон України від 14 вересня 1999 року // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 44. – Ст. 391.
239. Про участь України в Конвенції про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовище існування водоплавних птахів: Закон України від 29 жовтня 1996 року // Відомості Верховної ради України. – 1996. – № 50. – Ст. 279.
240. Про охорону природи в Українській РСР: Закон УРСР від 30 червня 1960 року // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1960. – № 23. – Ст. 175.
241. Про Червону книгу України: Закон України від 7 лютого 2002 року // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 30. – Ст. 201.
242. Програма «Екологізація економіки в країнах Східного партнерства Європейського Союзу» [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.oecd.org/env/outreach/eapgreen-russian.htm>
243. Проект Закону України Про внесення змін до Водного кодексу України (щодо впровадження інтегрованих підходів в управління водними ресурсами за басейновим принципом) [Електронний ресурс] // Портал ЛІГА:ЗАКОН – Режим доступу до ресурсу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/NT0620.html
244. Пухтецька А.А. Європейський адміністративний простір і принцип верховенства права: Монографія / Відп. ред. Авер'янов. – К.: Видавництво «Юридична думка», 2010. – 140 с.
245. Рахнянська Т.О. Правовий режим земель капітального будівництва (еколого-правові засади) : автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.06 / Рахнянська Тамара Олегівна. – Київ, 2015. – 18 с.
246. Рац О. М. Визначення сутності поняття «ефективність функціонування підприємства» / О. Рац // Економічний простір: зб. наук. праць. – № 15. – Дніпропетровськ: ПДАБА, 2008. – С. 275–285.

247. Рудницький С. Категорія «механізм» у суспільних науках [Електронний ресурс] / С. Рудницький // Український науковий журнал "Освіта регіону". – № 4. – 2011. – Режим доступу до ресурсу: <http://social-science.com.ua/article/630>.
248. Скібіцька Л.І. Менеджмент. Навчальний посібник. / Л.І. Скібіцька, О.М. Скібіцький. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 416 с.
249. Скрипко Т.О. Інноваційний менеджмент: Підручник. – К.: Знання, 2011. – 423 с.
250. Скрыбина Н. Управление в системе / Н. Скрыбина // Компаньон. – 2009. – № 40. – С.58–61.
251. Словник української мови в 11 томах / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР / гол. ред. кол. І. К. Білодід. – Київ: Наукова думка, 1970–1980.
252. Современный экономический словарь / [сост.: Б. А. Райзберг, Л. Ш. Лозовский, Е. Б. Стародубцева]. – М. : ИНФРА-М, 1997. – 496 с.
253. Современный экономический словарь. 5-е изд., перераб. и доп. / Б. А. Райзберг, Л. Ш. Лозовский, Е. Б. Стародубцева. – М.: ИНФРА-М, 2007. – 495 с.
254. Соколова А. К. Правове регулювання економічного стимулювання належного виконання еколого-правових договорів / А. Соколова // Вісник Академії правових наук України. 1998р. №1(12). – Х. : Право, 1998. – С. 95 – 100.
255. Стандарти АРІ від Американського інституту нафти і газу [Електронний ресурс] // UkrArticles: Тематичний архів статей – Режим доступу до ресурсу: <http://ukrarticles.pp.ua/biznes-i-finansy/1547-standarty-api-ot-amerikanskogo-instituta-nefti-i-gaza.html>.
256. Статут Великого княжества Литовского 1588 года [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://starbel.narod.ru/statut1588.htm>.
257. Стійкий розвиток [Електронний ресурс] // Dyckerhoff AG. – Режим доступу: <http://www.dyckerhoff.com.ua/online/ua/104310861083108610741085107210891090108610881110108510821072/C10901110108110821080108110881086107910741080109010861082.html>.

258. Стокгольмська декларація від 16 червня 1972 року [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу до ресурсу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_454
259. Структура Басейнового управління водних ресурсів річки Південний Буг [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Басейнового управління водних ресурсів річки Південний Буг – Режим доступу до ресурсу: <http://www.buvr.vn.ua/struktura>
260. Таран Н. Ю. Шляхи використання світового досвіду для вдосконалення екологічного управління в Україні / Н. Ю. Таран // Екологічний менеджмент: 3б. наук. пр. / За ред. В. А. Гайченка. – К.: МАУП, 2006. – С. 76–78.
261. Тейяр де Шарден П. Феномен человека / П. Тейяр де Шарден. – М.: Наука, 1987. – 240 с.
262. Тиунова Л.Б. Системные связи правовой действительности: методология и теория / Л.Б. Тиунова. – СПб.: Изд-во С-ПбГУ, 1991. – 136 с.
263. Теорія права і держави: підручник / [А. С. Васильєв, І. В. Борщевський, В. В. Іванов та ін.]. – Харків: Одіссей, 2007. – 447 с.
264. Теорія управління в органах внутрішніх справ: Навчальний посібник / За ред. В.А. Ліпкана. – К.: КНТ, 2007. – 884 с.
265. Трегобчук В. Необхідність еколого-економічної моделі ринкових реформ в Україні / В. Трегобчук, О. Веклич. // Економіка України. – 1997. – №4. – С. 12–23.
266. Угода між Урядом України та Урядом Румунії про співробітництво в галузі водного господарства на прикордонних водах від 30 вересня 1997 року // Офіційний вісник України. –2014. – № 35. – Ст. 952.
267. Угода між Урядом України та Урядом Словацької Республіки з питань водного господарства на прикордонних водах від 14 червня 1994 року // Офіційний вісник України. –2007. – № 65. – Ст. 1306.
268. Угода між Урядом України та Урядом Угорської Республіки з питань водного господарства на прикордонних водах від 28 липня 1993 року // Офіційний вісник України. –2006. – № 50. – Ст. 3370.

269. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони // Офіційний вісник України. – 2014. – № 75. – Ст. 2125.
270. Управление устойчивым развитием в условиях переходной экономики: монография / ред. М. Шмидт, Б. Хансманн, Д.А. Палехов, Г.Г. Пивняк, Ю. С. Шемшученко, А.Ф. Павленко, А.Г. Шпарь, В.Я. Швец, Л.Л. Палехов. / Днепропетровск-Коттбус: НГУ-БТУ, 2015. – 430 с.
271. Харичков С. К. Механизмы переходных процессов к экономико-экологическому устойчивому развитию // Проблемы экономики переходного периода. – Одесса: ИПРЭЭИ НАН Украины, 1997. – 260 с.
272. Хомин Б. Підходи до обґрунтування ландшафтно-екологічного менеджменту національних парків / Б. Хомин // Вісник Львівського університету. Серія географічна. – 2004. – Випуск 31. – С. 350 – 354.
273. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435–IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.
274. Человек на земле [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.e-reading.club/chapter.php/127625/2/Kuz%27menko_-_Priishim%27e.html
275. Шапоренко О.І. Екологічний менеджмент / Шапоренко О.І. – Д.: Норд-Прес, 2004. – 312 с.
276. Шарапов О.Д. Економічна кібернетика: Навч. посібник. / О.Д. Шарапов, В. Д. Дербенцев, Д.Є. Семьонов. – К.: КНЕУ, 2004. – 231 с.
277. Шевчук В. Я. Екологічний аудит: Посібник з екологічного менеджменту та аудиту / В. Я. Шевчук, Ю. М. Саталкін, В. М. Навроцький. – Київ: Символ-Т, 1997. – 221 с.
278. Шемшученко Ю.С. Государственное управление охраной окружающей природной среды в союзной республике / Ю.С. Шемшученко. – Киев: Наукова думка, 1990. – 280 с.
279. Шемшученко Ю. С. Організація охорони природи в Українській РСР у 1919 – 1930 роках / Ю.С. Шемшученко // Проблеми правознавства. – 1974. – Вип. 27. – С. 112–119.

280. Шемшученко Ю.С. Правовые проблемы экологии / Ю.С. Шемшученко. – Киев: Наукова думка, 1989. – 204 с.
281. Biondi V. Environmental management system implementation by SMEs: EU experience and perspectives [Электронный ресурс] / V. Biondi, M. Frey, F. Iraldo // Seventh International Conference of Greening of Industry Network Rome. – 1998. – Режим доступа: <https://gin.confex.com/gin/archives/1998/papers/biondi.pdf>.
282. Canon Europe Environmental Charter [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.canon.ua/Images/CEL%20Environmental%20Charter%20dated%20April%202012%20signed%20by%20Rokus%20van%20Iperen_tcm212-293674.pdf
283. Dealing with asbestos-containing materials... [Электронный ресурс] // Amber Valley Borough Council. – 2013. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.ambervalley.gov.uk/environment-and-planning/pollution/asbestos.aspx>.
284. Commission communication in the framework of the implementation of Regulation (EC) No 765/2008 of the European Parliament and of the Council of 9 July 2008, Decision No 768/2008/EC of the European Parliament and of the Council of 9 July 2008, Regulation (EC) No 1221/2009 of the European Parliament and of the Council of 25 November 2009 // Official Journal of the European Union [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <http://www.tuv-sud.co.uk/uploads/images/1424171895667429201088/nlf-hs-13feb2015.pdf>
285. Commission Decision of 4 March 2013 establishing the user's guide setting out the steps needed to participate in EMAS, under Regulation (EC) No 1221/2009 of the European Parliament and of the Council on the voluntary participation by organisations in a Community eco-management and audit scheme (EMAS) [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32013D0131&from=EN>
286. Countryside Act 1968 [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1968/41/contents>
287. Difference between Management and Administration [Электронный ресурс] // Difference between Similar Terms and Objects – Режим доступа до ресурсу: <http://www.differencebetween.net/business/difference-between-management-and->

administration/.

288. Environmental Administration in Japan and the Role of Local Governments [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: http://www3.grips.ac.jp/~coslog/activity/01/04/file/Bunyabetsu-7_en.pdf.

289. Environmental Protection Act 1990 [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1990/43/contents>

290. International Council of Chemical Associations [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <http://www.icca-chem.org/Public/Responsible%20Care/RCGC-online%20guidance.pdf>

291. Management Study Guide [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: http://www.managementstudyguide.com/management_administration.htm

292. Responsible Care [Электронный ресурс] // International Council of Chemical Associations. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.icca-chem.org/en/Home/Responsible-care/>.

293. Stager U. The Experience of EMAS in Three European Countries: a Cultural and Competitive Analysis / U. Stager, C. Schindel, H. Kraft. // Business Strategy and Environment. – 2002. – №11. – С.38–42.

294. Town and Country Planning Act 1990 [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1990/8/contents>

295. Weldorf R. Environmental Strategy and Sustainable Development. The Corporate Challenge for 21-st Century / R. Weldorf. – London. New York, 1995. – 356 с.